

Dobi Edit

**Egy kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell
szemiotikai textológiai keretben**

Témavezető: Dr. Petőfi S. János

Debrecen, 2002

Tartalom

Bevezetés	7
1. A szövegnyelvészetről	11
1.1. A szövegnyelvészeti gondolkodás előzményeiről	11
1.2. A mai szövegnyelvészet kialakulásának forrásai, előzményei	15
1.2.1. Nemzetközi előzmények	15
1.2.2. Időrendi áttekintés	16
1.2.3. Hazai előzmények.....	20
1.3. A szövegnyelvészeti kutatás tárgyáról	23
1.4. A szövegnyelvészet fogalmáról	25
1.5. A szövegelméletről	33
1.5.1. A szövegelmélet mai helyzetéről.....	33
1.5.2. A szemiotikai textológia mint a szövegkutatás egy lehetséges elméleti kerete	40
1.5.3. A nyelvészet helye a szemiotikai textológia keretében	56
1.6. A szövegnyelvészet elméleti kerete	60
1.6.1. Nyelvhasználat — nyelvi rendszer	62
1.6.2. Szövegnyelvészet — rendszernyelvészet	65
1.6.2.1. A nyelvi egységek reprezentációjában részt vevő diszciplínákról	66
1.6.2.2. A szemantika és a szintaktika mondatreprezentációban betöltött szerepéről	67
1.6.2.3. A pragmatikai komponens helye és szerepe a szövegmondat-reprezentáció elméleti keretében	72
1.6.3. Szövegmondat (szöveg) — rendszermondat	78
1.6.3.1. A mondat jelentéséről, valamint a szabálytalanul szerkesztett és a tagolatlan mondatok reprezentációjáról	84
1.6.3.2. A szövegmondat és a rendszermondat viszonya különböző elméletek tükrében	88
2. A szöveg és a mondat viszonyáról	91
2.1. A szövegszint és a mondat szint státuszának meghatározásához	93
2.1.1. A mondat két arcáról	94
2.1.2. A szöveg fogalma	95
2.2. A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat szintje közötti esetleges átmenetek	104

2.2.1. A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat közötti határsávról	104
2.2.2 A tömbösödésről.....	114
3. A modern grammatikák szerepe a szövegmondat-reprezentációban ...	121
3.1. A modern strukturális mondattanról	125
3.1.1. A modern strukturális mondattan elvei és kategóriái	125
3.1.2. A kiválasztott szövegmondat modern strukturális elemzése	128
3.2. A hagyományos leíró magyar mondattanról	134
3.2.1. A hagyományos leíró magyar mondattan elvei és kategóriái	134
3.2.2. A kiválasztott szövegmondat hagyományos leíró mondattani elemzése	138
3.3. A valenciaelméletről	143
3.3.1. A valenciaelmélet elvei és kategóriái	143
3.3.2. A kiválasztott szövegmondat valenciaelmélet szerinti elemzése..	146
3.4. Az esetgrammatikáról	147
3.4.1. Az esetgrammatika elvei és kategóriái	147
3.4.2. A kiválasztott szövegmondat esetgrammatikai elemzése	149
3.5. Összegzés.....	150
4. Egy kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell szemiotikai textológiai keretben	153
4.1. A modell elméleti kerete. A nyelvészeti szövegmondat-reprezentáció apparátusáról	153
4.1.1. A szövegmondatok globális szemio-formális megközelítése	160
4.1.2. A szövegmondatok kanonikus szemiotikai textológiai megközelítése	162
4.1.3. A kanonikus reprezentációról	164
4.1.4. Egy tezaurosztkus szótári szócikk felépítése	176
4.2. A modell bemutatása egy szövegrész elemzése alapján (Sütő András: <i>Anyám könnyű álmot ígér</i> . Részlet)	181
4.3. A szövegmondat-reprezentáció szerepe a szövegreprezentációban	209
Kitekintés	215
Irodalom	221
Egy kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell szemiotikai textológiai keretben. Rezümé	233
A Two-Step Representational Model of Text Sentences in a Semiotic-Textological Framework. Abstract	235

Bevezetés

Az utóbbi években egyre több nyelvészeti tanulmányban olvasható olyan gondolat, amely a szövegtani, szövegnyelvészeti kutatások fontosságát, térhódítását, előtérbe kerülését hangsúlyozza. A szövegek nyelvészeti alapú megközelítése révén egyre inkább érlelődik az az elvárás, hogy a kutatási eredmények egységes, adekvát szövegelméletté formálódjanak. ANDOR JÓZSEF a 70-es évek végén így summázza a szövegtudomány akkori helyzetét: “Napjaink szövegnyelvészete még csupán egy szövegközpontú elemzés alapkategóriáinak megállapításánál és meghatározásánál, illetve egy, a mondatközpontú keretből kilépő elemzés módszerének kidolgozásánál tart. Így tehát jelenlegi kutatási keretünket inkább modellformálásnak, mint egy elmélet megalkotásának kell tekintenünk.” (ANDOR 1979: 33). Létező, tudományosan megalapozott szövegelméletről ma, e vélemény megfogalmazása után húsz évvel sem beszélhetünk. Ez nem azt jelenti, hogy nem születtek — és születnek — újabb és újabb próbálkozások, eltérő kutatási irányokba mutató modellek, melyek alapjukat többé-kevésbé korábbi nyelvelméletekből merítik, s ezek apparátusát, tanulságait felhasználva alkotják meg saját elméleti kereteiket, és az azon belül adekvát módon működni képes elemző szisztémát.

Munkámat is az utóbb említett modellek közé sorolom, mint egy olyan lehetséges módszer ismertetését, amelyet alkalmazva szövegmondatoknak lehetőség szerint explicit leírására vállalkozhatunk, és amely a szövegmondatok leírásán túl szövegek szövegtani elemzéséhez kíván adalékot nyújtani. Dolgozatom célja tehát olyan szövegmondat-reprezentációs modell ismertetése, amely elméleti kereténél, leíró apparátusánál fogva szövegek komplex elemzésének lehet az alapja. Egyrészt az eddigi leíró grammatikai iskolák elméleteit, módszereit, eredményeit, hiányosságait figyelembe véve, másrészt pedig konkrét szövegmondatok elemzésére támaszkodva alakítottam ki a szövegmondat-elemzés háttéréül szolgáló elméleti keretet, és állítottam össze az egymásra épülő szövegmondat-reprezentációs lépések sorozatát. A modell célja, hogy egy bármilyen módon létrehozott interpretáció explicit reprezentálhatóságát biztosítsa. A szemiotikai textológia keretében PETŐFI S. JÁNOS az alábbi interpretáció-típusokat különbözteti meg, párokba rendezve őket:

- “*természetes vs elméleti:*

úgynevezett ’természetes befogadói szituációban’ létrehozott (intuitív, nem egy interpretációelmélet által előírt utasítás ’algoritmikus lépései’-t követő) interpretáció vs egy interpretációelmélet utasításait követő;

- *értelmező* (más szóval: *explikatív*) vs *értékelő* (más szóval: *evaluatív*):

egy vehikulumhoz valamennyi jelkomplexum-összetevőt (vagy azok közül csak valamelyeket) hozzárendelő interpretáció vs a hozzárendelt összetevőket valamilyen (stilisztikai, poétikai, szociális, morális, ideológiai, vallási stb.) normarendszerre vonatkozóan minősítő;

- *elsőfokú vs másodfokú:*

egy adott vehikulumhoz ’közvetlen’ (betű szerinti értelemben vett) jelkomplexum-összetevőket hozzárendelő (vagy ezeket az összetevőket értékelő) interpretáció vs ’közvetett’ (szimbolikus értelemben vett) jelkomplexum-összetevőket hozzárendelő (vagy ezeket az összetevőket értékelő);

- *leíró* (más szóval: *deskriptív*) vs *érvelő* (más szóval: *argumentatív*):

az értelmezést, értékelést csupán bemutató interpretáció vs a bemutatott értelmezést, értékelést megokoló;

- *strukturális vs procedurális:*

csupán az interpretációfolyamat eredményét bemutató interpretáció vs magát az interpretációfolyamatot (is) bemutató” (PETŐFI 1996: 24–25).

Az interpretáció itt felsorolt típusai közül az általános értelemben vett emberi kommunikációban az interpretátor a legjellemzőbb módon *természetes* – *értelmező* – *elsőfokú* – *leíró* – *strukturális interpretációt* valósít meg. A szövegmondatok elemző megközelítésében én az ennek megfelelő *elméleti* – *értelmező* – *elsőfokú* – *leíró* – *strukturális interpretációt* veszem alapul.

A szövegorganizáció reprezentációjában, ezáltal a szövegmondatokéban is központi tényező az *explicitésre* való törekvés. Egy reprezentáció explicitisége kétféleképpen értelmezhető. Az explicitiség gyengébb értelmezése azt jelenti, hogy bár az interpretáció létrehozásakor intuíciónkat is felhasználjuk, az interpretáció eredményét explicit módon reprezentáljuk. Az explicitiség fogalmának egy erősebb értelmezése az a fajta explicitiség, amelynek jegyében előre megfogalmazott szabályrendszerből maga az interpretáció explicit módon levezethető. Ennek realizálására már csak annak következtében sincs biztos alapunk, hogy az interpretáció minden esetben egy interpretálandó vehikulum és az azt interpretáló személy tudás-, feltételezés- stb. rendszere interakciójának eredménye, ahol ez a tudás-, feltételezés- stb. rendszer interpretátoronként változó, vagy változó lehet.

Ezek ismeretében a szövegmondatok reprezentációjában a lehetséges explicitésre törekvés annak az értelmezésnek explicit reprezentációját jelenti, amely egyéni módon létrehozott interpretáció eredményeként jön létre.

A disszertáció fejezeteinek sorrendje, ezek felépítése szándékom szerint azt szolgálja, hogy az olvasó mind elméleti, mind gyakorlati síkon úgy értelmezhesse a bizonyára több szempontból újszerű szövegmondat-megközelítést, hogy bele tudja illeszteni egy átfogóbb tudomány- és elmélettörténeti áttekintésbe, viszonyítani tudja más szöveg(mondat)-elemző irányzatokhoz. A reprezentációs modell bemutatását követő szövegelemzés révén — konkrét adatokon keresztül — leszűrhető, hogy miben segíti, segítheti a vázolt szövegmondat-leírás teljes szövegek vagy szövegrészek nyelvészeti alapú elemzését.

1. A szövegnyelvészetről

Amikor valamely tudomány fejlődését szeretnénk megrajzolni, elsősorban arra összpontosítva, hogy alapfogalmainak értelmezése hogyan módosult a diszciplína fejlődése során, akkor az egyik legnehezebb feladat annak eldöntése, hogy az egymást követő tudományos áramlatokat, hatásokat kronológiai vagy inkább tematikus rendben tekintsük-e át.

Bár az időrendi áttekintés gyakran az egyes irányzatok egymásra hatásáról árulkodik, a tematikus összefüggéseket nézve ez nem tekinthető kimerítő rendszerzésnek.

Dolgozatomban azt a bizonyos értelemben kompromisszumos megoldást választottam (nem tagadva: FEHÉR ERZSÉBET, majd a TOLCSVAI NAGY GÁBOR igen szemléletes áttekintéséből tanulva, FEHÉR 2000, TOLCSVAI 2001), hogy a reprezentációs modell kialakulása szempontjából fontos irányzatokat, valamint az egyes elméleti irányokhoz csatlakozó kutatási eredményeket elméleti alapjuk szerint rendszerezve tárgyalom, ugyanakkor arra is törekszem, hogy az egyes irányzatokon belül kronológiai rendet is teremtsék.

1.1. A szövegnyelvészeti gondolkodás előzményeiről

Nem tűnik sem szükségesnek, sem célszerűnek, hogy ebben a fejezetben a szövegnyelvészet tudománytörténetét a teljességre törekedve mutassam be. Egyrészt azért nem, mert e témában nálam kompetensebb kutatók kitűnő tudománytörténeti áttekintéseket hoztak létre (DRESSLER 1973, MÁTÉ 1991, KOCSÁNY 1996, TOLCSVAI 1998, 2001, FEHÉR 2000), amelyek vagy egészében, vagy egy-egy lényeges szempontot kiemelve követik nyomon e tudományág kialakulását, fejlődését. Másrészt azért sem, mert dolgozatom célját szem előtt tartva célravezetőbbnek látszik azokra a tudományos irányzatokra összpontosítani, amelyek elveikkel, elméleti és gyakorlati kutatásaikkal, eredményeikkel hozzásegítettek dolgozatom elméleti keretének kialakításához, a fogalmak meghatározásához.

Az önálló szövegnyelvészeti diszciplína kialakulásának előzményeit leginkább tágabb keretbe ágyazva, a mai nyelvészeti gondolkodás kialakulását áttekintve értékelhetjük igazán.

Az bizonyára nem kétséges, hogy önálló nyelvtudományról — melyet MÁTÉ JAKAB HJELMSLEvre hivatkozva “nyelvészeti nyelvészet”-nek nevez — DE SAUSSURE strukturalista szemléletű fő művének megjelenése óta beszélhetünk (MÁTÉ 1991: 73). A nyelvi jelenségek szinkrón leírásának igénye a nyelvi rendszer vizsgálatára irányítja a kutatók figyelmét. Ennek eredményeképpen különböző nyelvi szinteket leíró nyelvészeti diszciplínák születtek: a hangtan, az alaktan, a mondattan, a szókincstan, majd csak később — az 1950-es, 1960-as évek fordulóján — a jelentéstan. A nyelvtudományos szemléletmódban a szövegnyelvészet szempontjából lényeges változást idéz elő az alkalmazott nyelvészet kialakulása, amely a matematikával rokonságot mutató formalizáló törekvések megjelenését mutatja. Ez azzal jár együtt, hogy az indukció helyett a nyelvi jelenségek deduktív megközelítése kerül előtérbe, teret nyitva ezáltal újabb elméletek születésének. Mint általában minden korszakban, az uralkodó filozófiai elméletek is formálják a tudományos szemléletet. Ezen a területen GOTTLÖB FREGE — akinek jelentésről valott nézőpontja még ma is hasznos adalék a szemantikai vizsgálatokhoz —, valamint WITTGENSTEIN hatott leginkább.

A nyelvészeti szemléletben igazán nagy fordulatot a generatív grammatika megjelenése hoz, amely voltaképpen a NOAM CHOMSKY által kidolgozott mondattani elméletként indul (CHOMSKY 1957). A generatív grammatika, mivel a beszélő nyelvi kompetenciáját egy grammatikai szabályrendszer ismeretére korlátozza, nem fordít (mert természeténél fogva nem is fordíthat) figyelmet olyan tényezőkre, amelyek a nyelv használatát — a grammatikai szabályokon kívül — bizonyosan befolyásolják. A kezdetben szintaktikai alapon álló generatív grammatika kerete később szemantikai komponenssel is bővül (CHOMSKY 1965, 1969); a generatív szemantika ezt követően valamilyen formában több leíró elmélet összetevőjévé válik. A generatív grammatika elméletén természeténél fogva kívül reked az aktuális kommunikációs helyzet, az adott nyelvi környezet: azok a pragmatikai jelenségek, amelyek nem, vagy nem tisztán grammatikai szabályok alapján működnek. CHOMSKY és a generatív szemlélet bírálatából egyértelműen kirajzolódik az az álláspont, hogy a nyelvi kompetencia a grammatikai szabályrendszeren kívül szükségszerűen magában foglal olyan szabályokat is, amelyek nem, vagy nem tisztán grammatikai természetűek. Célszerűbb tehát inkább kommunikációs kompetenciáról beszélnünk, amely a grammatikai szabályok elsajátításán túl a beszélőnek azt a képességét is magában foglalja, hogy a nyelvet a cselekvés eszközeként mindig az adott szituációhoz mértén tudja használni. A kommunikációs kompetencia fogalma ebben az értelemben HYMES elméleti keretében jelenik meg (MÁTÉ 1991: 76).

Be kell látni, hogy a generatív grammatika elméleti alapjánál fogva nem lehetett alkalmas nyelven kívüli tényezők vizsgálatára. Emiatt azonban eredményeit sem szabad elvitatnunk tőle. Az egyik érdeme voltaképpen elégtelenség-

géből adódik: rámutat arra, hogy a nyelv működő rendszer, és működése nem írható le tisztán grammatikai szabályok alapján, mert használata mindig aktuális kommunikációs kontextustól függ. Másik eredménye magában a leíró modellben rejlik: a mélystruktúra és a felszíni struktúra között működő transzformációs szabályok a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat modellálása között teremtenek kapcsolatot. A generatív grammatika mélystruktúrájának mintájából több olyan későbbi grammatika merít, amely a mondat összetevői közötti függőségi kapcsolatok elemzését lényegesnek véli (MÁTÉ 1991: 75–76).

A generatív elmélet mellett, illetve az ellene szóló érvek tisztán mutatják azt a két irányt, amely a nyelvreíró elméletek szemléletében nyomon követhető. Az egyik irányhoz azok a megközelítések tartoznak, amelyek a nyelvi rendszer egységeit tisztán nyelvészeti keretben próbálják leírni, a másik irányhoz azok, amelyek a nyelvi rendszer egységeit kommunikatív funkciójukban ragadják meg, azaz leírásuk szükségszerűen túlmutat a nyelvészeti vizsgálat határain. Ez utóbbi törekvés végleteként születik meg a 60-as évek elején AUSTIN beszédaktus-elmélete, amely a nyelvi egységeket (megnyilatkozásokat, diskurzusokat) nem a kommunikációs szituációnak megfelelően nyelvi jelenségekként vizsgálja, hanem kommunikációs cselekvéseknek tekinti őket. AUSTIN az oxfordi iskola képviselője, SEARLE-lel együtt lényeges következtetésekre jutottak. Fő érdemük abban rejlik, hogy — mivel figyelmüket a logikai kutatásokkal ellentétben nem a tudomány nyelvére és annak formalizációs lehetőségeire, hanem a mindennapi nyelvhasználatra fordították — azokat a jelenségeket is bevonták a nyelvreírásba, amelyeket a kommunikáció pragmatikai tényezőiként szoktunk emlegetni (mint pl. a közlési cél, beszédhelyzet) (PÉTER 1986: 4).

A generatív grammatika közvetlen vagy közvetett szemléletformáló hatását MÁTÉ JAKAB úgy összegzi: “A generatív nyelvészetet ért bírálatok nem csupán az elméletnek elég lényeges átalakulását (CHOMSKY 1982) és újabb diszciplínák kialakulását eredményezték (szociolingvisztika, szövegnyelvészet), hanem egyben elindítottak egy olyan folyamatot is, amely a régebbi kutatási módszereknél és technikáknál fejlettebb apparátussal olyan tudományos stratégia felé mutat, amely a nyelvészeti gondolkodást a hagyomány és az újítás egységében próbálja a tudományosság magasabb szintjére emelni.” (MÁTÉ 1991: 77).

Az említett folyamat eredményeként körvonalazódó irányzatok átértelmezik a nyelvészet fogalmát, kitágítják a nyelvészeti kutatás kereteit, egyre több tudományágat vonnak be a nyelv vizsgálatába. Így kapott szerepet a nyelv leírásában a szociológia (szociolingvisztika), a pszichológia (pszicholingvisztika), a szemiotika, a logika, a filozófia. Ilyen integráló tudományként jött létre a szövegnyelvészet is, amely — hogy tárgyát, egy aktuális kommunikációs kontextusban létrejövő (ezáltal szükségszerűen nem nyelvi feltételekhez is igazodó) szöveget reprezentáljon — nem vagy nem tisztán nyelvészeti szempontokat is követ. Interdiszciplináris kapcsolódásain túl az eddigi nyelvészeti szemléletekhez

képest még egy új sajátossággal szolgál, amelyet KOCSÁNY röviden így fogalmaz meg: “A modern szövegnyelvészet [...] abból az igényből született, hogy a nyelvtudomány legyen képes leírni és magyarázni olyan nyelvi tényeket is, amelyek túlmutatnak a mondat határain.” (KOCSÁNY 1996: 152). Hasonlóképpen értékeli a német nyelvészeti kutatások fejlődését VIEHWEGER is: “Die gegenstandsinternen Ursachen für die Entwicklung linguistischer Beschreibungsverfahren zur Textanalyse sind vor allem in der Vielzahl sprachlicher Fakten zu sehen, die eine Grammatik nicht zu erklären mochte, deren Beschreibungsumfang auf die Domäne des Satzes begrenzt blieb.”¹ (VIEHWEGER 1977: 103). Azaz a vizsgálat tárgya immár nem a mondat — pontosabban mondva nem a mondat nagyságrendű nyelvi egység —, hanem a szöveg, illetőleg a mondatok szöveggé szerveződése, és ennek reprezentációja már teljesíthetetlen elvárásokat támaszt egy mondatgrammatikai elmélet számára. A szövegnyelvészet interdiszciplináris jellegét mi sem bizonyítja jobban, minthogy “mindjárt a szövegnyelvészet megszületése után kialakult az a beismerés, hogy a szöveggé szerveződés nem nyelvészeti, nem a nyelvtudományban kezelhető kérdés.” (KOCSÁNY 1996: 153).

Ennek a felismerésnek az előzményei a magyar mondattani kutatásban is jelentkeznek: DEME a mondatok struktúráját elemezve a “megszerkesztettség — beszerkesztettség” oppozícióval utal a mondatok pragmatikai befolyásoltságára (DEME 1971). Később KIEFER és BÉKÉSI kutatásai is kiterjednek a mondat határain túlra (KIEFER 1976, BÉKÉSI 1979). KÁROLY SÁNDOR a megnyilatkozás természetének több olyan összetevőjét említi, amely a kontextusfüggőség következményeként értékelhető: a hangzás, a jelentés, a morfoszintaktikai jellemzők, az aktuális tagolás, az indexális jelentés síkján (KÁROLY 1980–1981).

A generatív nyelvelmélet bírálatának következményeként az általánosabb értelemben vett nyelvészeti szemléletben — mind a magyar, mind a külföldi megközelítéseket tekintve — két irányzat különül el egymástól. VIEHWEGER ezeket szövegspecifikus jelenségek kutatásának tanulságaként az alábbiak szerint jellemzi:

1. Nachdem zahlreiche Fakten erkannt waren, die im Rahmen einer Satzgrammatik weder adäquat beschrieben noch erklärt werden konnten, wurde die Forderung erhoben, die Domäne der Grammatik zu erweitern und die “begrenzten Satzgrammatiken durch anspruchvollere und stärkere Textgrammatiken abzulösen” (VAN DIJK 1972);

¹ Az idézet fordítása: A nyelvészeti leíró módszerek szövegelemzéssé való fejlődésének belső okai mindenekelőtt számos olyan nyelvi tényben keresendők, amelyeket egy olyan grammatika, amely kizárólag a mondatok tartományára korlátozódó leíró apparátussal operál, nem tudott magyarázni.

2. Ausgehend von der Erkenntnis, daß die Sprache primär in Form von Texten vorkommt, daß Texte das "originäre sprachliche Zeichen" repräsentieren (HARTMANN 1971: 10), stellten zahlreiche Linguisten die bisherigen Forschungsansätze in Frage, die lediglich auf eine Erweiterung existierender Modelle um die Ebene des Textes abzielten und unterbreiteten Vorschläge linguistischer Modelle, in denen dem Text von vornherein eine zentrale Stellung eingeräumt wird."² (VIEHWEGER 1977: 103).

Az első felfogás tehát a mondatgrammatika olyan kiterjesztése, amely szövegspecifikus jelenségeket a mondatreprezentáció eszközeivel magyaráz. A második kutatási irány abszolút szövegközpontú; abból a feltevésből indul ki, hogy a nyelv szövegek formájában valósul meg, amelyek konkrét kommunikációs helyzetekbe vannak beágyazva. Ez utóbbi elmélet DE SAUSSURE strukturalista szemléletének rója fel, hogy a nyelv valódi működése évtizedekig nyelvészeti keretek közé volt szorítva, és ez törvényszerűen korlátozta a kutatás tárgyát is, mert a nyelvi rendszer vizsgálatán kívül rekedtek olyan fontos szempontok, mint a nyelvhasználat, a nyelvi funkciók, a társadalmi érintkezés elemzése.

Ez után a pusztán jelzésszerű áttekintés után célszerű nagy vonalakban vázolni azokat az elméleteket, irányzatokat, amelyekből a mai szövegnyelvészet méríthetett, és amelyek hatására néhány évtized alatt a szövegről való gondolkodás lényeges átalakuláson ment keresztül.

1.2. A mai szövegnyelvészet kialakulásának forrásai, előzményei

1.2.1. Nemzetközi előzmények

Abban a legtöbb tudománytörténeti áttekintés megegyezik, hogy a szövegnyelvészet legkorábbi előzményeit körülbelül kétezer évvel ezelőtt, a retorikában, a stilisztikában kell keresnünk: a szónoklás és a stílus tudományában, azaz a gondolatok szöveggé formálásának tanaiban (DRESSLER 1973: 5–6, DE BEAUGRANDE—DRESSLER 1981: 15, BALÁZS 1985, KOCSÁNY 1989: 26, BENCZE 1996). TOLCSVAI a szövegnyelvészet legkorábbi gyökereit ezen a két tudományon túl a filológiában (a szövegek helyreállításának tudományában), a

² 1. Miután számos olyan jelenséget felismertek, amelyet egy mondatgrammatika keretében adekvát módon sem leírni, sem megmagyarázni nem lehet, megszületett az az elvárás, hogy a grammatika tárgyát kiterjesszék, és a korlátozott mondatgrammatikát egy igényesebb és erősebb szöveggrammatikával váltsák fel.

2. Abból a felismerésből kiindulva, hogy a nyelv elsődlegesen szövegek formájában fordul elő, és hogy a szövegek reprezentálják az eredeti nyelvi jeleket, számos nyelvész megkérdőjelezte azokat az eddigi kutatási törekvéseket, amelyek már meglévő modelleknek a szöveg síkjára való kiterjesztését célozták, és olyan nyelvészeti modelljavaslatokat részesítettek előnyben, melyekben a szöveg kezdettől fogva központi szerepet játszik.

hermeneutikában (a megértés tudományában), valamint PLATÓN és ARISZTOTELÉSZ filozófiájában véli megtalálni (TOLCSVAI 2001:16). Ezek a tudományok, bár kutatásaik többé vagy kevésbé kétségkívül a szövegre irányulnak, nem tekinthetők szorosabb értelemben vett szövegtudományoknak (szöveg-tanoknak). A később körvonalazódó, önállósuló nyelvtudomány sem fordul még egy darabig a szövegek felé. Bár a 20. század elején a szövegek — elsősorban irodalmi alkotások, közöttük is főleg a népköltések, mítoszok — strukturális vizsgálata az orosz formalisták (V. PROPP, V. SKLOVSKIJ, R. JAKOBSON) és a francia strukturalista etnológus C. LÉVI STRAUSS révén teret hódít, ez a főképpen irodalmi kutatás túlságosan korlátozott keretek között folyik ahhoz, hogy a nyelvészeti vizsgálatokat is a szövegelemzés felé terelje (DRESSLER 1973: 6).

Annak ellenére tehát, hogy a szövegek vizsgálatának több évtizedes hagyománya van, a szöveg még jó ideig nem kerül a kutatások középpontjába, TOLCSVAI találó megfogalmazásával élve: “A pozitív tudomány 19. századi gyakorlata és máig élő hagyománya nehezen engedte vissza azt a tartományt, amelyet — egyszerűen szólva — »parole« vagy »performancia« néven különít el a 20. századi nyelvtudomány számos jelentős és hatásos ága.” (TOLCSVAI 1998: 110).

DE SAUSSURE strukturalista szemlélete és CHOMSKY — szintén strukturalista alapokon álló — transzformációs generatív elmélete is éles határt von a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat közé. DE SAUSSURE kutatásainak középpontjában a szintagma egysége áll, és CHOMSKY elemzései is a mondat egységén belül maradnak. HARRIS az első, aki a mondat határain túlmutató jelenségek felé fordul (DRESSLER 1973: 6, TOLCSVAI 2001: 17). HARRIS “Discourse Analysis”-ében az amerikai strukturalista pregeneratív disztribucionalizmust — amely a mondat tagolhatóságát mint legfontosabb sajátosságát — minden nyelvi egységre, a szövegre is kiterjeszti. A szöveget tagmondat nagyságrendű szekvenciákra osztja, a nyelvészeti kutatás középpontjába ezeknek a szekvenciáknak ekvivalenciaosztályokba sorolását állítja szemantikai és formális hasonlóságaik alapján (DRESSLER 1973: 6–7).

1.2.2. Időrendi áttekintés

Az 1950-es évek végéig a leíró grammatika szemlélete — HARRIS próbálkozása és egyes más törekvések ellenére is — mondatközpontú volt. Néhány irányzat DE SAUSSURE rendszerét követve dolgozza ki saját, tágabb keretét, úgy, hogy abban szövegjelenségek is magyarázhatók legyenek (például az orosz formalisták főleg BAHTYIN, PROPP által képviselt irányzata, vagy a Prágai Nyelvész kör). Ennek a változásnak a fő oka az volt, hogy az aktuális mondat-tagolás vizsgálatához a de Saussure-féle elméleti keret szűknek bizonyult.

A szövegkutatás számára lényeges változást a 60-as évek hoztak azzal, hogy az autonóm szintaxis mellett állást foglaló generatív grammatika “ellenpólusként” kommunikációs, pragmatikai megalapozottságú tudományok jöttek létre: AUSTIN beszédaktus-elmélete, amely a megnyilatkozást (vagy diskurzust) nem csupán a kommunikáció nyelvi eszközeként, hanem kommunikatív cselekvésként szemléli; HALLIDAY szisztémikus-funkcionális nyelvtana; PIKE tagmémikája; az önálló tudománnyá érő pragmatika MORRIS által; a szociolingvisztika HYMES, LABOV révén; a LEWIS és GRICE nevéhez fűződő interakciókutatás (TOLCSVAI 2001: 18). A szövegek iránt érdeklődő tudományok között itt sem szabad elfelejtenünk az irodalomtudomány hatásáról sem.

Igazán ekkortól — azaz a 1960-as évek elejétől kezdve — beszélhetünk tudományos igényű szövegkutatásról, szövegtanról. Ismertté válnak azok a szövegjelenségek, amelyek a szövegleírást “kivezetik” a mondatgrammatika kereteiből. Érzékelhetően ekkortól válik külön az a két fejlődési irány, amelyeket VIEHWEGER megállapítását véve alapul “kitágított mondatgrammatiká”-nak, illetve “kommunikációközpontú szemlélet”-nek nevezhetünk.

A 60-as évektől a 80-as évek elejéig terjedő időszakban a szöveg és a szövegleírás megítélésében az elsőként említett szemléletmód uralkodik. KALLMEYER strukturalista nyelvtanban gyökerező elmélete — a mondatn kategóriáit használva a szövegelemzésben — a szöveget mondatok szintaktikai kapcsolatából vezeti le. A generatív grammatikából kinövő próbálkozások — ISENBERGÉ, PETŐFIÉ, VAN DIJKÉ, DRESSLERÉ — a szöveget is a generatív grammatika keretében próbálják leírni a mondatleírás mintájára (TOLCSVAI 2001: 19). Kiindulási alapjukat tekintve ezek az elméletek nem tudhatják reprezentálni sem az egyes szövegmondatok kapcsolatát, sem a mondatok és a szöveg közötti viszonyt, mert elméleti keretükből hiányzik a pragmatikai aspektus. TOLCSVAI jellemzése szerint ezek a megközelítések “a szöveget kívánták a generatív grammatika tartományává tenni, a szövegkompetencia és -performancia rendszerében akarták akarták a jólformáltság és a szemantikai elfogadhatóság kategóriáját alkalmazni, s a szöveget bontották mondatsekvenciákra, azokat pedig mondatokra a mondatelemzés ágrajzának mintájára.” (TOLCSVAI 2001: 19–20).

Ha az említett irányzatokat az alapul vett két fő szemléletmód — a grammatika-, illetve a kommunikációközpontú megközelítés — által behatárolt skálán próbáljuk elhelyezni, akkor VAN DIJK, PETŐFI és HALLIDAY elméletéről azt mondhatjuk, hogy átmenet a mondatgrammatikai keretbe zárt és a kommunikációs kontextus által motivált megközelítés között.

VAN DIJK elmélete a generatív szemantika talaján született. A mondatkapcsolatok felszíni struktúrájának vizsgálatától közelít a mélyszerkezeti jelenségek felé. A mondatok között nem pusztán grammatikai-szintaktikai, hanem pragmatikai viszonyt is feltételez. Elméletében nagy előrelépésnek tekinthető, hogy

nemcsak a mondatok lineáris kapcsolódására fordít figyelmet, hanem a szöveg globális struktúráját is elemzi. Mivel elméletében a szöveg, a szövegösszetevők szövegbe való beépülése, illetve az egyes összetevők szövegbeli funkciója csak a kontextus és a beszéd tett ismeretében magyarázható és írható le, vizsgálatának szempontjai megkívánják a pragmatikai háttérrel. VAN DIJK ezáltal átlépi a mondatgrammatika határait. TOLCSVAI VAN DIJK szerepét hangsúlyozza abban a folyamatban, amely a szöveghez kapcsolódó pragmatikai kategóriák fogalomként való értelmezése, illetve a fogalmi sémák (keretek, forgatókönyvek) alkalmazása által a szövegtan statikus jellegének feloldását eredményezi.

PETŐFI elméletét TOLCSVAI “nyelvészeti-logikai szemantikai jellegű integrált formális elmélet”-nek nevezi, amely “a beszédaktus-elméletet és a Montague-nyelvtant tekinti alapjának, a szövegkarakterrel bíró megnyilatkozásokat pedig az elmélet alapvető nyelvi egységeinek.” (TOLCSVAI 1998: 116). PETŐFI korai modelljeit a “szövegstruktúra-világstruktúra elmélet” (TeSWeST) fémjelzi, amely a szövegek szintaktikai, szemantikai és pragmatikai struktúráját reprezentálja, azaz az alábbi műveleteket tartja szem előtt:

- “a) a természetes nyelvi szövegek (minden lehetséges) szintaktikai (intenzionális szemantikai) reprezentációjának kijelölését,
- b) az egyedi intenzionális szemantikai reprezentációk világszemantikai (extenzionális szemantikai) interpretációját,
- c) szintaktikai (intenzionális szemantikai) reprezentációk generálását, és
- d) egy szövegnek, egy szöveg intenzionális szemantikai reprezentációjának és egy szöveg extenzionális szemantikai reprezentációinak más szövegekkel, más szövegek intenzionális szemantikai reprezentációival és más szövegek extenzionális szemantikai reprezentációival való összehasonlítását.” (PETŐFI 1978: 38).

PETŐFI a 80-as évektől modelljét más alapokra helyezi, tágabb elméleti kerete a szemiotika. Jelértelmezésében hatásosan keveredik a de Saussure-féle jelösszetevő-elmélet (jelölő: vehikulum, formáció; jelölt: értelem, relátum) és a kommunikációs szituáció kitüntetett szerepére összpontosító felbontás is (vehikulum-imágó; relátum-imágó). (Ezeknek a fogalmaknak a meghatározását e fejezet 1.5.2. pontjában ismertetem.) PETŐFI megközelítéseinek, modelljeinek fontos motívuma tehát a szöveg komplex jelként való értelmezése, amely “komponensekre bontható, ezek a komponensek azonban nem a grammatikából származnak, hanem a szemiotikából, az egyszerű jel mintájára.” (TOLCSVAI 2001: 22). Felfogását mindvégig kíséri a nyelvi síkhoz való ragaszkodás, a kommunikációs kontextus befolyásoló szerepének figyelembevétele, a világ nyelvi leképezésének kognitív megközelítése, valamint — hol inkább, hol kevésbé — a formalizáló törekvés.

VAN DIJKkel és PETŐFIVel megközelítőleg egy időben harmadik meghatározó irányatként HALLIDAY szisztémikus-funkcionális elmélete érdemel figyelt

met. Ez a nyelv elsődleges funkciójának a jelentést tartja, ezért a nyelvi rendszer működését nem a mondatok szintjén, hanem lexikális szinten ragadja meg. A nyelvi változatokat, a nyelv társadalmi értelmezését állítva középpontba a nyelvi jelek szituációba ágyazottságát is szem előtt tartja. HALLIDAY szemléletének tanulságos következménye a szövegleírásban az, hogy a kohéziót nem a mondatok közötti, hanem a mondathatároktól független összetartóerőnek tartja, szerinte ugyanis “a kohézió a szöveg egy elemének a szemantikai viszonya egy másikhoz, amely elem az elsőnek az értelmezéséhez szükséges.” (HALLIDAY—HASAN 1976: 8, hivatkozik rá TOLCSVAI 2001: 25). Ez a felfogás tehát — ezen a ponton látványosan — elszakad a mondat szerkezeti vizsgálatától, illetve a mondatgrammatikától.

A mondatgrammatikai kereten belül maradni igyekszik a Prágai Nyelvész kör újabb nemzedékének 70-es évekbeli irányzata. A tematikus progresszió kategóriájának bevezetésével és az aktuális mondattagolás szövegszintű alkalmazásával a szövegmagyarázatot nyelvtani alapokra helyezik. Ennek a megközelítésnek jelentős képviselője DANES, illetve VIEHWEGER. Az elmélet elégtelensége abban rejlik, hogy a tematikus progresszió a szöveg jelentésszerkezetének leírására nem alkalmas.

Az a kognitív szemléletű elméleti keret, amelyet DE BEAUGRANDE és DRESSLER az előző korszak összegzéseként, tanulságaként alkotott, és a 80-as évek elején ismertetett, a szöveget már nemcsak a nyelvészeti leírás tárgyának, hanem alkotási és befogadási (kognitív) folyamatnak is tekinti. Ennélfogva minden — valamely szituációban létrejövő — megnyilvánulás szöveg, ha eleget tesz az általuk hét pontban összefoglalt szövegszerzési feltételeknek: azaz kohezív; koherens; szándékolt; a hallgató által elfogadható; hírértéke van; az adott szituációhoz illeszkedik; illetve kapcsolatot teremt más szövegekkel, szövegtípusokkal, azaz megfelel az intertextualitás kritériumának. DE BEAUGRANDE és DRESSLER szövegfelfogása is láthatóan bevonja a szöveg elemzésébe a pragmatikai, kommunikációs tényezőket, és ezáltal olyan kutatási irányt képvisel, amelynek tárgyánál fogva nem lehet kielégítő kerete a mondatgrammatika.

A szöveg kognitív megközelítésének 80-as évekbeli térhódítása visszahatott az elméleti keret nyelvészeti háttérére is, aminek eredményeképpen újabb funkcionális nyelvészeti összefoglalások jelentek meg. A teljesség igénye nélkül meg kell említeni itt BROWN és YULE, VAN DIJK, illetve KALLMEYER kutatásait. TOLCSVAI legfrisebb áttekintésében úgy jellemzi a 80-as évek szövegтанát, hogy “a szövegтанról szóló tudományos diszkurzus megegyezni látszott egyes alapvető szempontok és a hozzájuk tartozó kategóriák értelmezésében, amelyet a legjobban talán a konnexitás, a kohézió és a koherencia hármassága képvisel. [...] E hármasság egyúttal a korszak átmeneti jellegét is bizonyítja: a három szint valójában a grammatikai kiindulás maradványa,

megkerülhetetlen módszertani szükségszerűség, ám közben már előremutat a kommunikációs és procedurális feldolgozások felé.” (TOLCSVAI 2001: 30).

A 80-as évektől fogva egészen máig — kissé leegyszerűsítve — a VAN DIJK, PETŐFI, HALLIDAY, DE BEAUGRANDE—DRESSLER nevével jelezhető irányok éreztetik hatásukat, úgy, hogy hol egyikük, hol másikuk, hol pedig több modellből kialakított szemlélet képezte alapját egy-egy újonnan születő modellnek.

1.2.3. Hazai előzmények

A magyar szövegtudomány kialakulásának történetében nem szabad megfeledkeznünk a hazai örökségről sem. A retorika, a stilisztika, a filológia neves magyar tudósainak munkái, valamint az 1940-es évektől kezdve megjelenő grammatikai tárgyú írások — közöttük szisztematikusan kiépített és körvonalazott nyelvtanok — értékes alapot nyújtottak a szövegtan kialakulásához. A grammatikák között találunk olyanokat, amelyek bár nem mutatnak rá nem grammatikai kérdésekre, azzal, hogy meghúzzák egy-egy rendszerszerű grammatika határait, felhasználhatók egy a grammatikáénál tágabb leíró keret kiépítéséhez is. Az első magyar grammatikák — a külföldiekhez hasonlóan — DE SAUSSURE hatása alatt születtek. Később DE SAUSSURE elméletéből kinöve, de ezt lényegesen módosítva, hazánkban is a generatív grammatika vált szemléletformáló irányzattá.

A magyar leíró grammatika szemlélete kezdettől fogva mondatközpontú volt (gyakran a mondatnál kisebb nyelvi egységek vizsgálatára összpontosított), de közvetett módon ezzel is hozzájárult a szöveg leírását célzó kutatásokhoz.

A szövegtan kialakulása számára “jövendelő” mondattani kutatások között feltétlenül említést érdemel többek között ANTAL LÁSZLÓ (1976, 1979), BÁNRÉTI ZOLTÁN (1979a, 1992), BERRÁR JOLÁN (1967, 1977), BENKŐ LÁSZLÓ (1968, 1988), DÁNIEL ÁGNES (1990) munkássága. Különösen nagy jelentőségű ebből a szempontból DEME LÁSZLÓ tevékenysége, aki — bár tisztán grammatikailag megalapozott mondattani keretet alkotott — azzal, hogy a mondat határán túlmutató jelenségekre is figyel (pl. mondatok kapcsolódása, téma — réma szerkezet), szövegtani irányt alapozott meg. Elméleti kerete is ideális egy későbbi szövegtudomány alapvetéséhez, ugyanis rámutat arra, hogy a nyelv a kommunikáció eszköze, a mondat — a szöveg alapegységeként — a kontextus függvénye.

A mondat aktuális tagolásának kérdésével foglalkozó tanulmányok is áttörtek a mondattani keret határait. DEZSŐ LÁSZLÓ, SZÉPE GYÖRGY írásaiból (1967) kiderül, hogy a téma-réma szerkezet a mondat fölötti szint formálója is. ELEKFI LÁSZLÓ hagyományos nézőpontból vizsgálta a kérdést (1973, 1986), SZABOLCSI ANNA generatív alapon elemezte a mondat funkcionális perspektíváit (1980),

KIEFER FERENC az előfeltevések tükrében mutatta be a mondatok aktuális tagolását (1976) (MÁTÉ 1991: 80).

Funkcionális mondattani alapon különösen HADROVICS LÁSZLÓ, RÁCZ ENDRE, SZEMERE GYULA, később BÉKÉSI IMRE kutatásai mutatnak a szöveg felé, különösen a mondatok közötti kapcsolóelemek vizsgálatában (l. HADROVICS 1969). A mondatgrammatikai jelenségeknek az a bőséges tára, amely RÁCZ ENDRE kutatásaiból született, értékes adalék szövegnyelvészeti elemzésekhez is.

A magyar kutatók egy csoportja a generatív grammatika keretén belül marad. É. KISS KATALIN hatásos tanulmányt írt az anaforikus névmásokról, amely azért is jelentős, “mert főleg a szöveggrammatikának, de a szövegelmélet más területein is, a generatív metodológia jelenti azt a szilárd elméleti és módszertani alapot, amelyet sokan az egész szövegelméleti stratégia alapjának tekintenek.” (MÁTÉ 1991: 80).

Sokak nevét említhetnénk még a szövegnyelvészeti gondolkodás grammatikai előzményeire utalva, akiknek kutatásai nem közvetlenül kapcsolódnak ehhez a témához, hiszen a mondatokkal való bármilyen irányú foglalkozás egy ponton szinte törvényszerűen jelöli ki a mondattani elemzés határát, és ezzel együtt a szövegnyelvészeti elemzés kezdetét.

A grammatikai megalapozottságú kutatások rövid áttekintése alapján egyetérthetünk MÁTÉ JAKABBAL, aki szerint “a mondatnak a tartalmi és formai jegyei a beszéd lineáris jellegéből következően egyaránt mutatnak előre és hátra is. Voltaképpen tehát a mondat vizsgálata vált a mondatnál nagyobb nyelvi és beszédbeli egységek kutatásának kiindulópontjává és ösztönzőjévé.” (MÁTÉ 1991: 81). MÁTÉ véleményében észre kell vennünk, hogy a szövegnek mind nyelvi, mind beszédbeli egységként való említése azt sugallja, hogy máig sem alakult ki egységes álláspont ebben a lényeges elméleti kérdésben.

A már konkrétan körvonalazható magyar szövegtani kutatások első korszakát az 1970-es évek második felére tehetjük. Az erre a korszakra jellemző elméleti beállítódást jól szemlélteti két ezidőtájt megjelent kötet is: az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI. kötete (TELEGDI—SZÉPE 1976) és az első, Kaposváron rendezett szövegtani konferencia anyaga (SZATHMÁRI—VÁRKONYI 1979).

Az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* kötetében nyomon követhető mind a klasszikus strukturális vagy a generatív grammatikára visszavezethető — mondatközponthúzó — formális-logikai irány, mind az a szemlélet, amely a nyelvi közlés alapegységének a szöveget tartja.

BÉKÉSI IMRE DEME mondat- és szövegfelfogását közelíti meg konstrukcionális alapon (1976); CSÚRI KÁROLY generatív szövegelemzési lehetőségeket latolgat (1976); PLÉH CSABA és RADICS KATALIN a mondat határán belüli és azon túlmutató névmáshasználatot elemzi (PLÉH—RADICS 1976); ANTAL

LÁSZLÓ a formális nyelvelírás lehető legtágabb keretét határozza meg, s ezt a mondattani kereten túl nem tartja lehetségesnek (1976); KIEFER egy szövegelmélet kidolgozásának lehetőségét kutatja mellérendelő mondatok elemzésére támaszkodva (1976).

A SZATHMÁRI és VÁRKONYI által szerkesztett konferenciakötet is azt mutatja, hogy a korszak gazdag próbálkozásokban, amelyek a szöveg, a szövegtan, a szövegelmélet meghatározására, modellálására törekednek.

A 80-as években szövegtani tanulmányok újabb gyűjteménye látott napvilágot

Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből címmel (RÁCZ—SZATHMÁRI 1983). Ez a kiadvány is azt érzékelteti, hogy még nem alakult ki egységes magyar szövegtani iskola. Ezt a korszakot leginkább NAGY FERENC, DEME, BÉKÉSI IMRE, BALÁZS JÁNOS, SZABÓ ZOLTÁN tevékenysége jellemzi, amellyel, hogy a nemzetközi szövegtani irányzatok továbbra is éreztetik hatásukat.

NAGY FERENC a hagyományos grammatika keretén belül maradva szemléli a szöveget mint a nyelvi rendszer legfelső szintjén álló egységet, azaz elzárkózik a kommunikációközpontú szemlélettől, amely szerint a szöveg nem — vagy legalábbis nem tisztán — grammatikai jelenség.

BÉKÉSI IMRE az egyik leghatásosabb és legmaradandóbb szövegtani elméletet alkotta meg, újat mutatva azzal, hogy a szövegtani elemzés tárgyául nem a mondatot, és nem a szöveget, hanem a kettő között álló konstrukcionális egységet, a konstrukciótípust jelöli meg. BÉKÉSI DEME szemléletéből indul ki, mellérendelő tartalmi-logikai kapcsolatok mondaton belüli és mondatok közötti típusait, eszközeit elemzi. BÉKÉSI tehát amellyel, hogy a szöveg alapegységének a mondatot tekinti, a strukturalista és újgrammatikus hagyományokat követi, túllép a mondatközpontú szemléleten, egy mondatgrammatikai jelenség szöveggrammatikai funkcióját elemzi. Voltaképpen szemléletének újszerűsége az oka annak, hogy eredményei nem használhatók fel maradéktalanul a szövegtani elemzésben. Felvetődik ugyanis az a kérdés, hogy a néhány mondatos rövidszövegek sajátosságai mennyiben vetíthetők rá hosszabb terjedelmű, ezáltal bonyolultabb jelentésszerkezetű szövegekre. Ha hosszabb szövegek vizsgálatában konzekvenciáira maradéktalanul nem is támaszkodhatunk, azokat a szempontokat, amelyek fontosságát a mondatnál komplexebb egységek elemzésében felismeri, mindenképpen figyelembe vehetjük terjedelmesebb szövegek vizsgálatában is.

BALÁZS JÁNOS az első magyar szövegtan megalkotója, aki a szövegtani elemzést munkájában a nyelvtudomány keretén belül igyekszik tartani. A mondatok szintaktikai kapcsolatát tartja elsődlegesnek a szemantikaival és a pragmatikaival szemben. Egyezteteti a retorika szövegszerkezeti és a leíró (újgrammatikus strukturalista) grammatika kategorizáló rendszerét. Nem a nyelvészetből, hanem a retorikából indul ki, ez leginkább a pragmatikai szintű

leírásban mutatkozik meg a beszédhelyzet mind logikai, mind retorikai keretben történő tárgyalásakor.

Az 1990-es évek magyar szövegtani kutatásai leginkább PETŐFI nevével jellemezhetők, akinek munkái már a 80-as években olvashatóvá váltak magyarul is. A szerkesztésével született *Szemiotikai Szövegtan*, valamint *Officina Textologica* című sorozatok — ha az egyes elméleti irányokat nem is egységesítették — szövegtani műhellyé váltak, és ez a szövegtan részterületeivel foglalkozó és az egységes szövegelmélet létrehozására törekvő kutatásokat egyaránt megélelntí. Ez utóbbiak közül kiemelkedő jelentőségű KOCSÁNY PIROSKÁnak a szövegtan néhány elméleti kérdéséről szóló tanulmánya (KOCSÁNY 1989), valamint más szöveggrammatikai írásai (KOCSÁNY 1985, 1997).

Az általános szövegtani kutatások 90-es évekbeli alakulását TOLCSVAI négy fő tulajdonsággal jellemzi:

- kettéválik az elméleti kutatás és az empirikus szövegvizsgálat,
- a nyelvtani alapú szövegvizsgálatok mellett teret hódít a kognitív pszichológiai alapon alapuló kutatási irány,
- a kommunikációkutatás még szorosabb kapcsolatba kerül a szövegértelmezéssel,
- egyre inkább a kognitív tudomány fogja össze (TOLCSVAI 2001: 33).

A nemzetközi előzmények a magyar szövegkutatásban egy-két évtizednyi eltolódással éreztetik hatásukat. A magyar és a nemzetközi szövegtani kutatások közötti leglényegesebb eltérésként azt emelhetjük ki, hogy hazánkban nem alakult ki olyan önálló szövegtudomány, amely alapegységének a kommunikációs cselekvésként, illetve a kommunikáció nyelvi eszközöként értelmezett szöveget tartaná. Az uralkodó kutatási alap még mindig a mondat grammatikája, amely nem vagy nem eléggé alkalmazza a pragmatikai nézőpontot.

A mai szövegtan TOLCSVAI sokatmondó jellemzése szerint “a korábbi eltérő nézőpontok (és tudományágak: grammatika, szemantika, pragmatika, kommunikációelmélet, cselekvésemélet, kognitív pszichológia) elméleti és módszertani összeegyeztetésével foglalatoskodik [...] leginkább kognitív tudományos és metatudományos keretben.” (TOLCSVAI 2001: 37).

1.3. A szövegnyelvészeti kutatás tárgyáról

A szövegnyelvészet előzményeinek tekinthető irányzatok, elméletek áttekintéséből látható, hogy az egyes szemléletek különbözősége azon is lemérhető, hogy mely nyelvi egységet tekintik kutatásuk tárgyának: a mondatot (esetleg a mondaténál kisebb nagyságrendű egységet) vagy pedig a szöveget. A vizsgálat tárgya sok szempontból meghatározza vizsgálat keretét, a leíró mód-

szerek, modellek többé-kevésbé egyértelmű jellegzetességei egy-egy irányzatnak. Attól függően, hogy a szövegnyelvészeti kutatás melyik nyelvi egységben határozza meg tárgyát, DRESSLER a szövegnyelvészet logikai fejlődésének (amely a szerző szerint azonos a történelmi fejlődéssel) három fokát különbözteti meg. Ezeket a reflexió fokozatainak (die Stufen der Reflexion) nevezi.

A reflexió első — időben is legkorábbi — szintje a legmagasabb nyelvi egységnek a mondatot tekinti, ami azt jelenti, hogy a nyelv mint rendszer mondatokból és mondatsémákból áll, a szöveg pedig mondatok pusztja egymásra halmozása. Amennyiben a mondatok között vagy a szövegben bármiféle szabályszerűség fedezhető fel, ezt — mivel nem a nyelvi kompetencia keretébe tartozó jelenség — legfőljebb a stilisztika vagy más olyan tudomány vizsgálhatja, amely a nyelvhasználatot elemzi (“linguistique de la parole”).

A fejlődés második fokán a vizsgálat alapegysége az egy vagy több mondatból álló nyilatkozat (Äußerung). A nyilatkozat mint minimális kommunikatív egység egy személy folyamatos kijelentése (Ausspruch), melynek elejét és végét hallgatás jelzi, vagy az, hogy egy másik személy veszi át a szót. Ha azonban a nyilatkozatot tartjuk a legfelső nyelvi egységnek, akkor a párbeszéd — amely több személy nyilatkozataiból áll — nem tekinthető nyelvészeti egységnek. Különösen nem, ha egy hangzó hétköznapi társalgásra gondolunk, ahol a beszélők gyakran egymás szavába vágnak, lehetetlenné téve a nyilatkozatnyi egységek elhatárolását. E felfogás keretében továbbra is nyitva marad a kérdés, hogy mi felel meg a szóbeli nyilatkozatnyi egységnek az írott közlésben.

DRESSLER a reflexió harmadik fokán a legnagyobb nyelvi egységnek a szöveget tekinti. Az ember szövegben beszél és ír, vagy legalábbis ez a szándéka, tehát az elsődleges nyelvi jel, amely az emberi kifejezés eszköze, a szöveg. DRESSLER különbséget tesz a nyelvi rendszer egységeként létező szöveg és az aktuálisan megvalósuló szöveg között. Az elsőre az “emischer Text” (Textem ’textéma’, Potentialtext ’potenciális szöveg’), a másodikra az “etischer Text” (’tényleges szöveg’) terminust használja. A textéma olyan bázisstruktúra, amelyből az aktuálisan létrejövő szöveg mint felszíni struktúra levezethető. DRESSLER elképzelésében két szemlélet tükröződik szembevetően: az egyik DE SAUSSURE langue — parole értelmezése, a másik pedig a generatív grammatika felfogása a mélystruktúra és a felszíni struktúra viszonyáról. Én magam nem tudok egyetérteni azzal, hogy DRESSLER felosztása valóban kiterjeszhető lenne a mondat fölötti szintre is. Ha egyáltalán valamilyen elméleti alapon beszélhetünk szövegek kiinduló vagy mélyszerkezetéről, nem hiszem, hogy tiszta párhuzam vonható a mondat mélystruktúrája és a textéma mint szöveg-mélystruktúra között. Míg egy mondat mélystruktúrája a felszíni szerkezetben megvalósuló mondatnak szintaktikai és szemantikai kiindulópontja, a textéma pusztán szemantikai reprezentációk sora, nem pedig mélystruktúrák összefonódása.

DRESSLER elképzelése alapján akár azt is feltételezhetnénk, hogy a mondatok mintájára szövegek is generálhatók. Nagy valószínűséggel ez ellen a kommunikációorientált irányzatok mindegyike tiltakozna.

Ahhoz nem férhet kétség, hogy a szöveg fonetikai — esetleg a fonetikai formán alapuló felszínes szemantikai — és szintaktikai meghatározása nem nyújthat kielégítő definíciót. A szöveg kommunikációba ágyazottsága nem hagyható figyelmen kívül, definiálására ezért csak kommunikatív-szemantikai, vagy pragmatikai aspektusból vállalkozhatunk.

A szövegnyelvészet lehetséges alapegységeiként említett nyelvirendszer-összetevők — így a mondat, a mondat-sor, a textéma — fenti elemzése a szövegnyelvészet fejlődésének két irányát jelöli ki: 1) az egyik, amelyet DRESSLER „Satzpaarmethode” terminussal jelöl, szomszédos mondatok közötti kapcsolatok feltárásán keresztül jut el a szöveg leírásáig, azaz — bár ő az összegzésben ezt nem mondja ki — a leírás a grammatika keretén belül marad; 2) a másik a szintaktikai vizsgálatot szemantikai-pragmatikai elemzéssé tágítja (DRESSLER 1973: 10–15).

Látható tehát, hogy a DRESSLER által ismertetett kutatási irányok is a grammatikai (mondat)központú és a pragmatikai (kommunikáció)központú szemléleten alapulnak.

1.4. A szövegnyelvészet fogalmáról

A szövegekkel foglalkozó tudományok még nem jutottak el odáig, hogy egységes, adekvát szövegelméletet hozzanak létre. Egy tudományág meghatározása, definiálása — főleg akkor, ha még nem tisztázta teljesen kereteit — nem egyszerű feladat. Ahhoz azonban, hogy egy szövegeket leíró modelltől pontos képet alkothassunk, legalább körvonaloznunk kell azt a tudományos keretet, amely a leírás alapjául szolgál.

Az alábbiakban nem választom külön a magyar és a külföldi szakirodalomban használatos fogalmakat, mert láthattuk, hogy egyrészt a szöveg fogalmának értelmezései közel azonos irányokba mutatnak, másrészt az is tapasztalható, hogy a szövegek leírására születő diszciplínák magyar elnevezései leggyakrabban a külföldi terminusok fordításai (Textlinguistik, textlinguistics).

Az a kutatási irány, amelyet én az eddigiekben és ezután is szövegnyelvészetnek nevezek, az utóbbi időben egyre színesebb szövegtani szakirodalomban többféle elnevezéssel szerepel.

Nem lenne megalapozott azt feltételezni, hogy egyik vagy másik terminussal jelölt tudomány ugyanazt az elméletet képviseli, mint az általam szövegnyelvészetnek tartott irányzat. VIEHWEGERT idézve a következőképpen körvonalazható az a szemlélet, amelyet a szóban forgó tudományra használt fogalmak kifejezni törekcsenek: “Die verschiedenen linguistischen Forschungsrichtungen,

die sich in den letzten Jahren unter Bezeichnungen wie ‘Textlinguistik’, ‘Texttheorie’ oder ‘Textgrammatik’ etabliert haben, sind Ausdruck des geistigen sprachwissenschaftlichen Interesses an der Untersuchung von Texten und deren Aufbauprinzipien.”³ (VIEHWEGER 1977: 103).

Mielőtt a dolgozatomban elméleti keretembe illeszkedő szövegnyelvészetről részletes képet festenék, röviden érdemes áttekintenünk a különböző terminusok használatát és az e terminusokkal jelölt tudományok természetét.

A magyar szakirodalomban leggyakrabban a “szövegnyelvészet” és a “szövegnyelvészeti” fogalom használatos a szövegekkel foglalkozó tudomány megjelölésére, de találkozni a “szöveggrammatika” és “szövegelmélet” névvel is.

Egy szövegtudomány elnevezésében kulcsfontosságú az, hogy hogyan definiálja kutatása tárgyát, a szöveget. A szöveg fogalmának meghatározásait egy későbbi fejezetben részleteiben tárgyalom, itt csak a tudományterületeket jelölő terminusok szempontjából leglényegesebb irányokról teszek említést.

KLAUDY KINGA és FERENCZY GYULA már a magyar szövegtudomány kialakulásának korai szakaszában nagyon adekvát és átfogó véleményt fogalmazott meg a szövegkutatás természetéről: “Úgy tűnik, az a felfogás a legelfogadhatóbb, hogy a nyelvi rendszer mondatnál magasabb szintjeire vonatkozó lingvisztikai szövegkutatás feltétlenül a nyelvészet kompetenciájába tartozik, de el kell fogadni e kutatások kettős stratégiáját, a nyelvészetben belülről és kívülről. Ez azt jelenti, hogy a kutatást egyrészt a nyelvészet eddigi eszközeivel és módszereivel kell végezni, másrészt új fogalmakra és módszerekre is szükség van. Utóbbiaknál maximálisan figyelembe kell venni, hogy ez az új nyelvészeti ág multidiszciplináris jellegű: több tudomány (szemiotika, logika, kommunikáció-elmélet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika, stilisztika stb.) összefonódásának területe is.” (FERENCZY—KLAUDY 1976: 314). A szöveg multidiszciplináris megközelítésének szükségessége a kérdés más megítélését is eredményezi.

A szerzők a moszkvai szövegnyelvészeti konferenciáról beszámolva több olyan kutatóra is utalnak, akik megkérdőjelezzik a szövegnyelvészet létjogosultságát azzal érvelve, hogy a szöveg szövegsége nem írható le a nyelvtudomány keretein belül. Többek között L. SZ. BARHUDAROVOT idézik, aki szerint “szövegnyelvészetről csak akkor beszélhetünk, ha a szöveget a nyelv egységének tekintjük. Ha a szöveget a beszéd egységének tekintjük, kétségesé válik a szövegnyelvészet létezésének, mert a beszéd mindig egyedi és individuális.” (FERENCZY—KLAUDY 1976: 313).

³ Az utóbbi években létrejött különféle nyelvészeti kutatási irányok, amelyek magukat a ‘szövegnyelvészet’, ‘szövegelmélet’, vagy ‘szöveggrammatika’ címkékkel jelölték, a szövegek és szerkesztési elveik vizsgálata iránti szellemtudományi nyelvészeti érdeklődés kifejezései.

Részben a szövegnyelvészet itt megfogalmazott tulajdonságából adódik az a terminológiai probléma is, amelyet a “szövényelvészet” és a “szöveggrammatika” fogalmak olykor szinonimákként való használata okoz. Ezt a kérdést rendkívül világosan tisztázza KIEFER FERENC “Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet” című tanulmányában (KIEFER 1979). A kiindulópont ebben a kérdésben is az, hogy hogyan határozzuk meg a szöveg fogalmát.

KIEFER a mondatgrammatika és a szöveggrammatika viszonyának felderítésén keresztül közelít a szöveggrammatika meghatározásához, a nyelvtudomány keretében szemléli a mondat és a szöveg karakterét. Ebből a szempontból a mondat és a szöveg fogalom meghatározásának leglényegesebb különbsége az, hogy “a mondat fogalma nem adható meg grammatikán kívül: a mondatot mindig csak egy adott grammatikára nézve határozhatjuk meg.” (KIEFER 1979: 217). Míg azonban a mondatnak adekvát definíciója lehetséges egy grammatikán belül, “a szöveg fogalma nem definiálható (még részlegesen sem) nyelvészetileg, hiszen nincs és nem is lehet olyan szöveggrammatika, amely a szöveg fogalmát meghatározná” (i. h.). Ennek oka pedig köztudottan abban keresendő, hogy a szöveg meghatározásában a grammatikán túl nyelven kívüli ismereteink is fontos szerepet játszanak. A mondatgrammatikával “párhuzamos” értelemben használt szöveggrammatikáról tehát nem beszélhetünk.

Ha nem ebből az analógiából indulunk ki, akkor a szöveggrammatikának egy másik értelmezése is elképzelhető: “a szövegalkotás grammatikai kihatásait érthetjük rajta. A szöveggrammatika ebben az értelemben azt vizsgálja, hogy a mondatgrammatika milyen jelenségei jutnak szerephez a szövegalkotásban (szórend, névmáshasználat, határozott névelő használata stb.)” (i. h.). KIEFER felhívja azonban figyelmünket arra, hogy a szöveggrammatika fogalmának értelmezése nem hasonlít a mondatgrammatika fogalmáéhoz.

A szöveg kutatásával foglalkozó tanulmányokban gyakran olvashatunk születőben lévő szövegelméletről, szövegnyelvészeti kutatásokról. KIEFER a szövegelmélet helyzetét úgy ítéli meg, hogy ma még valójában nem beszélhetünk szövegelméletről, ugyanis a szövegelmélet és a szöveggrammatika közötti legfőbb különbség az, hogy a szövegelmélet a szövegjelenségeket nemcsak leírni, hanem magyarázni is tudja. Az előbb említett kifejezésekben a “szövegelmélet” valójában azt a kutatási irányt jelöli, amely szövegelmélet megalkotására törekszik. A szöveg nyelvtudomány keretén belüli vizsgálatára KIEFER a szövegnyelvészet terminust javasolja. Magyarázata kellően óvatos, egyben cáfolhatatlan: “A szövegnyelvészet nem pontos fogalom, ezért nem is érthető félre. Fedi a szöveg nyelvészeti vizsgálatának minden szempontját...” (1979: 218), ezen túl KIEFER is hangsúlyozza a szövegnyelvészet interdiszciplináris kapcsolódásait.

Talán érdekes és nem haszontalan KIEFER értelmezéseinek ismeretében VAN DIJK szövegtudományokról alkotott elképzelését röviden szemügyre venni, azért

sem, mert az általa körvonalazott diszciplináris keretben is helyet kapnak a KIEFER által elemzett fogalmak. VAN DIJK a generatív szemantika talaján állva a szöveg mélystruktúrájaként egy absztrakt logikai szerkezetet képzel el, amelyet a szöveg tervének tekint (VATER 1992: 21). VAN DIJK a szövegtudomány komponenseinek a következőket tartja: nyelvészet, irodalomtudomány, pszichológia, jogtudomány, teológia, történelemtudomány. A szövegnyelvészet két altudománya a szöveggrammatika és a szövegpragmatika. Az előbbi alá sorolja a szövegszintaxist és a szövegszemantikát (VATER 1992: 9). VAN DIJK diszciplinakeretében tehát a szövegnyelvészet, azaz komponenseire bontva a szövegszintaxis, a szövegszemantika és a szövegpragmatika tudománya gondoskodik a szöveg komplex nyelvészeti leírásáról. A tudományok VAN DIJK által felállított hierarchiájához illeszkedik KIEFER felfogása az egyes diszciplinákról és aldiszciplinákról: a szövegnyelvészet nem öleli fel (mert nem ölelheti fel) egy szöveg komplex leírásának minden szempontját, interdiszciplináris jellege tehát szükségzerű (emlékeztetőül: VAN DIJK öt további szövegtudományt sorol fel, amelyek mindegyike a szöveget vizsgálja más-más szándékkal). A szöveggrammatika a nyelvészeti elemzésnek egy szelete, amely a nyelvi rendszer keretén belül maradván nem foglalja magába (mert nem foglalkozhat) a nem nyelvi szabályszerűségektől függő, azaz a kommunikációs kontextustól befolyásolt szövegjelenségekkel. A szöveggrammatika szövegszintaxisra és szövegszemantikára való bontása pedig megegyezik a hagyományos grammatikai szemlélettel.

BRINKER szövegnyelvészet-értelmezése is alátámasztja KIEFER és VAN DIJK értelmezését, ő a “nyelvészeti szövegelemzés” (linguistische Textanalyse) terminust használja. A nyelvészeti szövegelemzés célja: “die Struktur, d. h. den grammatischen und thematischen Aufbau, sowie die kommunikative Funktion konkreter Texte transparent zu machen und nachprüfbar darzustellen.”⁴ (BRINKER 1988²: 8, hivatkozik rá VATER 1992: 9). Ha BRINKER megfogalmazásában számba vesszük a szöveggel kapcsolatban vizsgálandó tényezőket, akkor azok között éppen a szöveggrammatika, a szövegszemantika és a szövegpragmatika szempontjait találjuk.

MÁTÉ JAKAB e tudományág elnevezéséül a “szövegnyelvészet” helyett a “szövegtan” terminust javasolja éppen a szöveg tudományának több diszciplinával való kapcsolódását véve alapul (MÁTÉ 1991: 82).

Érdekes tanulsággal szolgál, ha MÁTÉ véleményét GAÁL EDITÉVEL vetjük össze, aki — majd tíz évvel korábbi tanulmányában — szintén a szövegtan elnevezést részesíti előnyben, de teljesen más indíttatásból. GAÁL a nyelvi rendszer egyes szintjeinek vizsgálatából indul ki. Azt vallja, hogy “valamennyi nyelvi szint (fonéma, morféma, lexéma, szintagma, mondat, tömb, textéma,

⁴ ...konkrét szövegek struktúráját, azaz grammatikai és tematikus felépítését, kommunikatív funkcióját transzparenssé tenni, és ellenőrizhetően bemutatni.

szöveg) vizsgálatában lényeges, hogy a nyelvi jelek alaki és szemantikai jellemzőit két oldalról közelítsük meg, a két szomszédos nyelvi szint felől. (Helyzeténél fogva a fonéma és a szöveg kivételesen viselkedik.)” (GAÁL 1983: 108). Különösen lényeges itt GAÁL-nak a szöveg kivételes helyzetére vonatkozó megjegyzése, amely gondolatmenetében arra az eredményre vezet, hogy “a szövegtannak (a szövegszint leírásának) tárgya csak a szöveg közvetlen összetevőinek kapcsolódása lehet. [...] A szövegtanba tehát e szerint az értelmezés szerint a szöveg közvetlen összetevők szerinti elemzése és a szerkesztés tartozik.” (i. h.). Sorra véve a többek által szövegnyelvészeti jelenségnek értékelt névmásítást, névelő- és kötőszóhasználatot, értelmi egyeztetést, mindegyikről megállapítja, hogy nem szövegnyelvészeti, hanem pragmatikai-stilisztikai (vagy legfőképpen csak pragmatikai) kérdés. Az eddigiekből azt a következtetést vonja le, hogy a szövegtan mint “a szövegszint tana” elhelyezhető a hagyományos nyelvtani keretben, azaz “a nyelvi szinteken alapuló nyelvléírás rendszerében”, a szövegnyelvészet “nyelvtudományi irányatként való kezelése” azonban vitatható (GAÁL 1983: 111).

MÁTÉ és GAÁL álláspontja abban megegyezik tehát, hogy a szövegnyelvészet nem vagy nem tisztán nyelvtudományi irányzat, és bár GAÁL explicit formában nem fogalmazza meg, de pragmatikai-stilisztikai természetű szövegjelenségekre való utalásából valószínűsíthető, hogy e tudományág intediszciplináris kapcsolódásaival ő is egyetért.

Mivel azonban szövegtan-értelmezésük teljesen eltérő, a szövegtan tudományának tágabb keretbe való sorolása is. MÁTÉ azzal, hogy szerinte “a magyar szövegtan elnevezés jobban kifejezi az új tudományág intediszciplináris jellegét” (MÁTÉ 1991: 82), a szövegtan fogalmának értelmezési lehetőségét tágabbnak véli a szövegnyelvészeténél, a szövegtan kompetenciájába sorolva nem tisztán nyelvészeti szövegjelenségek leírását is más nem vagy nem tisztán nyelvtudományi irányzatok apparátusára támaszkodva. A GAÁL EDIT által alkotott keretben ezzel szemben a szövegtan kompetenciája “leszűkül”, a tisztán nyelvi-nyelvészeti jelenségekre “korlátozódik”: a szövegtan rendszernyelvészeti irányzat. A jelen áttekintésben nem célozom kritikai értékelést nyújtani az egyes elméletekről, GAÁL nézetében mégsem hallgathatók el két mozzanatot, amelyek saját megközelítem szerint kifogásolhatók: 1) azzal, hogy a nyelvi rendszer egységei között — úgy tűnik, nagyságrendjüket tekintve egymást követő egységekként — a textéma és a szöveg is szerepel, elmosódik az absztrakció (langue) és az aktualizáció (parole) közötti különbség; 2) nem fűzi tovább azt a — meglátásom szerint helytálló — véleményét, hogy a szöveg mint nyelvi egység kivételesen viselkedik, pedig azt hiszem, éppen ez a szál vezethetne el annak belátásáig, hogy mivel a szöveg egysége nem kezelhető tisztán nyelvi egységként, a szöveg tudománya nemigen illeszthető a többi nyelvirendszer-alapú tudományág sorába.

Kiemelkedően eredményes ebben a témában KOCSÁNY PIROSKA gondolatmenete, amelyet “Szövegnyelvészet és szövegtan” címmel ismertet (KOCSÁNY 1996). A mondatok közötti névmási utalások vizsgálatának tanulságaként abból a kérdésből indul ki, hogy egyáltalán “nyelvészet-e a szövegnyelvészet, avagy más, független, önálló tudomány?”. Nyilvánvalóvá válik számára, hogy “a szöveggé szerveződés nem nyelvészeti, nem a nyelvtudományban kezelhető kérdés” (KOCSÁNY 1996: 152–3).

KOCSÁNY — megtartva a “szövegnyelvészet” terminust — a két alapvető szövegfelfogáshoz igazodva, a szövegnyelvészetnek is két típusát különíti el. A szövegnyelvészet egyik típusa a “nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészet”, amely “a szöveget egy adott nyelv szabályrendszerének megfelelően létrejövő (nyelvi) egységként tételezi”, ennek megfelelően a nyelvi rendszer egységeinek sorába illeszti (KOCSÁNY 1996: 159). Ebben a keretben a nyelv (langue) és a beszéd (parole) viszonya a szöveg szintjén — a generatív mondattan “mélystruktúra — felszíni struktúra” felfogását alapul véve — a “szöveg terve” és a “szöveg” (VAN DIJK), a “textéma” és a “szöveg”, az “emischer Text” és az “etischer Text” (DRESSLER 1973: 12) viszonyában realizálódik.

A szövegnyelvészet másik típusa, amely “a szöveget a kommunikáció manifesztációjának tekinti”, “a kommunikációra irányuló szövegnyelvészet”-nek nevezhető. Ennek a szerző szerint két fő buktatója lehet: “Az egyik a szöveg fogalmának kiterjesztése a kommunikáció vagy a beszédaktus egészére. Ez azonnal együtt jár a szöveggel foglalkozó tudomány átalakulásával kommunikációelméletté vagy beszédaktus-kutatássá.” (KOCSÁNY 1996: 159). A másik “szorosan összefügg a kommunikáció mibenlétével. A kommunikáció: folyamat. Ha a szövegben a kommunikáció manifesztálódik, akkor a szöveget is folyamatként, vagyis nem mint »művet«, hanem mint »működőt« kell szemlélnünk.” (i. h.).

Úgy gondolom, mindkét típus magában rejti elégtelenségét. A “nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészet” figyelmen kívül hagy olyan jelenségeket, amelyek a kommunikációnak nem grammatikai vetületeként ragadhatók meg a szövegben (pl. előfeltevések, a szöveg funkciója stb.). A “kommunikációra irányuló szövegnyelvészet” — szövegértelmezéséből adódóan — nem képes elkerülni azt, hogy kilépjen a nyelvészet keretein, ezáltal megszűnjön szövegnyelvészet lenni.

TOLCSVAI — a szövegkutatások történetét áttekintve — a mai szövegleírás kognitív jellegét hangsúlyozva a KOCSÁNYÉVAL megegyező következtetésre jut: ő a “mű” és a “működő” oppozícióját a “szerkezet — folyamat” fogalompárral érzékelteti (TOLCSVAI 2001: 37). Ennek az álláspontnak alapvetése tehát a kognitív elméletben keresendő, amely “azt hangsúlyozza, hogy a nyelv nem csupán szerkezet (és szabályok vagy elvek sora), hanem mindig folyamat, művelet is, tehát a nyelvi tudás nemcsak a nyelvi egységek szerkezetére és e

szerkezetek betöltésére terjed ki, hanem azokra a műveletekre és folyamatokra is, amelyek a nyelvi egységek létrehozását és megértését lehetővé teszik...” (TOLCSVAI 2001: 43). Ennek megfelelően TOLCSVAI a szöveget mint szerkezetet, illetve mint műveletet a következőképpen jellemzi: “a szerkezet olyan mentális modell, amely a beszédhelyzetben elhelyezett szöveg nyelvi és nem nyelvi összetevőit statikus, pontszerű entitások struktúrájaként írja le [...] a művelet az a mentális folyamat, amely ezeket a struktúrákat létrehozza a szövegalkotásban vagy a szöveg megértésben, folyamatszerű, dinamikus jellegűben is felismeri.” (i. h.).

Abban a kétlépcsős modellben, amelyet a szövegmondatok lehetőség szerint explicit leírására dolgoztam ki, amennyire lehetséges, megkísérlem egyesíteni a szöveg statikus és dinamikus megközelítését.

KALLMEYER gondolatmenete, szövegnyelvészet-, illetve szövegfogalma, melyet KOCSÁNY a következőképpen fordít, ugyanebbe az irányba mutat: “A szövegnyelvészet elsősorban a nyelv természetes előfordulását célozza meg, hogy megragadjon és leírjon minden, a kommunikáció számára releváns tényezőt. Természetes előforduláson azonban minden esetben cselekvések összefüggésében adott beszédaktusokat értünk. Az ezekben a beszédaktusokban megjelenő nyelvet nevezzük szövegnek... A szövegnyelvészet nem egyszerűen egy a többi egységhez csatlakozó újabb nyelvi egységet ír le, nem a szóra és a mondatra vonatkozó megfigyelést bővíti ki a szöveg irányában. Egészen más kiindulóponttól van szó. A szöveg az alapegység: minden más nyelvi egységet a szöveghez viszonyítva, abból kiindulva lehet/kell leírni.” (KOCSÁNY 1996: 160).

KOCSÁNY egy korábbi tanulmányában COSERIU felfogását idézi fel, aki szintén a szöveget tekinti alapegységnek: független, “önálló értelemmel bíró” nyelvi egységnek. A szövegnyelvészet feladatát abban jelöli meg, hogy “a szöveg önálló értelmét (Textsinn) kutatja” (KOCSÁNY 1992: 147). Ebből kiindulva a “szövegértelem nyelvésze” (Linguistik des Textsinns) terminust használja, amelynek csak egyik feladata a mondatok közötti kohézió vizsgálata, amely a mondaton túli grammatika tárgya. KOCSÁNY bírálata szerint — amellyel azt hiszem, egyetérthetünk — COSERIU megközelítése szövegelemzés, interpretáció, amely inkább az irodalom hatáskörébe tartozik, azaz elveszíti szövegnyelvészet jellegét (i. h.).

KOCSÁNY azoknak a próbálkozásoknak ellenére, amelyek a nyelvi elemzés viszonyítási alapjának az eredendően nyelvi jelnek tekintett szöveg egységét tartják, a nyelvelméletet alapvetően mondatközpontúnak tartja: “A létrejövő szövegnyelvészet (más néven mondaton túli: transzfrasztikus grammatika vagy hiperszintaxis) változatlanul a langue, illetve a kompetencia nyelvésze, a mondatokból létrejövő szöveg alkotását modellálja, szabályait és a nyelvi rendszerben megmagyarázható törvényszerűségeit kutatja.” (KOCSÁNY 1992: 146).

Ahhoz nemigen férhet kétség, hogy egy szövegekkel foglalkozó tudomány a szöveg komplexitásából, többsíkú megvalósulásából adódóan interdiszciplináris (KLAUDY és FERENCZY fogalmával élve “multidiszciplináris”, FERENCZY—KLAUDY 1976: 314) jellegű. Az sem vitatható ugyanakkor, hogy a szöveg sok szempontból nyelvi-nyelvészeti jelenség, hiszen építőelemei fonéma, morféma, lexéma, szintagma és mondat nagyságrendű nyelvi egységek. A szöveg nyelvi vonatkozása akkor sem kérdőjelezhető meg, ha figyelembe vesszük a mondat és a szöveg langue-ba vagy parole-ba való sorolásának dilemmáját.

Ha a kérdést úgy tesszük fel, hogy a szövegnyelvészet vagy a szövegtan elnevezés fejezi-e ki pontosabban a szöveg mint részben nyelvi entitás leírásával foglalkozó tudományt, akkor mindegyik mellett tudunk érveket sorakoztatni. Én magam a szövegnyelvészet elnevezés mellett foglalkok állást két rendszerelméleti okból is: 1) a szövegnyelvészet terminus informatív oppozícióba állítható a rendszernyelvészet elnevezéssel; s ez a keret lehetővé teszi az értelmezést, hogy a szöveg a nyelvi rendszerhez kapcsolódó, de ugyanakkor rajta kívül álló egység; 2) a rendszernyelvészet és a szövegnyelvészet elnevezések által olyan nyelvészeti diszciplína körvonalazódik, amelynek keretében mind a nyelvi szabályrendszeren alapuló, mind a kommunikációs kontextus által motivált grammatikai, szemantikai, fonetikai, pragmatikai jelenségek szisztematikusan megragadhatók. (A rendszernyelvészet keretén belül a pragmatikai komponens a rendszerelemek potenciális kontextusát vizsgálja. A rendszernyelvészet és a szövegnyelvészet feladatát, összetevőit, az egyes összetevők feladatait a negyedik fejezetben részletezem.) Ezt az oppozíciót érzékelteti PÉTER MIHÁLY — nemcsak szövegekre vonatkozó — véleménye: “a nyelv mindenekelőtt két alapvető aspektusában lehet a tudományos megismerés tárgya: mint bizonyos elemek és kapcsolási szabályok absztrakt rendszere, vagy mint az emberi cselekvés sajátos válfaja, azaz mint m ű k ö d ő nyelv. [...] a nyelv szisztemikai elemzése a mondat szintjén lezárul, pragmatikai elemzése a nyelvi cselekvés alapegységével, a nyilatkozattal (utterance) kezdődik. A nyelvészeti pragmatikának tehát tartalmaznia kell a nyilatkozat elméletét.” (PÉTER 1992: 172).

A “szövegtan” terminus használatának — a Máté Jakab-féle értelmezésben — az az előnye, hogy a szóban forgó tudományág interdiszciplináris kapcsolódásának asszociációját is lehetővé teszi. Ezt a szövegnyelvészet elnevezés csak látenssen hordozza azáltal, hogy alapjának olyan szövegfogalmat tekint, amelyet leírni képes diszciplináris keretnek csupán egyik összetevője a nyelvészet, rajta kívül más, szöveggel vagy szövegekkel foglalkozó tudomány is hozzájárul az elemzéshez.

A “szövegtan” elnevezésről TOLCSVAI is azt vallja, hogy “jól jellemzi a szövegekkel foglalkozó, uralkodóan nyelvészeti kutatást, de e kategória nem tagja a hangtan, alaktan, szótan, szószerkezettan, mondattan sornak” (TOLCSVAI

2001: 42).

A “szövegtan” elnevezés számomra éppen a TOLCSVAI által említett tény miatt nem lehet eléggé adekvát fogalom, mert azt a téves asszociációt keltheti, hogy a szövegtan éppen az imént számba vett diszciplínákhoz kapcsolódó soron következő tudomány.

Itt röviden meg kell jegyezni, hogy elképzelhetőnek tartom e két terminus azonos keretben való használatát, ahol a szövegtan tágabb értelmezést nyerne a szövegnyelvészetnél, mint minden olyan tudományágat — a nem nyelvészetieket is — egybefogó diszciplína, amely valamilyen szempontból a szöveget vizsgálja. (Ez tehát MÁTÉ szövegtan-felfogásánál is tágabb értelmezést jelentene.) Ebben a keretben a szövegnyelvészet a szövegtannak az az ága lehetne, amelyik a szöveg textualitásának nyelvészeti jelenségeit ragadja meg. Be kell látni azonban, hogy a szövegtan és a szövegnyelvészet terminusok ilyen értelemben való alkalmazása — még ha motivációja jóváhagyható is lenne — fölösleges bonyodalmat okozna a terminusok ma jellemző használatában.

Többféle kiindulási alapon nyugvó nézetet sorakoztattunk itt fel, nem törekedve teljes áttekintésre. Látható azonban, hogy mind a nyelvi egységként, mind a beszédegységként értelmezett szöveg leírására vállalkozó tudományos keret szükségszerűen több, szövegeket kutató diszciplínát egyesít magába. A szöveg szövegségének kritériumai kívánják meg, hogy a szövegkutató a nyelvészetten kívül nem vagy nem tisztán nyelvészeti tudományok apparátusára is támaszkodjon a szöveg leírásában.

A “szövegnyelvészet” fogalom az általam alapul vett és tovább formált elméleti keretben azt a diszciplínát jelenti tehát, amelynek feladata a szövegben aktualizált nyelvirendszer-elemeknek (a szöveg szempontjából: mondat nagyságrendű egységeknek) nyelvészeti eszközökkel való leírása a szöveg textualitásának nézőpontjából.

1.5. A szövegelméletről

1.5.1. A szövegelmélet mai helyzetéről

Azzal párhuzamosan, hogy manapság a nyelvleírás tárgyaként a szöveg egyre inkább előtérbe kerül, egyre nagyobb hangsúlyt kap a szövegkutatás kérdéseinek, problémáinak, feladatainak megfogalmazása is.

Ez részben azzal magyarázható, hogy a szövegekkel való foglalkozás eljutott arra a szintre, hogy többé-kevésbé homogén szempontok szerint körülhatárolható tudománnyá vált, ahhoz azonban, hogy egy adekvát átfogó szövegelmélet vethesse meg alapjait, a szövegnyelvészetnek (szövegtannak) feladatok sorát kell még megoldania. KIEFER a “Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet” című tanulmányában több mint 20 évvel ezelőtt a szövegelméletalkotás legelemibb előfeltételeként három ma is időszerű feladatot emel ki,

hozzájuk fűzve a velük kapcsolatban felvetődő kérdéseket is: “a) a szövegkoherencia grammatikai mutatóinak vizsgálata, b) a szövegalkotás pragmatikai műveleteinek tisztázása, c) elemi dialógustípusok leírása. a) esetén fontos kérdés annak eldöntése, hogy a szövegkoherenciának melyek a grammatikai mutatói, majd minden egyes grammatikai mutató elemzésekor meg kell vizsgálnunk, hogy szükséges vagy elegendő (vagy mindkettő) feltétele-e a szövegkoherenciának. Ha egyik sem, akkor más módon kell megkísérelnünk megmagyarázni, hogy miben áll az adott grammatikai mutatónak a szövegkoherenciához való hozzájárulása. b) esetén tisztázásra vár a szövegelmélet és pragmatikaelmélet kapcsolata. Mivel a beszédaktus-elmélet is része a pragmatikaelméletnek, c) esetében is felmerül a szövegelmélet és pragmatikaelmélet kapcsolatának kérdése.” (KIEFER 1979: 225).

Merész vállalkozás lenne, hogy a rendelkezésre álló kutatási eredményekre támaszkodva megkíséreljünk minden szempontból kielégítő választ adni az idézett kérdésekre. Amit erre vonatkozólag dolgozatom egyik feladatának tekinthetek, az, hogy szövegjelenségek olyan elemzését tegyem lehetővé a kidolgozott szövegmondat-reprezentáció által, amely a szövegnyelvészet feladatainak megoldásához — ezen keresztül pedig pedig egy átfogó szövegelmélet kidolgozásához — segíthet hozzá.

Úgy gondolom, hogy mivel egy szövegelmélet körvonalai szabják meg azt az irányt, amelyben egy teljességre törekvő szöveg-leírás elméleti keretében, elemző apparátusának megalkotásakor gondolkodhatunk, lényeges áttekinteni azokat az elveket, amelyek egy szövegelmélet alapját képezhetik. Ennek a kérdésnek a kulcsa törvényszerűen a szöveg fogalmának értelmezése, amely két fő irányba mutat, a tisztán nyelvészeti és a kommunikációs (döntően pragmatikai) motívációjú gondolkodás irányába. KELEMEN a kérdést úgy teszi fel, hogy “Van-e lehetőség a szöveg szervező elveinek, a szöveg-egység formális ismérveinek megragadására?” (KELEMEN 1976: 193). Az erre a kérdésre adható válasz magában a nyelvben, a nyelv működésében keresendő: “A nyelvben a tudattalan és a tudatos dialektikája érvényesül, s minél inkább magasabb egységekre térünk át, annál inkább kell számolni a második mozzanattal. Ugyanez mondható el a homogenitás és a heterogenitás viszonyáról: minél átfogóbb és szélesebb egységről van szó, konkrét szerveződését annál inkább határozzák meg nemcsak nyelvi, hanem pszichológiai, kognitív, ideológiai és történeti feltételek. A szöveg eredetisége végül is e feltételek összességének eredményeként áll elő.” (i. h.).

Mi lehet tehát annak az elméletnek a feladata, amely a szövegnek mint legátfogóbb, legnagyobb mértékben heterogén nyelvi egységnek a leírására vállalkozik? Ebből a kérdésből logikusan következik az újabb kérdés: milyen összetevőkből kell felépülnie annak a szövegelméletnek, amely a — szöveg által — számára kitűzött feladatokat képes ellátni. Eltérő alapokon álló szöveg-

megközelítések különböző mélységekig jutottak ennek a két kérdésnek a megválaszolásában.

KIEFER lényeges mozzanatra mutat rá akkor, amikor azt állítja, hogy “a szövegelmélet nincs egészen tisztában saját kutatásának tárgyával” (KIEFER 1976: 199). Elég a szöveg két fő irányba mutató definícióinak sokféleségére gondolnunk. A szövegtudománynak nem sikerült eddig tisztáznia azt a kérdést sem, hogy a szöveg fogalma a mondat meghatározásából vezetendő-e le (ezt az irányt legdominánsabban a generatív grammatikára támaszkodó megközelítések képviselik), avagy a szöveg tekintendő-e a nyelv alapvető egységének, és minden más nyelvi egység a szöveg fogalmából kiindulva határozható (határozandó) meg. Ezeknek az elveknek a különbözősége eltérő tudományelméleti felfogásokat tükröz; a szöveg fogalmának utóbbi értelmezése a grammatika keretén kívülre eső momentumot is tartalmaz.

KIEFER a szövegelmélet másik súlyos elégtelenségének azt tartja, hogy “a szövegelmélet nem rendelkezik egzakt modellel; ezenkívül még saját létjogosultságát sem tudta eddig egzakt módon megindokolni.” (i. h.). Az utóbbi probléma — azt indokolandó, hogy a mondatnál nagyobb egységek vizsgálata is szükséges — szerinte úgy oldható meg, ha a szöveg szintjén sikerül olyan jelenségeket meghatározni, amelyek a mondatgrammatika keretén belül nem írhatók le. KIEFER azoknak a jelenségeknek a többségét, amelyeket a szakirodalom általában a szövegnyelvészet kompetenciájába sorol, a grammatika keretein belül is megoldhatónak véli, így a határozott névelők és az anaforák használatát, a téma — réma struktúrákat, azzal érvelve, hogy nem mutatható ki különbség mellérendelő tagmondatokban, illetve önálló szövegmondatokban való használatukban. KIEFER kutatásának eredményeként a logikai különbségek, az előfeltevések, valamint a szemantikai anomália azok a tényezők, amelyek relevánsak a mondat és a szöveg elhatárolásában.

KIEFER eredményéből arra következtethetünk, hogy a szövegelmélet kutatási tárgyának, ezáltal létjogosultságának magyarázatára a szöveg és a mondat elhatárolása látszik célszerű módszernek. Ennek a két nyelvi egységnek az összehasonlítása révén nyilvánvalónak látszik, hogy a nyelvelmélet megalkotása nem történhet mondattani elméletek mintájára, azaz a szöveg nem közelíthető meg a mondat felől, mert “a mondattan definíciószerűen része a szövegelméletnek” (KIEFER 1976: 219). KIEFER a szövegelmélet létjogosultságát más módszerrel tartja kimutathatónak: “feltételezzük, hogy a szöveg a grammatika legalapvetőbb kategóriája. A szöveg struktúrájára szabályokat fogalmazunk meg. A szöveg általános tulajdonságait — a nyelvészetben használatos módszerek segítségével — megfogalmazzuk. Más szóval, a szövegekre modellt dolgozunk ki. A nyelvelmélet módszereit követve megvizsgáljuk, hogy modellünk rendelkezik-e azokkal a tulajdonságokkal, amelyek elfogadhatóvá teszik nyelvi modellként.” (i. h.). Az adekvátság fokait is átgondolva — ahogy

erre a gondolatmenet bevezetésekor utaltam — KIEFER arra a megállapításra jut, hogy jelenleg ilyen szövegelmélet még nem létezik.

Erre a következtetésre jut egy más irányú gondolatmenetében is, amelyet kutatási eredményeivel támaszt alá. Eszerint a határ nem a mondat és a szöveg között húzódik, hanem a mondat (mint egyszerű vagy alárendelő összetett mondat) és a mellérendelő összetett mondat között. Az emellett szóló legkézenfekvőbb érv az, hogy a mellérendelés olyan szemantikai művelet, amely nem végezhető el a mondatgrammatika keretében. A generatív grammatika szemantikai komponense a mondatösszetevők (szintagma és lexéma nagyságrendű elemek) kapcsolódását képes generálni, de arra nem határoz meg módszert, hogyan írható le két egymásnak mellérendelt tagmondat vagy mondat viszonya. Konkrétabban fogalmazva, egy mellérendelt tagmondatnak vagy mondatnak nincs olyan összetevője, amely meghatározná (kiválasztaná) az őt követő, vagy éppen megelőző, vele mellérendelő viszonyban lévő tagmondatot, mondatot. Ez a gondolatmenet ahhoz a feltételezéshez vezet, hogy a mellérendelés szövegelméleti probléma, amiből logikusan az következik, hogy “mindaz, ami megkülönbözteti a mellérendelő szerkezeteket a mellérendelő operátort nem tartalmazó mondatoktól, egyben szövegelméleti kritériumként is felhasználható.” (KIEFER 1976: 219–21). Ez az elgondolás a szövegelmélet tárgyának meghatározására is szükségszerűen hatással van. KIEFER összefoglaló meglátása az, hogy “a szövegnek lenne akkor egy kötöttebb típusa (mellérendelő szerkezetek) és egy lazább típusa. Utóbbira vonatkozó problémáink így is megoldatlanok maradnak.” (KIEFER 1976: 221).

KIEFER gondolatmenetének rövid áttekintése alátámasztja azt a többek által támogatott elképzelést, hogy egy szövegelmélet megalkotásában központi szerepnek kell jutnia a szemantikai komponensnek.

KELEMEN — KIEFERrel nagyjából egy időben — egy adekvát, a szöveg formális sajátosságait megragadni képes szövegelmélet létrehozásának lehetőségét latolgatva és ebben szintén a szemantika fontosságát hangsúlyozva arra mutat rá, hogy “a szemantikának a szövegelmélet középpontjába való állítása eleget tesz annak a szempontnak, hogy a tudattalan szimbolizmust és a valóság tudatos reprezentációját együttesen kell megragadni, egységes magyarázat részévé kell tenni. Pontosan a szemantika lehet az a kapocs, mely a szövegnek »a signifiant terében« való generálódását a valóságos társadalmi praxishoz és az általa hordozott kognitív struktúrákhoz köti.” (KELEMEN 1976: 194).

KOCSÁNY különböző szöveg meghatározásokból kiindulva próbálja kijelölni annak a tudománynak az elméleti keretét, amely tárgyának a szöveget tekinti. (Az eltérő megközelítéseknek megfelelően: a szöveget mint egységet, vagy pedig a szövegeket mint szövegjelenségeket, amelyek a szöveg folytonosságát megteremtő funkciójuk révén kívánnak figyelmet.) Következtetése — bármelyik elméleti megközelítést vesszük is szemügyre — nem meglepő (a szövegek

leírásával foglalkozó tudomány tárgyának meghatározásával kapcsolatban már utaltam KOCSÁNY álláspontjára): a szöveg folytonosságát megteremtő tényezők vizsgálata kivezet a nyelvészetből, a szövegek kommunikáció felőli vizsgálata pedig egyelőre csak “megfogalmazta azt az igényt, hogy a rendkívül soktényezős szöveget egy sokoldalú tudományos keretben vizsgáljuk: ennek azonban szükségszerűen másnak kell lennie, mint a nyelv működését más-más szempontból elemző kommunikációkutatás vagy beszédaktus-elmélet.” (KOCSÁNY 1996: 161). KOCSÁNY ítéletalkotásának fő vonala megegyezik KIEFERével, ugyanis azt vallja, hogy a “mellérendelés tanulmányozása a szövegnyelvészet egyik meghatározóan fontos állomása” (i. h.).

Ha egységes, átfogó szövegelméletről eddig nem is beszélhetünk, a szöveg-tani kutatások során egyre inkább megfogalmazódnak tehát azok az elvárások, amelyek a szövegleírás elméletével szemben támaszthatók.

Az elméletalkotás kérdéseinek átfogó megközelítéséhez kitűnő adalék KERTÉSZ ANDRÁS “Textológia és tudományelmélet” című írása is, amelynek központi gondolata a szövegtani heurisztika kidolgozásának szükségessége. (KERTÉSZ gondolatmenetét a német nyelvű “Heuristik der Phonologie” című nagy hatású munkájával összevetve azt tapasztalhatjuk, hogy a szerző itt is az elméletalkotás szisztematikus lépéseit követi.) KERTÉSZ elméletének egyik meghatározó mozzanata az, hogy a szövegek és a szövegekkel kapcsolatos jelenségek az emberi magatartás részét képezik. Ezt az eléggé egyértelmű feltevést a nyelvészek döntő többsége valószínűleg támogatja is, ennek bizonyításához elég a kommunikációközpontú szövegfelfogásra hivatkoznunk. A kérdés akkor válik összetettebbé, ha az emberi magatartás sajátosságait próbáljuk meghatározni: “a kognitív pszichológia, a teoretikus nyelvészet, a kommunikációelmélet, a kognitív tudomány, a mesterséges intelligencia kutatásának jelenlegi állásánál a válasz kulcskategóriája a *modularitás fogalma*. [...] Egyfelől *modulnak* nevezzük az *emberi magatartást meghatározó részrendszereket* — így pl. a motorikus, kinezikus, perceptív, auditív, interakciós vagy grammatikai rendszert.” (KERTÉSZ 1992: 135). Ezeket a rendszereket kertész V-moduloknak nevezi, így “a modularitás hipotézise, mely az emberi magatartást vizsgáló tudományok alaptétele, a következőt mondja ki: (VH) Az emberi magatartás egészét V-modulok interakciója határozza meg.” (i. h.)

KERTÉSZ ennek jegyében fogalmazza meg azokat a kérdéseket, feladatokat, amelyek az adekvát szövegelmélet létrehozásának alapjai. Az emberi magatartást alapul véve elemzi az elméletalkotás lehetőségét, abból kiindulva, hogy a tudományos megismerés is egyfajta emberi magatartás.

Nem kívánom részletesen ismertetni KERTÉSZ gondolatmenetét, de az elméletalkotás szempontjából két fontos tételére feltétlenül utalnom kell. Az egyik logikusan következik az emberi magatartás és a tudományos megismerés fentiekben vázolt jellemzéséből és viszonyából; eszerint “(TVH) A tudományos

megismerés moduláris felépítésű”. A másik a modul terminus több jelentéséből adódik: “(ZH) Az emberi magatartást (VH) alapján vizsgáló tudományos elméletek Z-modulok.” (KERTÉSZ 1992: 136).

KERTÉSZ itt vázolt nyelvfilozófiai gondolatmenete munkám szempontjából azért nagy jelentőségű, mert módszertani tekintetben utat mutat a szövegtannak (a lehető legtágabb értelemben véve) mint tudományos elméletnek a megalkotásához. Magam is úgy gondolom, hogy erre csak úgy kerülhet sor, ha először minél egzaktabban meghatározzuk kutatásunk tárgyát, azaz a magyarázandó szövegjelenségek természetét, másodsor számba vesszük rendszerszerű ismereteinket abból a szempontból, hogy milyen információt képesek nyújtani kutatásunk tárgyáról, az egyes szövegjelenségekről.

Azt a tényt, hogy a szöveg komplex jel, nem szükséges újfent igazolnunk. A szöveg kommunikációközpontú meghatározása afelől sem hagy kétséget, hogy a kommunikációs helyzetek sokfélesége miatt nemigen létezhet két egyforma szöveg, KERTÉSZ megközelítésében: “a magatartás különböző területeihez tartozó szövegek különböző sajátosságokkal rendelkeznek.” (i. h.) Ebből a megállapításból következik az a feltételezés, hogy nem határozható meg olyan általános kritériumrendszer, “amelynek összes követelménye az összes szöveg vagy az összes szövegtípus számára egyaránt teljesíthető. Tehát a szövegszerűség kritériumai szövegtípusonként, szövegenként, a magatartás egyes területeiként, az adott médium vagy média függvényében különbözőek lesznek.” (KERTÉSZ 1992: 136–137). KERTÉSZ a szövegszerűség feltételeit találóan úgy jellemzi, hogy “pontosan annyira lesznek általánosak, hogy megengedjék a szövegek sokféleségét, de ugyanakkor pontosan annyira restriktívek lesznek, hogy az egyes szövegek és szövegfajták sajátosságaira is magyarázatot adhassanak.” (KERTÉSZ 1992: 137). A szerzőnek ebből a gondolatmenetéből egy születendő szövegelmélet számára két fő következtetés vonható le: a szöveg értelmezését tekintve az, hogy nem törekedhetünk univerzális szövegmodell megalkotására; a reprezentációs modell megalkotására vonatkozóan pedig az, hogy tartalmaznia kell univerzális modulokat (ezek a szövegszerűség általános kritériumainak, a szöveg inherens sajátosságainak leírásához, magyarázatához szükségesek, ha egyáltalán lehetséges ilyen szövegsajátságokról beszélnünk) és konstans modulokat (amelyek szövegspecifikus információk leírását teszik lehetővé) egyaránt.

Egy moduláris textológia számára KERTÉSZ hét fő feladatot jelöl ki. Érdemesnek tartom ezek rövid áttekintését is, mert az általam a szövegmondatok reprezentációjára alkotott modell voltaképpen ezen feladatok megoldásának körébe illeszkedik, azon sajátosága révén is, hogy a szövegmondatot mind szemantikailag, mind szintaktikailag olyan szövegalkotó struktúraként értelmezi, amelyet funkciójánál fogva pragmatikai feltételek határoznak meg. Az említett feladatok leegyszerűsítve a következők: (1) “Egy adott szöveg mint magatar-

tásmozzanat mely reprezentációk összességéként jön létre, és miért éppen az adott reprezentációk rétegződnek egymásra?” Ennek a kérdésnek alapja az a feltételezés, hogy a magatartásmozzanatok olyan reprezentációkból állnak össze, amelyeket univerzális elvek alapján működő szabályok irányítanak. Feladat tehát ezeknek az elveknek a leírása is. (2) Egy adott szöveg esetében “mely V-modulok összjátékáról van szó”? (3) Ezek a V-modulok “milyen univerzális princípiumokat tartalmaznak”? (4) “... a princípiumokhoz milyen szabad paraméterek tartoznak?” Ezt a kérdést az motiválja, hogy a reprezentációk, amelyeket meg kívánunk magyarázni, “különböző V-modulokhoz tartozó univerzális princípiumok interakciójából vezethetők le, s ez az interakció a szabad paraméterek kitöltésére épül.” (5) “... mely princípium mely paraméterét milyen értékkel kell kitölteni ahhoz, hogy az adott reprezentációk levezethetők legyenek?” (6) “A parametrizációs viszony feltárása, a princípiumok jellegétől függően, elvben két lehetséges eredménnyel járhat: vagy közvetlenül megadja a vizsgált szöveg reprezentációját, vagy pedig azokat a szabályokat határozza meg, amelyekből azok egy következő lépésben levezethetők.” (7) “Bármelyik eset áll fenn, a (6) feladat megoldása elvezet az (1) pontban jellemzett textológiai magyarázat megfogalmazásához.” (KERTÉSZ 1992: 137–138).

Azért idéztem hosszabban KERTÉSZ elméletét, mert a szövegmondatt-reprezentációs modell működésének értékeléséhez is segítséget nyújt a teljesítendő feladatok és a megválaszolendő kérdések számbavétele.

A felsorolt feladatok természete a szövegleírás interdiszciplinaritásának szükségességét támasztják alá. Törvényszerűen vetődik fel az a kérdés, hogy mely tudományok kompetenciájába tartozik a fent felsorolt feladatoknak a megoldása. Az emberi magatartás, így a tudományos megismerés modularitásából adódik az az elgondolás, hogy az ezeket leíró elméleti keretnek is moduláris felépítésűnek kell lennie, azaz több elmélet interakcióját kívánja. (Ezek a modulok KERTÉSZ rendszerében a Z-modulok.) Az előző kérdés ez utóbbi feltételezés tükrében úgy fogalmazható át, hogy “Mely tudományágakhoz tartoznak ezek az elméletek?” (KERTÉSZ 1992: 138). Erre KERTÉSZ válasza pedig az, hogy “azokhoz, amelyek vizsgálati tárgyát hagyományosan azon V-modulok alkotják, amelyek az éppen elemzett szöveg vagy szövegtípus reprezentációinak meghatározásában szerepet játszanak. Így pl. verbális szövegek esetében adott nyelvészeti, kognitív pszichológiai és szociológiai vagy pragmatikai elméletek integrálásáról lesz szó; vizuális szövegek esetében fiziológiai elméletek is szerepet játszhatnak. A lényeges megállapítás az, hogy a mindenkori, megoldásra váró problémák függvényében dönthető csak el, hogy mely diszciplínák együttműködésére lesz szükség.” (i. h.).

KERTÉSZ idézett megállapítása véleményem szerint az elméletalkotás modelljének egyik legfontosabb pillére. A reprezentációs modell megalkotása során magam is több olyan problémával találkoztam, amely elméletek

integrációját követeli. Hagy idézzem KERTÉSZ még egy lényeges megállapítását immár a szövegleírás tudományára összpontosítva: “Ha »textológiának« nevezük azt a diszciplínát, amelyben ezen integrációs folyamatok eredményeképpen szövegek reprezentációira kapunk magyarázatot, akkor az (1)–(7) alatt vizsgált kérdések egy diszciplína, vagyis a textológia körébe tartoznak. Azonban a textológia olyan integratív diszciplína lesz, amely egyes, a szövegek szerkezetében, működésében, létrehozásában, befogadásában stb. is szerepet játszó V-modulokat vizsgáló diszciplínák bizonyos eredményeit és módszereit használja.” (KERTÉSZ 1992: 138–139).

KERTÉSZ moduláris szövegtan-értelmezése azt a szemléletet támogatja, amely szerint a szövegtan a szövegmagyarázat központi modulja, a társtudományok és a nyelvészet almodulokként csatlakoznak hozzá. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szövegtan egyszerre működik leíró tárgytudományként és irányító (metaszintű) kerettudományként, eltérően attól a szemlélettől, amely a szövegtant a társtudományokkal és a nyelvészettel azonos szinten lévő modulnak tartja. Ebben az esetben azonban nehézséget jelenthet a modulokat összefogva irányító metatudomány kijelölése. (Vö. TOLCSVAI 2001: 55.)

A KERTÉSZ és TOLCSVAI által fentebb bemutatott diszciplínával szemben támasztott követelményeknek a PETŐFI S. JÁNOS által kidolgozott szemiotikai textológia eleget tenni látszik.

1.5.2. A szemiotikai textológia mint a szövegkutatás egy lehetséges elméleti kerete

Mielőtt az ismertetni kívánt reprezentációs modell elméleti keretét alkotó nyelvészeti diszciplínákat bemutatnám, egy nagyon lényeges kitérőt célszerű tennünk. Az ugyanis a szövegnyelvészet fejlődését áttekintve már bebizonyosodott, hogy a nyelvészet nem nyújt (nem nyújthat) elégséges kutatási keretet a szövegjelenségek leírásához, a szöveg szintjén felvetődő kérdések megválaszolásához. Ennek oka a szövegnek mint jelnek a komplexitása: a szöveg a valóság, a világ nyelvi manifesztációja.

Kitérőnk tárgya annak a tágabb szövegelméleti keretnek az áttekintése, amely lehetőséget kínál szövegek komplex megközelítésére, és ezáltal egy dominánsan nyelvészeti orientáltságú szövegmondat-reprezentáció számára is ideális alapot nyújt. Ez a szövegelméleti elképzelés a szöveg kontextualitását állítva a középpontba a nyelvi megformáltság és az ábrázolt valóság párhuzamos leírását kívánja lehetővé tenni. A PETŐFI által alkotott szövegstruktúra-világstruktúra elmélet (TeSWeST) célja természetes nyelvi szövegek szintaktikai, szemantikai és pragmatikai struktúrájának leírása. Ennek megfelelően az elméleti keret három fő komponensből áll: egy szöveggrammatikai összetevőből, egy lexikonból és egy világszemantikai összetevőből, amelyek közül a legutóbbi a központi szerep. BÓKAY zömmel PETŐFIT idézve úgy jellemzi ezt az elméletet, hogy

“empírikusan motivált logikai orientációjú elmélet, mely a szöveget mint komplex jelet írja le (intenzionális szemantikai leírással), illetve lehetséges extenzionális interpretációkat ad az intenzionálisan-szemantikusan leírt szövegekhez. Az extenzió és az intenzió carnapi értelmében — ahol az intenzió a nyelven belüli jelentésszerkezetet, az extenzió pedig a jelentéssel bíró nyelvi elemek világ-vonatkozását jelzi.” (BÓKAY 1979: 51). PETŐFI azáltal, hogy az extenzionális jelenés leírására is modellel szolgál, az interpretációt is bevonja a szövegelemzésbe, ezáltal a szöveg mint komplex jel leírása már nemcsak nyelvészeti alapokon áll.

A TeSWeST apparátusának központi egysége a lexikon, amely nyelvi elemek meghatározott struktúrájú explicit intenzióit tartalmazza. A szótárbeli konstrukciókból épülnek föl a kanonikus reprezentáció atomi egységei, majd az atomi egységek komplexumokba szerveződéséből a mondatok kanonikus reprezentációi. A szöveg kanonikus reprezentációja már nem egyszerűsíthető le atomi egységek kanonikus reprezentációinak grammatikailag meghatározott szerveződésévé, a szöveg kanonikus reprezentációit az atomi egységek különböző szempontok alapján rendezett halmazai alkotják (tematikus hálók, kommunikatív hálók, a logiko-temporális háló). (Vö. i. h.)

Nem érzem szükségesnek, hogy a TeSWeST reprezentációs modelljét elméleti síkon részletesen ismertessem⁵; PETŐFI elméletéhez többször visszanyúlok a későbbiekben is, ugyanis a szövegmondat-reprezentáció tágabb keretűl a szemiotikai textológiát választom, amely voltaképpen a szövegstruktúravilágstruktúra elméletéből fejlődött ki. Ez az átalakulás a 80-as évekre tehető, amely TOLCSVAI megfogalmazásával élve tulajdonképpen annyit jelent, hogy “a modellelméleti formális szigor helyébe az elméletalkotási igény csökkenése nélkül fokozatosan egy szemiotikai keret lépett.” (TOLCSVAI 1998: 116).

Anélkül, hogy a szemiotikai textológia kialakulásának előzményeit a teljességre törekedve áttekintném, röviden sorra veszem, milyen változásokon ment át PETŐFI TeSWeST-elmélete, és milyen tényezők befolyásolták ezeket a változtatásokat: Mivel a TeSWeST “WeS” (világstruktúra) összetevőjét félreértelmezve néhányan a modellt a világ egészét reprezentálni kívánó törekvésnek tekintették, PETŐFI e helyett a terminus-összetevő helyett a relátumra (amely a szöveg mint nyelvi manifesztáció által jelölt valóság elnevezése) utaló “ReS” (relátumstruktúra) elemet iktatta be, így az elmélet a továbbiakban TeSReST-ként (mint Textstruktur-Relatumstruktur-Theorie ‘Szövegstruktúra-relátumstruktúra-elmélet’) élt tovább. Hogy ennek az elnevezésnek a “TeS” (szövegstruktúra) összetevője ne gerjessze azt a téves feltevést, hogy az elmélet a szövegnek

⁵ A TeSWeST-elmélet összetevőit a szerző több munkájában ismerteti. Egyik részletes bemutatása található *Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában* című írásában (PETŐFI 1996).

csak a nyelvi síkját kívánja modellálni, és így a multimediális kommunikátumokat nem képes reprezentálni, PETŐFI a “TeS” komponenst “VeS”-re (a vehikulum, azaz a fizikai megjelenési forma struktúrája) cserélte, amely ilyen formán a szövegnek általánosabb értelemben vett fizikai manifesztációját jelöli. Ennek az utóbbi változtatásnak az eredménye lett tehát a VeSReST (‘Vehikulumstruktúra-relátumstruktúra-elmélet’). Ehhez képest csupán terminológiai változtatás eredménye lett a szemiotikai textológia elnevezés.

Az a tágabb elméleti keret, amely legutóbbi elnevezése szerint a szemiotikai textológia kerete, a szövegeket (így az egyes szövegjelenségeket) mint komplex jeleket valóságábrázoló sajátságukat figyelembe véve képes megragadni, és nem zárja ki vizsgálatából a nyelvészet határain túlmutató kérdéseket sem.

A “szemiotikai textológia” elnevezés használatának motivációját — bár a szövegekkel foglalkozó tudományágakat jelölő fogalmakat tekintve szokatlannak tűnhet — indokoltnak gondolom.⁶ PETŐFI szerint a “szöveggrammatika”, “szövegtan”, “szövegnyelvészet”, “szövegelmélet” elnevezések helytelen következtetésekre adnak lehetőséget, a “textológia” fogalmának használatával ezeket kívánja elkerülni. A “szemiotikai” összetevővel a diszciplína három fő jellegzetességét sugallja:

- “a kommunikátumokat [...] sajátos ‘jelölő-jelölt’-struktúrával rendelkező jelkomplexusoknak tekinti”⁷, és ezzel voltaképpen DE SAUSSURE jel-fogalmához nyúl vissza;
- a kommunikátumok felépítésében verbális és nemverbális (pl. képi-illuszratív, zenei) jelrendszerek elemei is előfordulhatnak;
- “a kommunikátumokat [...] mind szintaktikai (általános értetemben véve formai) felépítésük, mind szemantikai (intenzionális és extenzionális értelmű jelentéstani) felépítésük, mind pragmatikai felépítésük (adott vagy feltételezett kommunikációs-situációbeli használatuk) szempontjából elemezni kívánja.” (PETŐFI 1996: 8–9).

PETŐFI az utóbbi jellegzetességgel kapcsolatban megjegyzi, hogy a szintaktikai, a szemantikai és a pragmatikai aspektus nem különálló diszciplínákra utal, ezek szerinte is (mint a legtöbb szövegtudományos elmélet szerint) egymástól elválaszthatatlan részdiszciplínák (i. h.).

⁶ A “szemiotikai textológia” elnevezés és az általa jelölt diszciplína kategóriáinak a meghatározása változó fogadtatásra talál a nyelvtudománnyal foglalkozók körében. KÁRPÁTI ESZTER — a szerkesztés alatt lévő *Officina Textologica* 6. kötetében megjelenő — tanulmányában, a szemiotikai textológia szöveg fogalmának módosítására tesz javaslatot.

⁷ Későbbi tanulmányaiban PETŐFI a “jelkomplexus” terminust a “komplex jel” fogalommal helyettesíti. Dolgozatomban a PETŐFI megoldását követve én is az utóbbit használom.

A “szemiotikai textológia” terminussal jelölt diszciplínának az a törekvése, hogy egyaránt célul tűzi ki a szövegek szintaktikai, szemantikai és pragmatikai aspektusú elemzését és leírását, a szövegtan önálló diszciplínává válásának lehetőségét sugallja. Saját bevallása szerint PETŐFI is ez motiválja akkor, amikor az eredményes szövegtani kutatás lehetséges fejlődési irányait latolgatva a szemiotikai textológiáról beszél. A másik lehetőség — amelyet a szövegtan önálló diszciplínává válása mellett felvet (s amely mellett az önálló szövegtani diszciplína létrehozásának nagyobb esélyt ad) — az, hogy “a szövegtani kutatásban érdekelt diszciplínák kidolgoznak egy valamennyi diszciplína számára kötelező érvényű szövegkutatási metodológiát, amely lehetővé teszi egymás eredményeinek diszciplínaszpecifikus feldolgozását.” (PETŐFI 1988: 227). Ebből az elgondolásból világosan kiderül, hogy a szövegkutatás jövőjét mindenképpen az interdiszciplinaritás szükségessége határozza meg. Az interdiszciplinaritás kívánalma — ahogyan a szövegtani kutatás többi alapvető sajátossága is — alapegységének, a szövegnek meghatározásából szükségszerűen adódik.

A szöveg fogalmával kapcsolatban PETŐFI az alábbi lényeges kérdéseket veti fel:

Mindenekelőtt el kell döntenünk, hogy az elemzés tárgya a szöveg jelölő komponense, vagy a — DE SAUSSURE fogalmaival élve jelölő–jelölt viszonyként értelmezett — komplex jel. A szakirodalomban mindegyikkel gyakran találkozhatunk.

PETŐFI a szöveget komplex jelnek tekinti, amely a jelölő komponenssel kapcsolatban azonnal felvet egy következő kérdést: milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie a jelölő komponensnek ahhoz, hogy egy szöveggént értelmezett komplex jel összetevőjének tekinthessük? Ebben a kérdésben PETŐFI véleménye alapvető újítást eredményez a szövegek megítélését illetően, ugyanis ő “dominánsan nyelvi szövegekről” beszél, melyek mindenképpen rendelkeznek egy verbális jelölő-összetevővel, de nyelvi egységeken kívül más mediális összetevők is közvetítenek információt (kép, zene, tánc stb.) Fontos kitétel, hogy a szöveg jelölő komponensének ez az értelmezése nem zárja ki hangzó médiumok, ezáltal hangzó verbális összetevők jelenlétét sem.

A szövegtani kutatás jellegét és ezáltal eszközeit döntően befolyásoló álláspont a kommunikációs helyzet figyelembe vételének vagy figyelmen kívül hagyásának kérdésére vonatkozik. PETŐFI elméletében a kommunikációs szituációnak kiemelkedő szerep jut, mivel nem kétséges, hogy a komplex jel jelölt komponense kizárólag az aktuális kommunikációs helyzet függvényében értelmezhető. A fenti kérdésekre adott válaszok tanulságaként megfogalmazható, hogy PETŐFI elméletében “alkotója vagy valamely befogadója számára egy nyelvi objektum akkor minősül szövegnek, ha egy tényleges vagy feltételezett kommunikációs szituációban egy tényleges vagy feltételezett kommunikatív

funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető. Ez általában azt jelenti, hogy egy adott vagy feltételezett kommunikációs-szituációt tekintve összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető) tényállás-konfigurációt juttat kifejezésre, aminek következtében nyelvi konstrukciója is valamiféleképpen összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető).” (PETŐFI 1988: 224). PETŐFI fontosnak tartja megjegyezni, hogy a fenti értelmezés alkalmazása nem függ teljesen szubjektív tényezőktől, mivel minden adott helyen és időben létezik olyan szociokulturális konvenció, amely meghatározza azt, hogy “milyen nyelvi objektum milyen kommunikációs szituációban képes kommunikatív funkció betöltésére.” (i. h.). Az így értelmezett szöveget PETŐFI kommunikátumnak nevezi, és ebből a fogalomból kiindulva az alábbiak szerint jellemzi szövegtani keretét: a szemiotikai textológia szövegtan,

- amely “intuitíve szövegnek minősíthető (nem szükségképpen csak lexikai verbális elemekből álló) kommunikátumokat tekint kutatási tárgyának — szűkebb értelemben azt, hogy mi módon lehet ezekhez a kommunikátumokhoz felépítés- és jelentésleírás(oka)t hozzárendelni”;
- “amelynek célja elsősorban elméleti, azaz a kommunikátumok jelentésére és felépítésére vonatkozó ismeretek optimális megismerése és rendszerbe foglalása”;
- “amely módszerében nemcsak nyelvészeti ismeretekre támaszkodik (mert tárgyát és célját tekintve nem támaszkodhat csak arra!), hanem egyrészt más jelrendszerekre (nem verbális médiumokra), másrészt általában a világra vonatkozó ismeretekre is — de módszere alapelveinek a maximális mértékű explicitiségre törekvést tartja.” (PETŐFI 1996: 8).

Célszerűnek tartom a tárgyában, céljában, módszerében a fentiek szerint körvonalazott tudomány alapvető tulajdonságait a továbbiakban részletesen áttekinteni, hogy a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell (amelyet a negyedik fejezetben ismertetek), a modell alapjául szolgáló szűkebb elméleti keret diszciplínái, illetve az ebben a keretben használt fogalmak kapcsolódása a PETŐFI által alkotott elméleti kerethez minél inkább áttekinthetővé váljon.

PETŐFI szövegmeghatározásának, ennél fogva a szemiotikai szövegtan fogalmának is meghatározó jegyei: a kommunikációs helyzet, azaz a szöveg aktuális kommunikációs helyzettől való befolyásoltsága; a szövegalkotás és -befogadás folyamata; a szöveg multimedialitásának lehetősége; valamint az interpretáció (intenzionális és extenzionális szemantika) szempontja. Ezeket a tényezőket szem előtt tartva PETŐFI az alábbiak szerint fogalmazza meg a szemiotikai textológia alapvető tulajdonságait:

- 1) “a lehetséges kommunikációs-szituációk, a lehetséges (uni- és multimedialis) jelrendszerek, valamint a lehetséges uni- és multimedialis kommunikátumok tipológiájára támaszkodik, sem valamely médiumhoz

- (sem valamely természetes nyelvhez), sem valamely kommunikátumtípushoz nem kötött;
- 2) a kommunikátumokat nem egyszer s mindenkorra statikusan adott objektumokként, hanem fizikai megjelenési formájuk (fizikai manifesztációjuk) és e megjelenési forma (manifesztáció) mindenkor befogadói (interpretátori) interakciójának eredményeként kezeli;
 - 3) sajátos komplexjel-összetevőket megkülönböztető kommunikátum-moddal operál;
 - 4) a kommunikátumok felépítésére vonatkozóan sajátos organizációformákat értelmez, amelyek között a kompozicionális organizáció [...] centrális helyet foglal el;
 - 5) különféle kommunikátummegközelítés-módok és interpretációtípusok között tesz különbséget, a kommunikátummegközelítés-módok között jelentős szerepet szán a kreatív-produktív megközelítésnek, az interpretációtípusok között centrális jelentőséget tulajdonít az értelmező interpretációnak;
 - 6) a kommunikátumok létrehozása és interpretálása folyamán a kommunikátorok által felhasznált bázisok (tudás-, hipotézis-, preferencia- és diszpozíciórendszerek) létrehozásainak különféle lehetőségeivel számol;
 - 7) a bázisok és az interpretációk (mint végeredmények) explicit bemutatása számára különböző reprezentációs nyelvek (rendszerek) alkalmazását tartja szükségesnek; a
 - 8) [...] a fentiekben felsorolt tulajdonságaiból következően interdiszciplína.” (PETŐFI 1996: 9).

Ha ezeknek a megállapításokat részletesen ki szeretnénk fejteni, ez volta-képpen PETŐFI életművét ölelné fel. PETŐFI rendszerezett bibliográfiái segítenek eligazodni elméleti keretének területein, így most csak azokat a kérdéseket, fogalmakat járom körül, amelyek értelmezése a szövegmondat-reprezentáció által nyújtott információk helyes értékeléséhez elengedhetetlenek. A kérdések — mint a szövegtani kutatás központi kérdései — és a fogalmak a kutatás legközvetlenebb tárgyára, a szövegre vonatkoznak, motivációjuk PETŐFI szöveg-elmélet-alkotási szándékára is utal.

PETŐFI fogalomhasználata elméletének újszerűsége miatt a magyar szakirodalomra jellemző gyakorlathoz képest újszerű. “Komplex jel” fogalmát alaposabban megvizsgálva nem vezet félre a de Saussure-i jelfelfogásra vonatkozó asszociációnk, amelyben a jelnek a jelölő és a jelölt komponensét ő is viszonyként értelmezi: egy jelölő szerepű verbális elem és az általa jelölt valóságdarab, tényállás kapcsolataként. Ezt a kapcsolatot tekinti DE SAUSSURE jelnek. (Voltaképpen ez az értelmezés fedezhető fel a legtöbb jelentéstani szakirodalom fogalommagyarázatában). Jelelméletének újszerűsége leginkább abban mutatkozik, hogy a jelnek mind a jelölő, mind a jelölt összetevőjét

kognitív aspektusból közelíti meg, azaz jelértelmezésébe bevonja a jel használóját is, ami által mindkét összetevő egy objektívált (vagy objektíválható), valamint egy beszélő/hallgató által leképezett síkra válik szét.

PETŐFI a jelnek mind jelölő, mind jelölt összetevőjét elemeire bontja, hogy a szövegleírás egyes aspektusainak tárgyát ezekkel a részkomponensekkel adhassa meg.

A komplex jel jelölő összetevőjének PETŐFI elméletében a “szignifikáns”⁸ (Ss) felel meg, amely két összetevőből áll: a “vehikulum-imágó”-ból (Ve, később VeIm), azaz abból a mentális képből, amely az alkotóban vagy a befogadóban a “vehikulum”-ról (Ve), a nyelvi objektum fizikai megjelenési formájáról (fizikai manifesztációjáról) létrejön; másrészt a “formáció”-ból (Fo), azaz abból a formális organizációból, amely a “vehikulum”-hoz, vagy a “vehikulum” mentális képéhez, a “vehikulum-imágó”-hoz hozzárendelhető. Annak megfelelően, hogy egy nyelvi objektum “vehikulum”-a (azaz fizikai megjelenési formája) egyrészt fizikai síkon (pl. betűtípus, sorhosszúság, szedéstípus, sorköz, ritmus stb.), másrészt szemiotikai síkon (fonológia, morfoszintaktis, szintaktis stb.) valósul meg, a “vehikulum” “formáció”-jának két összetevője van: a “figura” (ϵFO), amely a “vehikulum” mint fizikai objektum (mentális képének) formális organizációját jelenti; valamint a “notáció” ($\epsilon N \square$), amelyen a “vehikulum” mint szemiotikai objektum (mentális képének) formális organizációja értendő.

A komplex jel jelölt összetevője PETŐFI fogalomhasználatában a “szignifikátum” (Sm), amelyet jelentésnek tekint. A komplex jel jelölt összetevőjének felépítése párhuzamban áll a jelölő elem felépítésével, hiszen a jelalkotás és jelértelmezés folyamatát ugyanazok a (legalábbis egymással analóg) tényezők befolyásolják. Az észlelhető szövegben (azaz jelölőben) feltehetően kifejezésre jutó tényállás-konfigurációnak a mentális képét, amelyet az alkotó létrehoz, és/vagy amely a befogadóban létrejön PETŐFI “relátum-imágó”-nak (Re, később ReIm) nevezi. Maga a tényállás-konfiguráció, amiről a szöveg feltehetően szól, vagy szólhat a “relátum” (Re). Azt az értelmet, amely a “vehikulum”-mal és a benne kifejezett (vagy kifejezhető) tényállás-konfigurációval (“relátum”-mal) kapcsolatba hozható, a “szenzus” (Se) terminus jelöli.⁹ A “szenzus” tehát — a “formáció”-hoz (a formális organizációhoz) hasonlóan — szintén két síkon valósul meg: A “vehikulummal (azaz a fizikai megjelenési formával) kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Ve}) az, ami az adott szövegben, megnyilatkozásban

⁸ A komplex jel összetevőit jelölő terminusok PETŐFI tanulmányaiban — az aktuális céltól és motivációtól függően — latin és magyaros írásmódban egyaránt szerepelnek. Én dolgozatomban mindenütt a magyaros írásmódot követem.

⁹ FREGE fogalomhasználatában a “Bedeutung” más értelmezést kap. (Lásd FREGE *Sinn und Bedeutung* című munkáját, amelyet részletesebben dolgozatom 1.6.3.1. pontjában ismertetek.) (1892/1966).

értelem-szemantikailag kifejezésre jut, azaz az egyes lexémák értelméből és a morfoszintaktikai elemek viszonyjelentéseiből összeállítható. A “relátummal (azaz a szövegben feltehetőleg kifejezésre jutó tényállás-konfigurációval) kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Re}) arra a tényállás-konfigurációra utal, amelyet az alkotó az adott nyelvi kontextusban és/vagy az adott kommunikációs szituációban kifejez, és/vagy amely a befogadóban az adott nyelvi kontextusban és/vagy az adott kommunikációs szituációban létrejön.

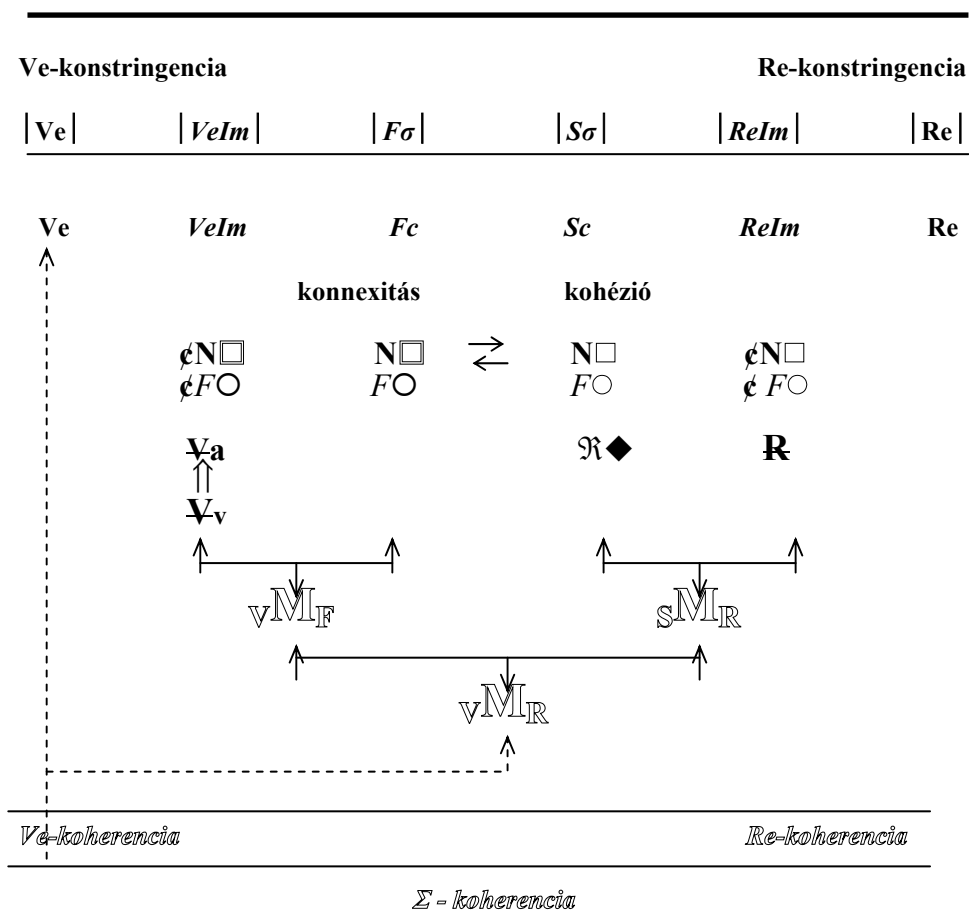
Mind a “vehikulum” (vagy “vehikulum-imágó”), mind a “relátum” (vagy “relátum-imágó”) komplexitása miatt a velük kapcsolatba hozható értelmek (a Se_{Ve} és a Se_{Re}) is több összetevőből állnak. A “vehikulummal kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Ve}) nem korlátozható pusztán a nyelvi jelekhez köthető értelemre, mivel mind az alkotás, mind a befogadás kognitív folyamat. A nyelvi-logikai értelem, amelyet PETŐFI “dictum”-nak nevez (D), az, amely a “vehikulum”-ban verbálisan kifejeződik (vagy kifejezhető). (A nyelvi kifejezés komplexitása miatt ezen a síkon különbség tehető a “relacionális-diktum” — azaz a “vehikulum”, vagy a “vehikulum”-on belüli megnyilatkozások összetevői között lévő nyelvi-logikai relációk —; az “inferenciális-diktum” — azaz a nyelvi-logikai relációk és értelem-szemantikai ismereteink alapján kikövetkeztethető nyelvi-logikai értelem; valamint a “konfiguracionális-diktum” — azaz a nyelvi összetevők sorrendiségében kifejezésre jutó értelem — között.)

A “vehikulummal kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Ve}) nyelvi jelekhez köthető síkján kívül fontos szerepet játszik az “apperceptum” (A), azaz a “vehikulum”-hoz a “diktum” (a nyelvi-logikai értelem) közvetítésével hozzárendelhető auditív/vizuális/... “kép”; valamint az “evokátum” (E), azaz a “vehikulum”-hoz a “diktum” (nyelvi-logikai értelem) és/vagy az “apperceptum” (vizuális/auditív/... “kép”) közvetítésével hozzárendelhető tényleges vagy előre-vetített tapasztalat/érzelem.

A “relátummal kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Re}) a “vehikulummal kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Ve}) “diktum” (nyelvi-logikai értelem) összetevőjével párhuzamba állítva értelmezhető. A “relátummal kapcsolatba állítható értelem” összetevői a “relacionális”, az “inferenciális” és a “configuracionális diktum”-mal értelmezésével analóg módon értelmezhetők: a “relacionális relátum” (Re_{rel}) egy olyan feltételezett világfragmentumokra utaló értelem, amely különböző részvilágokhoz rendelhető tényállások konfigurációjából áll. (Ez az összetevő nyelvi síkon nem — vagy csak nagyon ritkán — ragadható meg, mert az adott kommunikációs helyzet inherens tulajdonságai közé sorolható. Azt jelenti, hogy a befogadó tudja, feltételezi, gyanítja stb. egyik vagy másik tényállás fennállását. Egy adott kommunikációs szituációban résztvevők egyéni tudáskereteinek szövevénye alakulhat ki.) Az “inferenciális relátum” (Re_{inf}) azokra a következtetésekre utal, amelyeket az egyes részvilágok tényállásainak ismeretében az egyes részvilágokról és/vagy ezek összefüggéséről

levonhatunk. A “configuracionális relátum” (Re_{cnf}) az egyes részvilágokhoz rendelt tényállások fizikai manifesztációjának sorrendisége a “vehikulum”-ban. (PETŐFI 1996: 11–17).

PETŐFI komplex jelről alkotott modellje az idők során kis mértékben átalakult, kibővült. A szerző több tanulmányában foglalkozott a komplex jelek összetevőinek a természetével. Én egy jó tíz évvel ezelőtti tanulmányát veszem alapul, amelyben átfogóan, a szemiotikai textológia keretébe ágyazva ismerteti modelljét:

Egy jelkomplexus szemiotikai felépítésének összetevői
(PETŐFI 1996: 12)

A szövegmondat-reprezentáció szempontjából fontos választ keresnünk arra a kérdésre, hogy ha elfogadjuk azt, hogy a szöveg komplex jel, hogyan ítéljük meg a szövegmondatot a jeltermészet szempontjából.

Ebben a kérdésben megoszlanak a vélemények. PÉTER MIHÁLY a mondat és a nyilatkozat (azaz a rendszermondat és a szövegmondat) viszonyának vizsgálata során teszi fel ezt a kérdést, majd két véleményt ütköztet. Az egyik vélemény képviselőjeként BENVENISTÉT idézi, aki — az akkori fogalomhasználattal élve — a mondatot nem tekinti jelnek. Azzal érvel, hogy “a mondat nem alkotja olyan egymással szembeállítható egységek formális osztályát, amelyek egy magasabb szint potenciális elemeiként szerepelhetnének, továbbá a mondatok száma nem korlátozott. A mondat jeleket tartalmaz, de maga nem jel. A mondattal elhagyjuk a nyelvnek mint jelek rendszerének területét, és egy másik világba lépünk, a nyelvnek mint közlés eszközének világába, amely a beszédben (le discours) nyilvánul meg.” Azok, akik ezzel a véleménnyel szembe helyezkednek (pl. DE MAURO, PAGLIARO), azzal indokolják álláspontjukat, hogy “a nyelv valóságos működése szempontjából éppenséggel a nyilatkozat tekinthető jelnek, a szavak csupán aljelek.” Ez utóbbi megállapítást az is alátámasztja, hogy “a nyelvi képesség kialakulásának mind filogenetikus, mind ontogenetikus folyamatában a nyilatkozat megelőzi az egyes szót.” (PÉTER 1986: 9).

Az előbbi vélemény a de Saussure-i felfogással — melyben a mondat már nem a rendszer, hanem a használat egysége —, az utóbbi CHOMSKY elképzelésével — mely szerint a mondat a rendszer egysége — hozható kapcsolatba. Az első véleménynek az a mozzanata, hogy a mondat önmaga jeleket tartalmaz, támogatja azt, hogy a mondatot komplex jelnek tekintsük. A második vélemény sem zárja ki ennek lehetőségét, hiszen a komplex jel összetevőit is tekinthetjük aljeleknek.

A mondat jeltermészete tehát nemigen vitatató, komplexitása azonban két síkon is értelmezhető. Az egyik az imént említett konstrukcionális sík, a másik pedig a “szemiotikai többeleműség” síkja, vagyis az, hogy a mondat nem tisztán nyelvi eszközökkel valósul meg, hanem létrejöttében más természetű eszközök is szerepet játszanak.

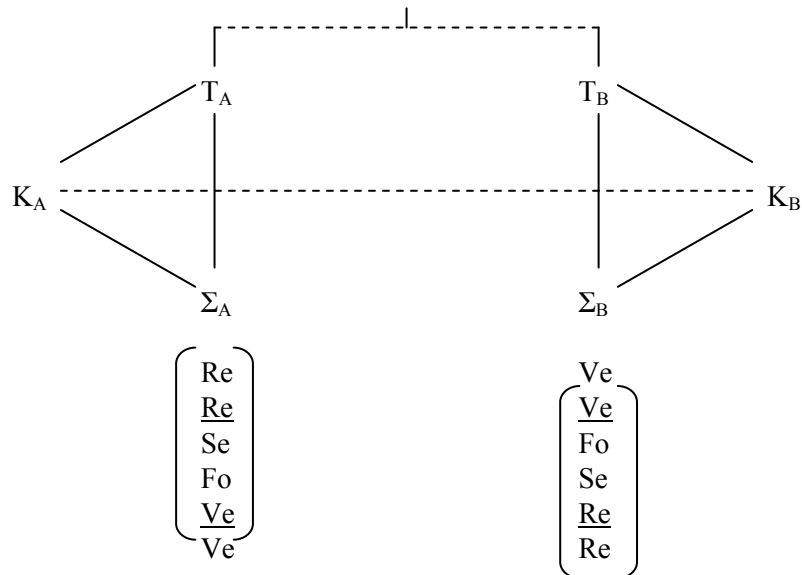
PETŐFI komplexjel-értelmezése szemléletesen érzékelteti, hogy bármilyen nyelvi jel, így a szöveg komplex elemzése is aspektusok sokaságát kívánja meg. Ezeknek az aspektusoknak egy része (a legkisebb része) tisztán nyelvi és/vagy nyelvhez köthető, ezért a nyelvészet kompetenciájába sorolható, másik része egyrészt olyan kérdéseket érint, amelyek nyelvi síkon megragadhatóak, de amelyek vizsgálatához a nyelvészet kompetenciája túlságosan szűk keretnek bizonyul, másrészt olyan jelenségeket tárgyal, amelyek az emberi kogníció kérdéskörébe tartoznak, s nyelvi vetületük csak másodlagos kérdés. Ez a következtetés — úgy gondolom — két tudományelméleti feladathoz is lényeges segítséget nyújt: egyrészt ahhoz, hogy a szövegnyelvészetnek nevezett szövegtudo-

mány határait minél pontosabban megadhatjuk, másrészt ahhoz is, hogy körültekintően meghatározhatjuk azoknak a diszciplínáknak a keretét (azaz a szövegnyelvészet interdiszciplináris keretének összetevőit), amelyek a szöveg mint komplex jel magyarázó elemzéséhez hozzá tudnak járulni.

Mivel a fentiekben sok szó esett a szöveg fogalomértelmezéséről, nyelvi és nem tisztán nyelvi sajátosságairól, jeltermészetéről, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy bár kutatómunkám a szövegmondatok reprezentációjára irányul, a vizsgálat tárgya, azaz a szövegmondat nemhogy megengedi, de meg is kívánja tágabb kontextusának, a szövegnek, és a szöveget befolyásoló tényezőknek az általános vizsgálatát. Ezzel arra is utalni kívánok, hogy a szövegmondatok és a szöveg leírásának viszonyát tekintve az a véleményem, hogy a szöveg reprezentációjához a szövegmondatok vizsgálatán és reprezentációján keresztül vezet az út, a szövegmondat pedig tágabb kontextusa, a szöveg ismeretében elemezhető. A mondat és a szöveg viszonya tehát szükségszerűen kölcsönös.

Mind a szöveg reprezentációjában, mind a korábban említett tudományelméleti kérdésekben fontos tényező az a kommunikációs helyzet, amelyben egy nyelvi objektum létrejön, illetve amelyben egy nyelvi objektumot befogadunk. A kommunikációs szituációt meghatározó tényezők függvényében formálódik aktuálisan egy nyelvi megnyilatkozás vehikuluma, amiből az következik, hogy bármilyen nyelvi-fizikai megjelenési forma csak a közlés/befogadás aktuális kommunikációs körülményeinek ismeretében elemezhető.

PETŐFI szerint a kommunikációt a következő tényezők határozzák meg: valamikor, valahol, valaki, valaki(k)nek, valamilyen okból/célból, valamiről, valamilyen formában, valamit kommunikál. Ezeket a tényezőket az alábbi ábra egyszerűsítve, de szemléletesen tartalmazza. (Vö. PETŐFI 1988: 222.)

Az ábrabeli szimbólumok röviden összefoglalva a következőképpen értelmezendők:

KSz: a kommunikációs szituáció; a két oldalt egybefogó vonal szaggatottsága arra utal, hogy a szituáció két fél-összetevőjének nem fontos azonos időben és azonos helyen egymással összekapcsoltnak lennie;

K_A és K_B : a közlő és a befogadó szerepét betöltő két kommunikáló fél;

T_A : az a téma, amelyről K_A intenciója és meggyőződése szerint kommunikál;

Σ_A : a K_A (közlő) által létrehozott nyelvi objektum mint komplex jel;

Σ_B : a K_A (közlő) által létrehozott nyelvi objektum mint komplex jel K_B (befogadó) által történő rekonstrukciója, azaz az Σ_A vehikulumához K_B által rendelt interpretáció;

T_B : az a téma, amelyről K_B (befogadó) meggyőződése szerint az Σ_B (az alkotott fizikai megjelenési forma rekonstrukciója) alapján K_A kommunikál.

PETŐFI e tényezők egymáshoz való kapcsolódását elemezve megjegyzi, hogy az Σ_A és az Σ_B legtöbb esetben különbözik egymástól. A sikeres kommunikáció feltétele csupán az, hogy meghatározó összetevőikben egyezzenek meg. Előfordulhat továbbá a T_A és a T_B különbözősége is. A fenti formában sematizált kommunikáció egyedül a kommunikáció célját/okát nem tartalmazza. (Vö. PETŐFI 1988: 222–223.)

Ahogy az ábrán is leolvasható, a T_A és az Σ_A , valamint a T_B és az Σ_B tekintendő a nyelvi objektumként megvalósuló komplex jel összetevőinek. (Az interpretáció szubjektív tényezőktől való befolyásoltságától függően leggyakrabban két nem azonos komplex jel összetevőinek. — Lásd az Σ_A és az Σ_B alatti egy-egy oszlopban felsorolt szimbólumokat, ahol a Σ_B alatti szimbólumokat

célszerű lenne valamilyen megkülönböztető jelzéssel ellátni, mert nem lehetnek teljesen azonosak a Σ_A alattiakkal.) Ugyanakkor ha a komplex jelként értelmezett nyelvi objektum összetevői közül számba vesszük azokat, amelyek kielégítő elemzéséhez elegendők a nyelvészeti keret adta lehetőségek, azt a következtetést is levonhatjuk, hogy egy komplex jel számtalan olyan komponenst is tartalmaz, amelynek leírása nem tartozhat a nyelvészet kompetenciájába. Ez az elgondolás a már fentebb is hangsúlyozott interdiszciplináris (vagy más szóval multidiszciplináris) keret szükségességét támasztja alá.

A szöveg mint komplex jel elemzéséről szólva ki kell még térnünk arra, hogy PETŐFI mit tekint a szövegtani kutatás közvetlen tárgyának. Abban ugyanis bizonyára a legtöbb szövegtani irányzat egyetért, hogy kutatása középpontjában a szöveg áll, azonban számos eltérés fedezhető fel a szövegekkel foglalkozó tudományok között abban, hogy mely szövegjelenségeket tekintik elemzésük tárgyának. Ez a kérdés nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll az egyes szövegtudományok által előtérbe helyezett szövegkritériumokkal is. Mindenekelőtt azt kell tehát eldöntenünk, mely jelenségeket tartjuk a szövegszerűség sajátosságainak. A legtöbb szövegtani munka eltérő hangsúlyt fektetve ezekre a tulajdonságokra, a szöveget összefüggő, kerek, lezárt egésznek tartja. Többnyire abban is hasonló a véleményük, hogy az összefüggés, lezártág, kerekesség milyen megnyilvánulási formákban ragadható meg.

A szövegtudomány központi kérdésének PETŐFI is az összefüggés és a teljesség vizsgálatát tartja. Abban is egyetérthetünk vele, hogy mind az összefüggés, mind a teljesség — a szöveg komplexitásából adódóan — egyszerre több aspektust foglal magában. A szövegösszefüggés megítélésében a legtöbb szövegtudomány azonos (vagy legalábbis alapelveiben megegyező) álláspontot képviselve három típust különböztet meg. A szöveg grammatikai összefüggésére a “konnexitás”, szemantikai összefüggésére a “kohézió”, pragmatikai (azaz globális, komplex) összefüggésére a “koherencia” terminust használják. A szövegösszefüggést teremtő eszközöknek ebbe a három kategóriába való besorolása — bár némelyek számára a problémakör meglehetősen leegyszerűsítését sugallja — nem jelenti azt, hogy pl. a fonetikai, prozódiai, stilisztikai jelenségek a szövegtani vizsgálat keretein kívül rekednének. Bármilyen jelenség, amely a szöveg összefüggőségéhez hozzájárul, aszerint sorolható egyik vagy másik csoportba, hogy a szövegfelépítés mely síkján járul hozzá az összefüggés megteremtéséhez. (Ilyen értelemben beszélhetünk például akusztikai vagy stíluskohézióról, kompozicionális konnexitásról.)

PETŐFI komplexjel-értelmezése hozzásegít ahhoz, hogy a szöveg összefüggésének síkjait valamivel pontosabban elkülöníthessük. A szövegösszefüggés globális megközelítésének eredményeképpen különbséget tesz a szövegkonstitúció, illetve a szövegben feltehetően kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció összefüggése és teljessége között. (A teljesség szövegsíkok szerinti differen-

ciálására azért nem fordítok itt külön figyelmet, mert a “teljesség” fogalom egyértelműen kifejezi azt az ítéletet, amely a szövegalkotás és -befogadás során a közlőben és a befogadóban kialakul.)

A szövegkonstitúciónak — amely a szöveg vehikulumát, a közlőben/befogadóban kialakult vehikulum-imagót, a formációt és a szöveg vehikulumával kapcsolatba hozható értelmet foglalja magában — az összefüggése két síkon valósul meg: a szövegkonstitúció horizontális/lineáris szervezettségét PETŐFI “textúra”-nak, vertikális/hierarchikus szervezettségét pedig “kompozíció”-nak nevezi. Mind a textúrára, mind a kompozícióra vonatkozóan a vehikulum (azaz a szöveg fizikai megjelenési formája) és a formáció (azaz a jelölő formális organizációja) összefüggésével kapcsolatban a “konnexitás” terminust használja. A vehikulummal kapcsolatba hozható értelem (Se_{ve}) és a feltételezhetően kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció-részvilágok elrendezésének összefüggését a “kohézió” terminussal jelöli. Nagyon lényegesnek tartom PETŐFI arra vonatkozó megjegyzését, hogy a tényállás-konfiguráció összefüggése a fenti két sík összefüggésénél sokkal bonyolultabb és összetettebb kérdés. A szövegtani szakirodalomban a pragmatikai összefüggés fogalma olykor minden szövegjelenséget “magába szippantó” tényezőnek tűnik. E mögött a megítélés mögött feltételezhetően a szöveg pragmatikai alapú — vitathatatlanul megalapozott — értelmezése húzódik (miképpen a szöveg az aktuális kommunikációs helyzet — pragmatikai környezet — függvénye).

Egy szöveg “koherenciá”-ja az alkotó/befogadó ítéletalkotásán alapul, amely tulajdonképpen a relátum/relátum-imagó (a szövegben ténylegesen, illetve az alkotó/befogadó által feltételezetten kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció) és a relátummal kapcsolatba hozható értelem (Se_{re}) viszonyának megítélését jelenti. Ebben a megítélésben fontos szerep jut az alkotó/befogadó ismeret- és hiedelemrendszerének, azaz az általuk birtokolt “modell”-nek. Ha a vehikulumhoz (a szöveg fizikai megjelenési formájához) kapcsolható értelem (Se_{ve}) és az alkalmazott modell(ek) alapján létrehozható egy olyan relátummal (azaz a feltételezhetően kifejezésre jutó tényállás-konfigurációval) kapcsolatba hozható értelem (Se_{re}), amely az alkotó/befogadó által relátumként elfogadható tényállás-konfiguráció mentális képével (relátum-imagó = Re_{im}) egybehangzónak tartható, akkor az adott szöveg koherens (PETŐFI 1988: 225).

PETŐFI a összefüggés egy negyedik típusát is megkülönbözteti, amelyet “konstringenciá”-nak nevez. Ez a valóság részét képező tényállás-konfigurációnak a nyelvi kifejeződéstől teljesen független összefüggését jelenti. Ebben az értelemben a koherenciának a konstringencia alapfeltétele, a konnexitásnak azonban nem, mivel egy szöveg grammatikai összefüggése közvetlenül nem feltételezi az ábrázolni kívánt tényállás-konfiguráció összefüggését is (PETŐFI 1996: 18).

A PETŐFI által körvonalazott szemiotikai textológia egyik legmeghatározóbb tényezője tehát tárgya, vagyis az a komplex jel, amely voltaképpen tetszőleges nagyságrendű nyelvi egységekből épül föl. Az egyes komplexjel-összetevők természetesen a komplex jelen kívüli tényezőkkel való kapcsolódásukat is magukban hordják. VASS LÁSZLÓ “Tervezet egy szemiotikai textológiai szövegnyelvészet kidolgozására” című írásában 16 olyan komponenst sorol fel, amely a komplex jel valamely összetevőjének leírását szolgálva beilleszthető a szemiotikai textológia elméleti keretébe. Ő tehát az alábbi tudományokkal számol:

1. a magyar nyelv *hangtana és betűtana*;
2. a *mediális elemek tana*;
3. *szóarchitektonika*;
4. a *szintagmák és az egyszerű mondatok architektonikája*;
5. *prozódian*;
6. a *verssorok architektonikája*;
7. explicit és implicit *kötőszók* és a szövegkompozíció más hordozói;
8. az *ellipszis*;
9. *anafora, katafora, deixis*;
10. *modális elemek, modalitás*;
11. *temporalitás, temporális lánc*;
12. *téma — réma struktúra*;
13. vizuális és akusztikus *bekezdésarchitektonika*;
14. vizuális és akusztikus *versszak-architektonika*;
15. *kompóziótan*;
16. *textúratan*. (Vö. VASS 1996: 367.)

VASS az egyes diszciplínákhoz megadja azokat a jelösszetevőket, amelyek leírásában az adott diszciplína közreműködik. Ezeket az összetevőket itt nem ismertetem, például szemléltetett részletes leírásuk található a hivatkozásban jelzett műben.

A VASS által felsorolt diszciplínák több tekintetben jellemzik az elméleti keretet. Látható, hogy a diszciplináris keret tisztán verbális, és multimediális szövegek (pontosabban: kommunikátumok) leírását egyaránt szolgálja, a leírás tárgyát semmilyen szövegtipológiai szempont nem korlátozza. A diszciplínák sorrendje, egymásra épülése a nyelvi egységek (vagy talán szemiotikai aspektusból célszerűbb jelegységekről beszélni) egymásra, egymásba épülését is követi. Ebben a tekintetben, úgy látszik, VASS rendszere lefedi azokat a nyelvi és nem nyelvi rétegeket, amelyeket egy szöveg magában foglalhat. Elégtelenségeként egyedül az róható fel, hogy néhol a diszciplína elnevezésével, néhol az adott diszciplína tárgyának megnevezésével jelöli meg az elméleti keret adott komponensét. Ha ezt a — látszólag elnevezésbeli — heterogenitást próbálnánk

kiküszöbölni, valószínűleg az is kiderülne, hogy egyes diszciplináris összetevők azonos diszciplinához (vagy azonos diszciplinákhoz) sorolhatók. Természetesen nem fontos ragaszkodnunk a szintaktikai — szemantikai — pragmatikai aspektus által motivált felosztáshoz, bár kétségtelen, hogy több komponenst éppen ezeknek a szempontoknak valamelyike köt össze. Azt is láthatjuk, hogy majdnem mindegyik diszciplinának van szemantikai vonatkozása, így azt hiszem, egyetérthetünk azokkal a kutatókkal, akik azt vallják, hogy egy szövegekkel foglalkozó tudomány elméleti keretében központi helyet kell tulajdonítanunk a szemantikai komponensnek. (Vö. pl. KELEMEN 1976, KIEFER 1976). Ez a központi szerep határozza meg voltaképpen a diszciplinák egymáshoz való viszonyát, amit PETŐFI úgy fogalmaz meg, hogy a “szemiotikai textológiai (és ezen belül a szövegnyelvészeti) kutatásnak vizsgálnia kell, hogy milyen pragmatikai paraméterek és milyen módon befolyásolják egy adott rendszerszerű szemantikai felépítés kontextualizációját, és hogy ez a befolyás mily mértékben köthető szövegnyelvészeti tartható, és mily mértékben csak (azokon túlmenő) szemiotikai textológiai egységekhez és relációkhoz. A ‘kontextualizáció’ terminus egyaránt vonatkozik a ‘betű szerinti’, a ‘beszédtevékenységszerű’ és a ‘figuratív’ kontextualizációra.” (PETŐFI—VASS 1992: 192). Egy szövegtani elméleti keret behatárolásakor különbséget kell tudnunk tenni maguk az aspektusok, illetve az aspektusok megnyilvánulási formái között.

Az elméleti keret kijelölésekor nemcsak arra kell figyelmet fordítanunk, hogy melyek azok a diszciplinák, amelyek leíró apparátusa kielégítő eszközként szolgál a rendszerelemek reprezentációjához, hanem azt is definiálnunk kell, hogy ezek a diszciplinák hogyan illeszthetők be a reprezentáció tágabb kontextusába, a szemiotikai textológia elméleti keretébe. Ebből a szempontból figyelmet érdemel PETŐFINÉK az az észrevétele, hogy “a lexikai összetevő formai felépítésére vonatkozó nyelvi ismeretek szemiotikai textológiai keretbe való beépíthetősége azt kívánja meg, hogy az egyes szintek egységeinek relációs organizációját leíró reprezentációkhoz a lehetséges konfigurációs organizációjukra vonatkozó információk oly módon legyenek hozzárendelve, hogy azok ne csak az adott egység »megszerkesztettsége« szempontját tekintve legyenek informatívak, hanem a hierarchiában közvetlenül fölöttük álló egységbe való »beszerkeszthetőségük« szempontját tekintve is. Mindez azt jelenti, hogy a szemiotikai textológia nem egy, a hangtan — szótan — mondattan sor további kiegészítését képező szövegtan, hanem a szövegek jellemzésére és leírására szolgálni kívánó olyan diszciplína, amelynek keretében e sor valamennyi elemét képező tan funkciója és felépítése újraértelmezendő.” (PETŐFI—VASS 1992: 190). A beszerkeszthetőség szempontja tehát a kérdés pragmatikai megközelítését jelenti, amely a rendszeregységek potenciális kontextusára összpontosít.

A pragmatikai komponens szerepének meghatározása véleményem szerint fontos és feltétlenül megoldandó feladat. Ezt a kérdést részletesen körüljáróm a szövegmondatt-reprezentáció szűkebb elméleti keretének ismertetésekor.

1.5.3. A nyelvészet helye a szemiotikai textológia keretében

A szövegelemzés elméleti keretének vizsgálatakor képet kaptunk már a PETŐFI által létrehozott szemiotikai textológiáról, amely természeténél fogva nemcsak verbális szövegekkel foglalkozik, hanem nem vagy nem tisztán verbális kommunikátumokat is elemez. Alapvető sajátóságaként felelevenítendő még, hogy a szöveg vizsgálata és leírása során egyaránt figyelembe veszi a formális (szintaktikai, metrikai-ritmikai stb.), a szemantikai (nyelvi jelentést, ’zenei jelentés’-t, ’ikonikus jelentés’-t érintő), valamint pragmatikai (egy adott kommunikációs helyzetben megvalósuló használatot érintő) kérdéseket (PETŐFI—VASS 1992: 178).

Az a tudomány, amely egy kommunikátum megformáltságának különböző síkjait érintő kérdések figyelembevételére alkalmas, az egyes aldiszciplínáknak — illetőleg aldiszciplináris ismereteknek — feltehetőleg olyan rendszerét építi föl, amely a kommunikátum különböző síkjainak viszonyában is tetten érhető. Mivel dominánsan verbális szövegek elemzésében elsődlegesen nyelvészeti ismeretekre támaszkodhatunk, mindenekelőtt a szövegnyelvészet helyét, helyzetét kell meghatároznunk a szemiotikai textológia interdiszciplináris keretén belül.

Mivel a szemiotikai textológia által elemzett szövegek nemcsak verbális, hanem más mediális összetevőket is tartalmazhatnak, a szemiotikai textológiának rendelkeznie kell “a lehetséges mediális összetevőkre vonatkozó szektorok mindegyikével. Ezeknek csupán egyike a nyelvészeti szektor.” (PETŐFI—VASS 1992: 186).

Ahhoz, hogy áttekinthessük azt, hogy a szemiotikai textológiába illeszkedő szövegnyelvészetnek milyen feladatokat kell tudnia ellátni, meg kell ismerkednünk a szemiotikai textológia interpretáció fogalmával. Az interpretáció a szemiotikai textológia egyik központi fogalma, mivel e diszciplína elsődleges feladata “első és másodfokú elméleti explikatív interpretáció(k) hozzárendelése ’szöveg’-nek nevezett (nevezhető) dominánsan verbális objektumokhoz.” (PETŐFI—VASS 1992: 179). Az első és másodfokú explikatív interpretáció fogalmának, valamint e hozzárendelés megvilágításához újra PETŐFI gondolatát idézem:

- “az explikatív interpretáció egy, az interpretálandó szöveghez rendelt ’architektonikaleírás’ (amelynek centrális összetevője a szemantikai architektonika, a ’szövegjelentés’ leírása);

- az elméleti explikatív interpretáció egy, az interpretálandó szöveghez ’teoretikus konstruktum’-ként rendelt ’architektonikaleírás’; más szóval: a teoretikus interpretáció nem kíván a szó teljes értelmében ’empirikusan adekvát’ (azaz a természetes kontextusban létrejövő szövegmegértés folyamatát modelláló) leírás lenni, ugyanakkor ’kontraintuitív’ sem;
- az első fokú és másodfokú elméleti explikatív interpretáció az interpretálandó szöveghez rendelt ’közvetlen’ (’betű szerinti’), illetőleg ’közvetett’ (’szimbolikus’) ’architektonikaleírás’; megjegyzendő, hogy egy szöveghez több esetben akkor is rendelhető ’szimbolikus architektonikaleírás’, ha a szöveget ’első fokon’ is lehet interpretálni.” (PETŐFI—VASS 1992: 179–180).

Ahhoz, hogy fel tudjuk vázolni azt az interdiszciplináris keretet, amelyben a szöveget valamennyi síkján meg tudjuk ragadni, meg kell tudnunk határozni azokat az ismerettípusokat, amelyeket a szövegek elemzésekor használunk. A kutatás jelenlegi fázisában szükségszerűen célnak kell tekintenem annak megítélését is, hogy a szövegmondatok reprezentációjára kidolgozott nyelvészeti-központú modell hogyan szolgálja a szövegek leírását.

Bármilyen nagy szerepet játszanak más médiumok is a valóságbeli tényállások kifejezésében, és bármilyen fontos szerephez is jut az interdiszciplinaritás a szövegek vizsgálatában, az emberi kommunikáció fő eszköze a nyelv, a leírásuk legszűkebb keretét alkotó diszciplína pedig a nyelvészet, (szövegekre vonatkoztatva: szövegnyelvészet). Az interdiszciplinaritás jelensége voltaképpen akkor kap igazán értelmet a szövegleírás kontextusában, ha megállapítjuk, hogy meddig terjed a szövegnyelvészet kompetenciája, hol húzható meg a nyelvészeti szövegleírás határa.

A szemiotikai textológiai szövegleíráshoz szükséges nyelvészeti ismeretek meghatározásához ismernünk kell a szemiotikai textológia modelljét, vagyis azt, hogy milyen bázisokból épül föl. Ennek szemléltetésére PETŐFI és VASS utóbb idézett tanulmányában (PETŐFI—VASS 1992: 180) összefoglaló ábrát közöl a szövegek architektonikájáról, amely voltaképpen a (már korábban ismert) komplex jel szimbólum-összetevőit és a hozzájuk rendelt modellelemeket tartalmazza, valamint szimbólumokat, amelyek azokra a tudás-, hipotézis-, preferencia- és diszpozíciórendszerekre utalnak, amelyeket egy szöveg interpretációja során felhasználunk. Az interpretáció lépéseit itt nem kívánom részletezni, annyit azonban — ahhoz, hogy a szövegrepresentációhoz szükséges nyelvészeti ismereteket áttekinthessük — érdemes kiemelni, hogy a szemiotikai textológiai leírás bázisrendszerének meghatározó komponense a tipológiai bázis. A tipológiai bázisnak dominánsan verbális szövegek vonatkozásában három fő ismeretrendszert kell tartalmaznia:

“(1) a lehetséges kommunikációs helyzetek tipológiája (ki kommunikál kivel, miről, milyen célból stb.); (2) a lehetséges dominánsan verbális szövegek tipoló-

giája (ez körülbelül az irodalmi műnem- és műfajtan valamennyi lehetséges szövegtípusra kiterjesztett általánosításának felel meg); végül (3) az arra a nyelvre vonatkozó tipológiai ismeretek rendszere, amely nyelv egy adott kommunikációs-szituációban (egy adott verbális szövegben) felhasználásra kerül.” (PETŐFI—VASS 1992: 186). A felsorolt három ismerettípus közül az utolsó (az adott nyelvre vonatkozó tipológiai ismeretek) tekinthető tisztán nyelvészetinek, a másik két pontban említett tipológiai ismereteket nem tekinthetjük sem szoros értelemben nyelvészetieknek, sem egy adott kommunikációs-szituáció inherens tulajdonságainak. A nyelvészet tehát a felhasznált nyelv típusára vonatkozó ismeretek rendszerezését tarthatja feladatának. Ezekre a nyelvtipológiai ismeretekre vonatkoztatva a szövegnyelvészet feladata abban jelölhető meg, hogy “a morfémaaktól (mikroszint) a szövegmondatokig (középszint), illetőleg a szöveg egészéig (makroszint) vezető úton feltárja valamennyi, a szövegekben kimutatható nyelvészetinek tartható elem és összefüggés nyelvtipológiai funkcióját, és beépítse azokat a nyelvtipológiába.” (PETŐFI—VASS 1992: 187).

Mivel PETŐFI a szöveg fogalmának meghatározásában kiemeli a vizuális és az akusztikai megvalósulás lehetőségét egyaránt, a szöveg interpretációjában és leírásában felhasználható ismeretek vonatkozásában is külön tárgyalja a vizuális és az akusztikai befogadás folyamatában szerephez jutó nyelvészeti ismereteket. Mivel a reprezentáció szempontjából PETŐFI rendszerszerű felsorolása nagy jelentőséggel bír, hasznosnak gondolom röviden ezt is idézni: “Az, ami a vizuális percipiálást vezérlő bázisban nyelvészeti ismeretnek nevezhető, a verbális vehikulumok (illetőleg szegmentumaik) mikro-, közép- és makroszintű kontextuális formációjára utal. A figura vonatkozásában ide tartoznak mindazok az ismeretek, amelyek alapján az adott vehikulum ’alakja’ (a benne használt betűk formája, valamint az azokból létrehozott szavak, szóláncok, illetőleg különböző komplexitású konfigurációk formája) feltárható és kategorálisan leírható. A notáció vonatkozásában ide tartoznak: (1) azok az ismeretek, amelyek segítségével a verbális vehikulumok lexikai összetevőjét alkotó morfológiai képződmények, egyszerű mondat nagyságrendű közlésegyeségek és szövegmondatok szintaktikai felépítése, valamint az egyes szövegmondatok között egyértelműen nyelvészeti-nek minősíthető szintaktikai relációk (például a grammatikai nemmel rendelkező nyelvekben az anaforikus vagy kataforikus kapcsolatok) feltárhatók és kategorálisan leírhatók; (2) azok az ismeretek, amelyek segítségével a vizuális verbális vehikulumok prozódiai ’hangosítása’ (más szóval a primer vizuális imágóhoz egy szekunder akusztikus imágó hozzárendelése) végrehajtható; végül (3) azok az ismeretek, amelyek alapján a vizuális imágóban az esetleges metrikai-ritmikai felépítés szempontjából relevánsnak tekinthető (elsődleges vizuális vagy másodlagos akusztikus) elemek feltárása és kategorális leírása elvégezhető.” (PETŐFI—VASS 1992: 187–188). Az akusztikus percepciót vezérlő bázisban ugyanazok az ismeretek tekinthetők nyelvészetinek, mint a vizuális percepciót

vezérlőben. A figura vonatkozásában nyelvészetinek tartható ismeretek is megegyeznek azzal a különbséggel, hogy a vehikulumot akusztikai síkon hangok, hangzó szavak, szóláncok illetve ezekből szerveződő különböző komplexitású konfigurációk (hangzó) formái alkotják. “A notáció vonatkozásában ide tartoznak (1) azok az ismeretek, amelyek segítségével a verbális vehikulumok lexikai összetevőjét alkotó morfológiai képződmények, egyszerű mondat nagyságrendű közlésegyeségek, szövegmondatok, valamint az azoknál magasabb fokú kompozícióegységek egymástól elkülöníthetők, illetőleg szintaktikai felépítésük feltárható és kategorálisan leírható; (2) azok az ismeretek, amelyek alapján az akusztikus imágóban az esetleges metrikai-ritmikai felépítés szempontjából relevánsnak tekinthető elemek feltárása és kategoriális leírása elvégezhető; végül (3) azok az ismeretek, amelyek segítségével az akusztikus verbális vehikulumok grafikus ’rögzítése’ (más szóval a primer akusztikus imágóhoz egy szekunder vizuális imágó hozzárendelése) végrehajtható.” (PETŐFI—VASS 1992: 188).

PETŐFI szövegértelmezéséből, a szövegvizsgálat tudományának általa értelmezett fő kérdéseiből látható a kapcsolat a szövegnyelvészet és a szemiotikai textológia között. Az, hogy a szövegnyelvészeti leírás tágabb elméleti keretének a szemiotikai textológiát tekintjük, voltaképpen azt sugallja, hogy a nyelvészet mint a nyelvi jelek tudománya része a szemiotikának, az általánosságban jelnek tekinthető jelenségek tudományának. E két tudomány közötti viszony azonban az egyszerű hierarchiánál jóval árnyaltabb. Mivel az emberi kommunikáció legfőbb eszköze a nyelv, a nyelvi jelenségek képezik a szemiotikai kutatások legátfogóbb tárgyát is. A szöveg mint nyelvi jel tudományos leírása tárgyának komplexitása miatt átlépi a nyelvészet határait. Az, hogy a nyelvészet határain túl milyen diszciplínák nyújtanak szükséges és elégséges keretet a szöveg komplex elemzéséhez, idáig eldöntetlen és a különböző szövegtudományok által eltérően megválaszolt kérdés. Ez az “űr” voltaképpen összefügg azzal, hogy a tudomány még nem jutott el addig, hogy átfogó szövegelméletet hozzon létre. KELEMEN JÁNOS két és fél évtizede megfogalmazott véleményét idézve: “Ezt az űrt a szemiotika nem úgy tölti ki, hogy hierarchikusan más tudományok fölé, vagy valamely tudomány alá rendelődik, hanem úgy, hogy jellegzetes határtudományként összekapcsolja a különböző megközelítési módokat.” (KELEMEN 1976: 193).

1.6. A szövegnyelvészet elméleti kerete

Egy szövegnyelvészeti modell elméleti keretének meghatározása legfőképpen két feladat megoldását kívánja meg:

- Az egyik az interdiszciplinaritás kérdése, vagyis az, hogy a nyelvészet határain túlmutató kérdések mely tudományok kompetenciájába tartoznak, és milyen e tudományágak kapcsolata a szövegnyelvészettel, illetve egymással (ide sorolhatók nagy valószínűséggel olyan diszciplínák, mint a kognitív pszichológia, a beszédaktus-elmélet, a kommunikációelmélet stb.)
- A másik annak eldöntése, hogy milyen mondatrepresentációs modell szolgálhat célszerű alapjául a szövegnyelvészeti leírásnak. A mondatrepresentáció természetéből kiindulva ez a kérdés voltaképpen egy nyelvészeti keret diszciplínáira irányul, vagyis arra, hogy mely diszciplínák/aldiszciplínák nyújtanak megfelelő háttérrel a szövegmondat-representációs modell számára.

E két problémakör együtt alkotja a szövegnyelvészeti leírás tágabb keretét, amelynek tehát csak egyik komponense a nyelvészet, amelyet ebben a kérdésben a nyelvi rendszer egységeit — köztük a rendszermondatot — leírni tudó diszciplínaként értelmezünk.

Dolgozatom keretében a szövegnyelvészeti elemzés diszciplínáris keretének részletes ismertetését nem kívánom az interdiszciplinaritás tárgyalásává tágítani (bár a kutatás tárgyát tekintve nem feledkezhetem meg erről sem). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nem vagy nem tisztán nyelvészeti tudományok jelentőségét a szövegelemzésben kisebbre becsülöm a nyelvészeténél. A szövegelemzés interdiszciplínáris vonatkozásai olyan széles területet ölelnek fel, amelynek feldolgozásához jelen dolgozatom nem kínál elegendő keretet. Így tehát a szövegnyelvészeti elemzés elméleti keretének nyelvészeti komponenseire összpontosítok, mert azt kívánom bemutatni, hogy mely diszciplínák milyen információkkal járulnak hozzá a szövegmondatok reprezentációjához, illetőleg ezen túlmenően — a szövegmondatok reprezentációjára is támaszkodva — a szövegek reprezentációjához. A szövegnyelvészet véleményem szerint nemcsak a szövegek, hanem a szövegmondatok mint szövegalkotó struktúrák nyelvészeti leírását is magában kell, hogy foglalja.

A szövegírás természetét voltaképpen az a régóta fennálló nézet határozza meg, amelyet leginkább a *langue* — *parole*, nyelv — beszéd, nyelvi rendszer — nyelvhasználat, kompetencia — performancia terminuspárokka lehet jellemezni. A nyelvi működés e két síkjáról szóló szakirodalom igen terjedelmes, vizsgálata hosszú múltra tekint vissza. Nem is szeretnék kutatásom keretében e jelenség mélyére ásni, pusztán az elméleti keret összefüggéseinek magyarázatában támaszkodom ezt a problémát érintő véleményekre.

A leírás keretét maga a leírás tárgya, azaz a szöveg, illetve a szöveg egységeként a szövegmondat természete határozza meg. Bármelyik szövegtani irányzat definícióját is tekintjük, nagy vonalakban mindegyik megegyezik abban, hogy a szöveg olyan eszköz, mód, amely egy pillanatnyilag létrejövő, vagy fennálló kommunikációs szituációban aktuálisan valósul meg és elsősorban nyelvi alapokon áll. (Itt szándékosan nem az elterjedtebb szövegdefiníciókban szereplő fordulatokat használom, hogy érzékelhető legyen a szövegeknek ez az irányzatoktól független inherens sajátja.)

A szövegleírás diszciplináris keretének megalkotásában három, a leírás tárgyára vonatkozó, ezáltal a reprezentáció módszerét is meghatározó feltételezésből indulok ki:

- a szövegek reprezentációja a szövegalkotó-elemek, azaz a makrostruktúra szintjén a szövegmondatok reprezentációján alapul;
- az aktuálisan — azaz adott pragmatikai és nyelvi körülményektől (a kommunikációs helyzettől és a szöveggörnyezettől) befolyásolva — megvalósuló szövegmondatok leírása a strukturális alapjuknak tekinthető rendszermondatok reprezentációjából indul ki;
- a rendszermondatok — rajtuk keresztül pedig a szövegmondatok — reprezentációjában is fontos szerep jut a mondat összetevőire (a mondatkonstrukció tekintetében főleg a lexikai és morfoszintaktikai szintre), illetve leírásukra vonatkozó ismereteinknek.

A fenti észrevételekből látható tehát, hogy a szövegek leírásakor sem szakadhatunk el a nyelvi rendszertől. A rendszermondatokkal kapcsolatos észrevételek a diszciplináris keret meghatározásában oly módon játszanak szerepet, hogy kijelölik azokat a rendszernyelvészeti tudományterületeket, amelyek ismeretét a rendszermondatok reprezentáció megkívánja.

A szövegek, szövegmondatok, rendszermondatok leírásáról fentebb mondatokat alapul véve először az alábbi három — egy-egy fogalompárral jelölt — témakört célszerű körüljárunk ahhoz, hogy a szövegmondat-reprezentációról mind elméleti síkon, mind gyakorlati szerepét tekintve átfogó képet alkothassunk:

1. a “langue — parole” fogalompárral jellemezhető n y e l v i r e n d s z e r — n y e l v h a s z n á l a t ;
2. azok a diszciplinák, amelyek kompetenciájához ennek a két jelenségnek a leírása beletartozik: r e n d s z e r n y e l v é s z e t — s z ö v e g - n y e l v é s z e t ;
3. e két tudomány tárgyának tekinthető mondat nagyságrendű nyelvi egységek: r e n d s z e r m o n d a t — s z ö v e g / s z ö v e g m o n d a t .

1.6.1. Nyelvhasználat — nyelvi rendszer

Mivel a reprezentáció kiindulópontja a szöveg, illetőleg a szöveget felépítő szövegmondatok — hogy a szöveggenerálás célja még csak fel se vetődhesen az olvasóban — a nyelvhasználat fogalmának értelmezését tekintem alapnak.

Abban bizonyára a legtöbb nyelvész egyetért, hogy a nyelv a használatában érhető tetten, és vethető nyelvészeti vizsgálat alá. A nyelvhasználatot sokan a beszéddel azonosítják, amely (nem kizárólag, de általában döntő mértékben) nyelvi eszközök alkalmazásával létrejövő emberi kommunikáció, vagy többek szerint a kommunikáció eszköze. Legsajátosabb jegye aktualitása, egyedisége. Az aktuálisan, egyedi módokon alkalmazott jelekből elvonatkoztatott formák, absztrakciók a nyelvi rendszer egységei. A beszédhangé a fonéma, a szóelemé a morféma, a szóalaké (a szóelőfordulása) a lexéma, a szószerkezeté a szintagma. Nem egyöntetű a szószerkezetnél komplexebb egység, a mondat megítélése. DE SAUSSURE és követői — a strukturalista nyelvészek — elképzelése szerint a nyelvi rendszer egységeinek halmazát a szintagma zárja, a mondat már a beszéd, azaz a nyelvhasználat egysége. CHOMSKY nyelvirendszer-felfogása “beengedi” a mondatot is a nyelvi rendszer elemeinek sorába, azt állítva ezzel, hogy létezik a szövegben vagy szöveggként előforduló mondatoknak is elvonatkoztatott formája, a rendszermondat. CHOMSKY elgondolása sok követőre talált, és talál ma is. A szövegmondat-reprezentációs modell is a Chomsky-féle nyelvirendszer-elgondoláson alapul: a szövegmondat reprezentációjában a hozzá rendelhető rendszermondat reprezentációját használja fel.

Annak megítélésében, hogy valóban a nyelvi rendszer egységének tekinthető-e a rendszermondat, nagy segítséget nyújthat KANYÓ ZOLTÁN “A pragmatika a szemiotikában és a nyelvészetben” című tanulmánya. KANYÓ így vélekedik: “Egy jel többnyire nem önmagában áll, hanem egy meghatározott jelrendszer része. A rendszert alkotó, a jelek egymáshoz fűzését meghatározó szabályok vizsgálata a *szintaxis* körébe tartozik. Egy adott rendszer szintaxisa meghatározott előírások (pl. axiómarendszer) segítségével olyan eljárásokat ad meg, amelyek alapján eldönthető, egy bizonyos jelkombináció a rendszer elemének tekinthető-e vagy sem.” (KANYÓ 1972: 107). Úgy gondolom, hogy a magyar mondatok döntő többségére érvényes az a szabályrendszer, amelynek alkalmazásával grammatikailag, szemantikailag, morfoszintaktikailag jól formált mondatokat tudunk létrehozni (ko- és/vagy kontextustól függetlenül). Persze vannak kivételek: ilyenek például a tagolatlan mondatok, hiszen ezeknek nincs is szintaxisuk. Nem szabad viszont megfeledkeznünk arról, hogy a nyelvi rendszer egységei magukban hordják potenciális használati lehetőségeiket; ez igaz a fonémákra, a morfémákra, a lexémákra, a szintagmákra és a mondatokra is.

Mivel a szöveg általában tetszőleges számú — legalább egy — (szöveg)mondatból álló kompozíciónak tekintendő, tisztázandó a szöveg (mint komplex nyelvi jel) hovatartozása is.

DEME véleménye az, hogy “a szöveg nem a nyelv, hanem a beszéd szintjére tartozik; — már ha úgy tekintjük az elsőt, mint az eszközállomány rendszerét, a másodikat pedig, mint a kommunikációnak — a nyelvet eszközként felhasználó — valóságát.” (DEME 1979: 58). Korábbi tanulmányaiban BALÁZS JÁNOSSEL és KÁROLY SÁNDORRAL — akik már korábban felismerték a mondatnál magasabb rendű funkcionális egység létét a kommunikációban — egyetértve beszédműnek nevezi azokat “a kerek, lezárt, teljes közlési egység”-eket, amelyek a beszéd során születnek. Későbbi munkáiban értékelve korábbi kutatásait, megállapítja, hogy mind a megnyilatkozás, mind a beszédmű fogalma a szöveg fogalmának meghatározása felé mutat (i. h.).

DEME tehát, aki funkcionális alapon közelít a nyelvi jelenségekhez, a mondatot és a szöveget is a beszéd síkján helyezi el: “A beszéd dinamikus, parttalan működés, a kommunikációnak mintegy a folyamata; s benne a szöveg, a beszédmű a “makroegység, a mondat pedig a “mikroegység”, majd hozzáteszi: “a maga nagyságrendjében tehát mindkettő “mű”, — de persze a működés sodrában, és annak termékeként.” (DEME 1979: 59). A beszéd szintjén a szöveget — mint az adott kommunikációs helyzethez igazodó, dinamikus jelenséget — tartja a természetes megjelenési egységnek, amely “nagyságában és jellemzőiben a beszéd és a mondat között áll. Az elsőnek — a beszédnek — adott helyzetben megjelenő egységnyi formája; az utóbbinak — a mondatnak — egy teljes közleményt kitevő teljes többszöröse (a szorzószám persze lehet 1 is.)” (DEME 1979: 58). Észrevételében a funkció és a konstrukció szempontja is jelen van, joggal, mivel mindkét jelenség a funkció és a konstrukció síkján is megközelíthető. Számomra kicsit különös a szöveget a beszéddel egy halmazba sorolni, s az előbbit csupán nagyságában tekinteni kisebbnek; még akkor is, ha DEME “beszerkesztettség és megszerkesztettség” fogalmát (azaz hogy minden nyelvi egység önmagában meg van szerkesztve és egy nagyobb egységbe be van szerkesztve) nagyon informatívnak és hasznosnak tartom. A beszéd szerintem — ha nyelvi síkon gondolkodunk — maga a kommunikáció, a nyelvhasználat; a szöveg ennek terméke, eszköze, folyamatában történő megvalósulása; attól függően, hogy a szöveget statikusan vagy dinamikusán közelítjük-e meg.

DEME TEMESI MIHÁLYT idézi véleménye ellenpólusaként: “...a szöveg nem a beszéd mint egyedi, individuális és dinamikus egysége, hanem a konkrét megnyilatkozásokban megvalósuló általános érvényű funkcionális és szerkezeti törvények eredményeként a kommunikáció eszközének, a nyelvnek egysége.” (TEMESI 1977: 96). DEME válasza erre az, hogy “ez azonban legföljebb olyan értékű kísérlet, mint »a« mondatnak a nyelvhez, a konkrét mondatoknak viszont a beszédhez sorolása; csak még annál is nehezebb mit kezdeni vele” (DEME

1979: 57). DEME ellenvetése minden bizonnyal jelentéstani alapokon áll, ahogy ez egy másik véleményéből érzékelhető: “Kész szövegvázzakkal számolni, amelyekbe csak beillesztjük a mondatokat, vagy akár csak kész mondatsémákkal számolni, amelyeket csak kitöltünk szavakkal, nagyjából olyan [...], mintha azt hirdetnénk: a sima tenger is tele van hullámokkal, csak fel kell tölteni őket vízzel.” (DEME 1979: 63).

DEMÉnek a szöveg hovatarozásáról vallott véleményével egyetértek, mert a szöveg nyelvi kompetenciánkhoz tartozását valóban csak úgy lehetne elképzelni, ha valamiféle apparátus segítségével szövegek generálását tudnánk végezni a mondatokhoz hasonlóan; ez az elgondolás pedig több ponton inog. Azzal az észrevételével, amelyből az tükröződik, hogy a szöveg mellett a mondat is a nyelvhasználat, azaz a beszéd egysége, azonban nem tudok azonosulni, mert a generatív grammatikai kutatások azt bizonyítják, hogy nyelvi kompetenciánk (vagyis a nyelvi rendszer) elemeként mondat nagyságrendű egység is feltételezhető.

Fentebb a nyelvészet feladatát — a szemiotikai textológia keretében — elsőként egy adott nyelv tipológiájára vonatkozó ismeretek rendszerezésében jelöltük meg, ami valamennyi nyelvészeti tartható nyelvi elem rendszerezését jelenti. Ezek a nyelvi elemek PETŐFI rendszere szerint — komplexitásuktól függően — az alábbi szinteken foglalnak helyet:

- szubmikroszint (megkülönböztető jegyek),
- mikroszint (mediális alapelem, mikroegység-összetevők),
- középszint (kommunikációegység-összetevők, kommunikációegység, elsőfokú makrokompozíció-egység összetevői),
- makroszint (elsőfokú makrokompozíció-egység, magasabb fokú makrokompozíció-egységek) (PETŐFI—VASS 1992: 190).

Ezek a szintek “a rendszerszerűség szempontjából a nyelvészet olyan, jól ismert részterületeivel hozhatók kapcsolatba, mint a fonológia (lásd szubmikroszint), morfológia, beleértve itt a deriváció és a kompozíció tanát is (lásd mikroszint), szintaxis (lásd középszint).” (PETŐFI—VASS 1992: 189). A komplexebb nyelvi egységek megítéléséről PETŐFI is azt vallja, hogy “annak eldöntése, hogy találhatók-e olyan, a makroszint alsó rétegéhez sorolható, elsőnél magasabb fokú kompozícióegységek (tömbök), amelyek formai organizációját konvencionálisnak tekinthető nyelvi ismeretek határozzák meg, még további kutatást igényel.” (i. h.).

A problémakört pontosabban behatárolva PETŐFI a következő alapkérdéseket veti fel:

- 1) Célszerű-e a nyelvi rendszer egységeként a (több szövegmondatból álló) szöveggel azonos nagyságrendű egységet is feltételezni?
- 2) Célszerű-e a DE SAUSSURE által létrehozott elméleti keretben a szöveget a nyelvhasználat egységének tekinteni?

PETŐFI válasza mindkét kérdésre nemleges.

Az elsőre azért, mert “ha a nyelvi rendszerre vonatkozó ismereteinket leíró grammatikát — a szóban forgó elméleti keret klasszikus koncepciójának megfelelően — egy morfológiai és szintaktikai alapkomponekból, valamint egy fonetikai és egy szemantikai interpretáló komponensből álló diszciplínának tekintjük, egy tetszőleges számú mondatból álló mondatlánc leírása számára nem hozható létre olyan szintaktikai alkomponens — s ennek következtében olyan fonetikai és szemantikai interpretáló komponens sem —, mint amilyen a mondatokéra.” (PETŐFI—BENKES 1998: 21).

A másodikra azért, mert “a mondatnak mint nyelvhasználati egységnek a formai szerkezete még szintaktikainak mondható ismeretek felhasználásával leírható; akkor is, ha az esetek többségében ugyanazokból a mondatösszetevőkből egymástól különböző szórendi elrendezést mutató mondatok hozhatók létre. A mondatláncoknak mint láncoknak a formai szerkezetét ezzel szemben nem a nyelvre (vagy nem kizárólag a nyelvre) vonatkozó ismereteink határozzák meg, hanem egyrészt arra a világdarabra vonatkozóak (is), amelyek az elemző feltételezése szerint az adott mondatláncban kifejezésre jutnak, másrészt arra a kommunikációszituációra vonatkozóak, amelyben az adott mondatláncot valamilyen funkció betöltése céljából alkalmazták.” (i. h.).

PETŐFI fenti megállapítása tehát alátámasztja CHOMSKY elképzelését a nyelvi rendszerről, miszerint a mondat nagyságrendű egységek formai sajátosságai nyelvészeti ismeretek alapján leírhatók, azaz a nyelvi rendszer egységeinek tekinthetjük őket.

1.6.2. Szövegnyelvészet — rendszernyelvészet

Bármilyen nagyságrendű nyelvi egység leírását tűzi is ki céljaként valamely tudomány, számolnia kell azokkal az elvárásokkal, amelyeket a nyelvi jelek természetüknél fogva támasztanak egy nyelvészeti alapú reprezentációval szemben.

Amikor a nyelvi jelek természetére utalok, a leírás szempontjából három sajátosságukat tartom kiemelkedően fontosnak: 1) a valóság valamely darabjára, mozzanatára utalnak, azaz jelentésük van; 2) megszerkesztettek; 3) megformáltságuk — beszerkesztettségük következtében — közvetlen és/vagy tágabb ko- és/vagy kontextusuk függvénye.¹⁰ (Vö. DEME 1971: 44.)

¹⁰ DEME LÁSZLÓ “megszerkesztettség” és “beszerkesztettség” fogalmának bevezetése a mondatok leírásába a szövegnyelvészet szempontjából is nagyon lényeges mozzanat. A strukturális alapú — azaz főként a mondatok megszerkesztettségére irányuló — elemzést új aspektus irányába tágítja ki. Azzal a felismeréssel, hogy a mondatok megszerkesztettsége — szövegbeli és beszédhelyzetbeli — beszerkesztettségük függvénye, a pragmatikai szempontot is bevonja a (szöveg)mondatok leírásába.

Ezek a sajátosságok a nyelv tudományos leíró vizsgálatának mára már klasszikussá vált három aspektusával állíthatók párhuzamba: a szemantikával, a szintaktikával és a pragmatikával.

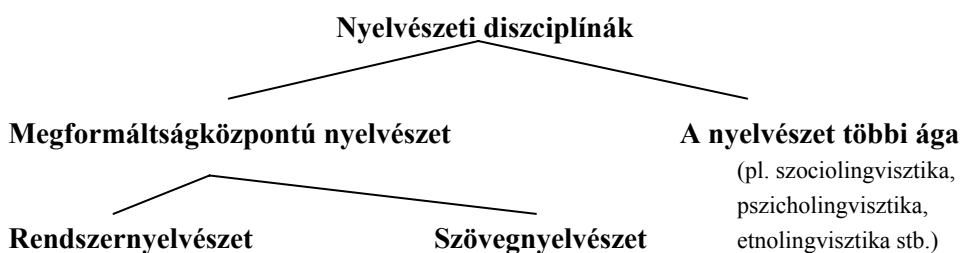
Ennek a három komponensnek egymáshoz való viszonya a komplexebb nyelvi szintekre, így a szövegmondatokra is általánosítható módon körülbelül úgy fogalmazható meg, hogy mind szemantikájukat, mind szintaktikai megformáltságukat aktuális használatuk határozza meg, azaz azok a pragmatikai feltételek, amelyeknek létrejöttükre eleget tesznek. Nem véletlen kitétel ennek a megállapításnak komplexebb nyelvi jelekre való vonatkoztatása sem. A nyelvi jelek komplexitásától függően módosul az a közvetlen nyelvi környezet, amelyhez az adott jel "igazodik". (Strukturális szempontból a morféma közvetlen nyelvi környezete a szóalak, a szóalaké a szintagma, a szintagmáé a szövegmondat, a szövegmondaté a szöveg.)

Elemzéskor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a beszerkesztettség nemcsak a nyelvi környezethez való illeszkedést jelenti, hanem a beszédhelyzetbe, szituációba való ágyazottságot is.

A továbbiakban először azokat a nyelvészeti tudományokat járom körül röviden, amelyek a nyelvi jelek leírásában szerepet játszanak. Majd kimondottan a szövegmondatra mint komplex nyelvi jelre összpontosítva tárgyalom a szemantikai, a szintaktikai, valamint a pragmatikai komponens szerepét a reprezentációban.

1.6.2.1. A nyelvi egységek reprezentációjában részt vevő diszciplínákról

Az alábbi ábra azokat a nyelvészeti (vagy legalábbis nyelvészeti alapú) diszciplínákat tartalmazza, amelyek bármilyen nagyságrendű nyelvi jel leírásában szerepet játszanak (a mondat nagyságrendjét tekintve a rendszermondatokéban és a szövegmondatokéban is).

A "megformáltságközpontú" jelző a tisztán nyelvészetinek tartható diszciplínáknak a nem tisztán nyelvészeti ágaktól (mint pl. pszicho-lingvisztika, szociolingvisztika, etnolingvisztika) való elkülönítésére szolgál. Ez utóbbiaknak kutatási tárgya szintén nyelvi természetű, de a vizsgálat aspektusai már nem tekint-

hetők tisztán nyelvészeti szempontoknak. A “megformáltság” az adott kontextusban egyaránt jelenti nyelvi egységeknek szemantikai, szintaktikai, logikai, prozódiai struktúráját attól függően, hogy az elemzés célja éppen melyik szerkezeti sík leírása. A “megformáltsággözpontú” elnevezés tehát nem tesz különbséget a ko- és/vagy kontextustól függő, valamint a tőle független megformáltság között.

A **rendszer nyelvészet** feladata egy valamilyen módon értelmezett nyelvi kompetencia jóformáltsági kritériumainak eleget tevő nyelvi rendszerbeli struktúráknak a vizsgálata és kanonikus reprezentációja. Az említett rendszerbeli egységek a mondat nagyságrendjében a rendszermondatok.

A **szöveg nyelvészet** célja, hogy a szövegben vagy önálló szöveggként megvalósuló szövegmondatok szintaktikai és korreferenciális struktúráját reprezentálja. A szöveg nyelvészeti reprezentáció a szövegből indul ki, és az aktuális ko- és/vagy kontextus függvényében elemzi a mondatokat. A szövegmondatok leírásában az egyes szövegmondatoknak megfeleltethető rendszermondatok — mint pragmatikai paramétereiktől megfosztott szövegmondatok — reprezentációjára támaszkodik.

1.6.2.2. A szemantika és a szintaktika mondatreprezentációban betöltött szerepéről

A nyelvi jelek olyan leírásában, amely az ábrázolás lehetségesen elérhető explicitiségére törekszik, a nyelvi jelek szintaktikai és szemantikai vetületének az elemzése nemigen választható el egymástól.

Kiindulási alapnak tekintem, hogy a szintaktikai formák szerveződésének elsősorban szemantikai okai vannak. Ez a szóelemek, a szóalakok, a szószervezetek, szövegmondatok szintaktikai viszonyaira is igaz, és mind a rendszer nyelvészetnek, mind a nyelvhasználat nyelvészetének szemszögéből elmondható és igazolható. Azt ezúttal nem vizsgálom, hogy a szemantikának milyen összetevői értelmezendők a rendszer nyelvészetben belül, illetve a nyelvhasználat nyelvészet keretében.

A rendszer egységeket tekintve a szemantika és a szintaktika összefonódása (helyesebb lehet inkább a szintaktika szemantikai befolyásoltságáról beszélni) talán a szintagmákban és az egyszerű rendszermondatokban a legszembetűnőbb. A mondat kiindulópontjai szintagmák. A szintagmák alaptagjainak szófaji sajátosságai behatárolják a meghatározó tagoknak egyrészt szemantikai, másrészt szintaktikai jegyeit. Például egy igei funktor jelentése részben bővítményeinek (argumentumainak) meghatározásával adható meg, amelyek pedig szemantikai értékükkel (szerepükkel), valamint morfológiai sajátosságaikkal jellemezhetők. A fentebb említett összefüggést legnyilvánvalóbban az támasztja alá, hogy bizonyos argumentumokhoz (bővítményekhez) — szemantikai értékük alapján

— a funktorként álló ige (alaptag) ismerete nélkül grammatikai formák társíthatók. Csupán egy-két példa a leggyakoribbak közül: a cselekvés eszköze — -val/-vel ragos főnév; a cselekvés tárgya — tárgyragos főnév; helyviszonyok kifejező eszközei stb.)

Mivel a szövegmondat-reprezentáció eszközéül szolgáló modellnek minden olyan elvárásnak eleget kell tennie, amelyet egy szövegmondat támaszt a leírás apparátusával szemben, a szövegmondat-reprezentációs modell feltételezhetően szintaktikai, szemantikai és pragmatikai komponenssel is rendelkezik. Úgy gondolom, hogy bármilyen nyelvi jelnek, így a szövegmondatnak is a szintaxisa ragadható meg legegyszerűbben.

Mielőtt a grammatikai komponensek szerepét speciálisan a szövegmondatok leírása szempontjából járnánk körül, érdemes átgondolnunk azt, hogy milyen szerepet tölthet be a grammatika egy dominánsan a kommunikáció által meghatározott komplex jel leírásában.

Köztudott, hogy a rendszernyelvészeti vizsgálat tárgyát az elvonatkoztatott nyelvi egységek képezik: a fonémák, a morfémák, a lexémák, a szintagmák, a (rendszer)mondatok. Ezek a nyelvi rendszer szabályai által meghatározott formák, amelyek szövegbe kerülve (speciális esetekben szöveggé válva) válnak nyelvhasználati egységekké, azaz: immár nem kizárólag a nyelv szabályrendszerétől, hanem a kommunikáció teremtette körülményektől is meghatározottakká válnak. Az explicitésre törekvő leírás a nyelvi egységeket működésükben kívánja megragadni. Ennek a vizsgálatnak a kerete tehát az elemi kommunikációs — egyidejűleg legkomplexebb, nem tisztán nyelvi — egység, a szöveg. Ennek következménye a grammatikaelméletben is szükségszerűen tükröződik: mivel a grammatika tárgya ilyen formán a szöveg, a grammatika tudományát is úgy kell definiálnunk, hogy keretében a mondat határain túlmutató jelenségek vizsgálata is helyet kaphasson.

A grammatikai leírás egy kontextusban megjelenő, így általa befolyásolt nyelvi egység komplex reprezentációjában voltaképpen viszonyítás eredménye: egy a nyelvi rendszer szemantikai és szintaktikai szabályrendszerének megfelelő forma, valamint egy az adott ko- és/vagy kontextusnak eleget tevő szemantikai és szintaktikai tulajdonságokkal rendelkező forma közötti egyezések és eltérések, illetve ezek motivációjának leírása, magyarázata. Már korábban igazolva láttuk, hogy a mondat szintjén ez a magyarázat nem lehet tisztán nyelvészeti természetű, mert a mondat közvetlen kontextusa sem tisztán nyelvi.

Mivel a szövegmondatok természetüknél fogva egy aktuális ko- és/vagy kontextushoz igazodnak, egy akár csak bizonyos szempontú leírásunkra vállalkozó grammatika is 'szövegre irányuló grammatika' kell, hogy legyen. Ebben a keretben a grammatikalitásnak a szövegmondatok adott használati feltételeknek eleget tevő grammatikai jólformáltságát kell jelentenie.

ISENBERG a grammatika szerepét a szövegmondatok leírásában a következőképpen jellemzi: “Im Unterschied zur “Sprechakttheorie” [...] erklärt die Grammatik denjenigen Teilaspekt von “Sprechakten”, der die Struktur der in “Sprechakten” zu kommunikativen Zwecken verwendbaren sprachlichen Ausdrücke betrifft: den Aufbau der Oberflächenstrukturen von Sätzen und deren Bedeutungsstruktur sowie die textbezogenen Bedingungen und Regeln für die Verwendung der Oberflächenstrukturen.”¹¹ (ISENBERG 1976: 77).

A szövegmondat-leírás szempontjából ISENBERG teljességre törekvő meghatározása több lényeges információt is tartalmaz: 1) a szövegmondatok beszédaktusba vannak ágyazva, 2) ennél fogva megformáltságukat a szituáció is befolyásolja, 3) kommunikatív funkciójuk van, 4) a szövegmondatok felszíni struktúrájának felépítését és 5) a szövegmondatok jelentésstruktúráját elemzi, amelyek 6) meghatározott feltétel- és szabályrendszernek tesznek eleget.

A fentiek szerint körülírt nyelvtant ISENBERG az összetevőivel határozza meg. Az egyes összetevők szerepét jellemezve a leírás minden aspektusára kiterjedő modellt vázol (ISENBERG 1976: 77–79). Ezt a modellt itt nem részletezem, csupán egyetlen elvét emelem ki: ISENBERG grammatikája a mondatoknak azokat a jellegzetes sajátosságait írja le, amelyek a szövegalkotásban is relevánsak; ebben a szabályok alábbi két típusára támaszkodik:

- 1) jólformáltsági feltételek a kommunikatív funkciók számára, amelyek a lehetséges kommunikatív funkciókat határozzák meg;
- 2) kapcsolódási szabályok, amelyek szemantikai és szintaktikai szabályokat is magukban foglalnak (ISENBERG 1976: 77-78).

A grammatika a szövegleírásnak egy olyan elméleti keretében is szükségszerűen szerephez jut, amely a szöveget a kommunikációs cselekvésérték aspektusából közelíti meg. A szöveg ebben a keretben cselekvések sora egy komplex kommunikációs történésen belül. Anélkül, hogy a grammatikai leíró apparátus elemzésébe belemélyednék, a grammatikának ebben a felfogásban betöltött szerepét csak lényegi mozzanataira összpontosítva idézem: “Es ist klar, daß komplexe Kommunikationsereignisse nicht zum Gegenstand der Grammatik gehören, das heißt nicht von der Theorie erklärt werden, die die Laut-Bedeutungs-Zuordnung charakterisiert. [...] Da solche Elemente (wie der Zeitraum des Kommunikationsereignisses — Bemerkung von mir) aber nicht von der Grammatik expliziert werden können, folgt daraus eine Alternative. Entweder es muß darauf verzichtet werden, kommunikative Funktionen in der Grammatik zu erklären, oder es muß angenommen werden, daß die Grammatik

¹¹ A beszédaktus-elmélettel szemben a grammatika a beszédaktusnak azt a részaspektusát magyarázza, amely a beszédaktusokban kommunikatív céllal megformált nyelvi kifejezéseket érinti: a mondatok felszíni struktúrájának felépítését, jelentésstruktúráját, valamint azokat a kontextustól függő feltételeket és szabályokat, amelyek ezeknek a felszíni struktúráknak a használatára vonatkoznak.

nicht autonom ist, weil sie mit Elementen und Konzepten zu operieren hat, die nicht von ihr erklärt werden können, sondern von anderen Teiltheorien über “Sprache” zu explizieren sind.”¹² (ISENBERG 1976: 72). ISENBERGnek ez a megállapítása a szövegkutatás interdiszciplináris jellegét támasztja alá, amely szerint a grammatikának lényeges, de nem egyedüli szerepe van a szövegek, ennél fogva a szöveggé vagy a szöveg alkotóelemeként előforduló szövegmondatok reprezentációjában.

ISENBERG a szövegek grammatikalitását szekvenciális jólformáltságukban, valamint jólszerkesztettségükben látja, ezeket mikrostrukturális, illetve makrostrukturális jólformáltságnak nevezi. Egy mondat kommunikatív funkciója volta-képpen azoknak a jegyeknek az összessége, amelyekben a mikrostrukturális és a makrostrukturális szövegsajátságok a mondat megformáltságában megjelennek. Ez az a többlet, amely a szövegmondatban a nála alacsonyabb komplexitású nyelvi egységekhez képest megjelenik.

Az a modell, amelyet szövegmondatok reprezentációjára dolgoztam ki, szintaktikai alapú. A szövegmondatokat a nekik megfeleltethető rendszermondatokból kiindulva reprezentálja, amelyeknek szerkezeti magja, a funktor+argumentuma(i) struktúra. Ennek leírásában — az alapstruktúra természeténél fogva — a szemantikai és a szintaktikai komponens is szerephez jut.

Logikusan vetődik fel a kérdés, hogy a mondatnál komplexebb egységek, a szövegek leírásában is e klasszikusnak nevezhető komponensek — szintaktika, szemantika, pragmatika — játszanak-e szerepet?

A válasz erre a kérdésre minden bizonnyal: igen. Ezt tükrözi, hogy a szövegtani szakirodalom a textualitást megteremtő eszközöket a fent említett három szempontot követve jellemzi.

Ehhez annyit mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy a szövegek leírásában szerepet játszó szemantikai, szintaktikai, pragmatikai komponens — azaz a szöveggrammatika/szövegszintaxis, a szövegszemantika, illetve a szövegpragmatika — másképpen értelmezendő, mint mondatgrammatika/mondatszintaxis, a mondatszematika, illetve a mondatpragmatika. Az utóbbi időszak szövegtani irodalma igyekszik ennek az okát feltárni.

¹² Érthető, hogy a kommunikációs történések nem tartoznak a grammatika tárgyköréhez, ez azt jelenti, hogy nem magyarázhatók egy olyan elmélet által, amely a hang-jelentés-mellérendelést jellemzi. [...] Mivel ilyen elemek [mint a kommunikációs történések ideje — megjegyzés tőlem. Dobi Edit] a grammatika által nem írhatók le, a következő választási lehetőség adódik: vagy le kell mondanunk arról, hogy kommunikatív funkciókat a grammatika keretében magyarázzunk, vagy azt kell feltételeznünk, hogy a grammatika nem autonóm, mert olyan elemekkel és megnyilatkozásokkal kell operálnia, amelyeket maga nem tud magyarázni, hanem ezeket más, nyelvekkel foglalkozó részelméleteknek kell leírniuk.

Egyetértek azokkal a kutatókkal, akik a szöveggrammatikát úgy értelmezik, mint a szöveg alapvetően értelmi-szemantikai, tartalmi-logikai összefüggésének grammatikai vetületét, amely a szövegmondatok síkján érhető tetten. Elvonatkoztatva nem beszélhetünk mondatgrammatikai és szöveggrammatikai jelenségekről, csak grammatikaiakról, amelyek vagy a mondat keretén belül játszanak szerepet az értelem kialakításában, vagy túlmutatnak a szövegmondat határán, ezért úgymond szöveggrammatikai jelenségekként vizsgálhatjuk őket.

BÉKÉSI "A kapcsolás problematikája" című tanulmányában a nyelvészet kompetenciájának szemszögéből közelíti meg ezt a kérdést. Áttekintésében egészen addig az időig visszanyúl, amikor a szöveg szerkezetének kutatása még kívül rekedt a nyelvészet érdeklődési körén. Ennek oka szerinte alapvetően abban a leíró nyelvtani szemléletben gyökerezik, ahogy a nyelvészek az "alsóbb szintek"-hez közelítettek. Ennek a megközelítésnek a jegyében a nyelvész illetéktelen volt a nyelv denotatív funkciójának, "világtükröző oldalának" leírására, ugyanis a nyelvészet kompetenciája nem mutathat túl a grammatika keretein. Ennek egyenes következménye lett az, hogy a szövegszerkezet vizsgálata nem tartozhat a nyelvészet kompetenciájába. A klasszikus nyelvtan szerint grammatikai kapcsolás legmagasabb szinten a mondatban fordul elő, a szöveg egységét szemantikai–gondolati–logikai viszonyok teremtik meg. Sok kutató szerint azonban a szövegbeli kapcsolások között is vannak — a lexikai-szemantikai kötőelemeken kívül — szintaktikaiak is, a mondatokban pedig a szintaktikaiakon kívül lexikai-szemantikaiak is.

Az a megállapítás tehát, hogy grammatikai kapcsoló eszközök legmagasabb szinten a mondatban fordulnak elő, oly módon módosítandó, hogy ez ugyan kötelező érvényű előfordulásukra igaz, de van szerepük a szöveg textuálisának megteremtésében is. Ez utóbbi tényből kiindulva beszélhetünk szöveggrammatikáról, illetve szövegszintaxisról. A szövegszerkezet szintaxisán általában kétféle szövegszintaxist értenek:

- 1) Az egyik valóban szintaktikai természetű, de csak látszólag tarozik a szöveg szintjéhez, ugyanis eszközei elsősorban a mondat belső megformálásához járulnak hozzá, a szöveget csak a mondat építése által építik (a mondat szórendje, a hiányosság, az igei és a birtokos személyragok szerepe, mondatrészek egymásba való átmenete, pl. állítmány-jelző átmenet, anaforikus névmások, névelők).
- 2) A másik szövegszintaxis DEME mondatfogalmából nőtt ki, amely szerint a mondat lényege nem a forma, hanem a funkció, miszerint a mondat egy kommunikatív mozzanattal építi tovább a közlést. Ez a szövegszintaxis "a mondat egész és a szövegegységek tartalmi-logikai, mellérendelő viszonyú kapcsolásfajtaíra épül." (BÉKÉSI 1979: 74).

BÉKÉSI a rövidszövegekbeli tömbösödésnek valóságos tipológiáját dolgozza ki. Hárommondatos szövegek szövegmondatainak viszonyát vizsgálva arra a

következtetésre jut, hogy egy szövegmondat szórendjének megváltoztatása kihat a környező szövegmondatok megformáltságára is. Így válik a mondat szórendje — amely a klasszikus nyelvtan szerint a mondatgrammatika tárgya — szöveggrammatikai jelenséggé. Egy mondat szórendje és más mondatokhoz való tartalmi-logikai kapcsolódása ugyanannak a helyzetnek mondaton belüli és mondatok közötti kifejeződése. BÉKÉSInek ez a véleménye is alátámasztja azt, hogy nincs éles határ a szemantikai és a szintaktikai kapcsolás között (BÉKÉSI 1979: 74–76).

A mondatszemantika és a szövegsemantika viszonya a mondatgrammatika és a szöveggrammatika viszonyához hasonló vonalon tárható fel. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a mondatok szemantikája egyrészt összetevőinek lexikai-szemantikai jegyeiből, illetve az ezek viszonyaiból adódó jelentésből, másrészt a szövegegész értelmébe való beágyazottságukból adódó jelentésmódosulásokból jön létre. A szövegsemantika a szövegmondatok szemantikájából, illetve az ezek között fennálló tartalmi-logikai kapcsolatokból tevődik össze.

1.6.2.3. A pragmatikai komponens helye és szerepe a szövegmondat-reprezentáció elméleti keretében

Amikor a szövegtani szakirodalom nyelvi formák pragmatikai elemzését említi, a vizsgálat tárgya szinte kivétel nélkül valamilyen parole-jelenség. A nyelvészetben a pragmatika fogalma összefonódott a kommunikációban megvalósuló nyelvi formák aktualitásával, a kommunikációs helyzet tényezőitől való függőség nyelvi vetületével. Ezzel összhangban a nyelvészeti-pragmatikai elemzés pedig az aktuális kommunikációs helyzetben létrejövő nyelvi alakulatok vizsgálatát jelenti. Ennek oka bizonyára a “nyelvirendszer-egység” és a “nyelvhasználat-egység” fogalmak értelmezésében keresendő: a rendszer elemei adott ko- és/vagy kontextustól¹³ független jelenségek, a nyelvhasználat elemei pedig éppen az aktuális ko- és/vagy kontextus függvényében valósulnak meg észlelhető manifesztációjukban.

Ha a teljes szemiotikai elemzés legtöbbször által elfogadott, szintaktikára, szemantikára, pragmatikára való tagolódásából indulunk ki, akkor az is láthatóvá válik, hogy a rendszerelemek vizsgálatában általában kizárólag szintaktikai és szemantikai, a használatelemekében szintaktikai, szemantikai és pragmatikai komponensek vesznek részt. Ez utóbbi esetben a pragmatikai aspektus meghatározza a nyelvi struktúrák szemantikai leírását.

¹³ PETŐFI fogalomhasználatát követve a kontextus a szöveggörnyezetet, a kontextus pedig a kommunikációs helyzetet jelenti.

Ahhoz, hogy körültekintően meg tudjuk határozni a pragmatika helyét a szemiotikai textológiai alapon álló szövegmondat-reprezentáció diszciplináris keretében, meg kell először néznünk, hogyan értelmezhető a pragmatika a szemiotikai reprezentációban.

KANYÓ ZOLTÁN a szemiotikát úgy jellemezve, hogy “mint általános jelelmélet nem egyes nyelvek vizsgálatával, hanem a jelrendszerek általános tulajdonságaival foglalkozik”, felveti, hogy a “szemiotika rendszerén belül célszerű megkülönböztetni a »tiszta« szintaxist, szemantikát, [...] pragmatikát a leíró jellegű szemiotikai részdiszciplínáktól: az előbbieket műnyelvek (pl. matematika nyelvének), az utóbbi pedig egy természetes nyelv különböző jelelméleti vonatkozásait írják le.” (KANYÓ 1972: 111–112). Dominánsan verbális szövegek vizsgálata tehát leíró szemiotikai megközelítést kíván.

Mivel a szövegmondatok reprezentációjának legproblematisabb pontja azoknak a jelenségeknek a leírása, amelyek — pragmatikai vonatkozásuk miatt — a nyelvészet határterületére esnek, központi kérdés a pragmatika meghatározása a nyelvtudomány vonatkozásában. Ehhez célszerű áttekinteni röviden, hogy miképpen illeszkedik bele a pragmatikai komponens (ha egyáltalán beilleszkedik) néhány olyan nyelvelméletbe, amely a szövegmondat-reprezentáció alapjául is szolgál.

Ahogy KANYÓ is rámutat, DE SAUSSURE strukturalista felfogását két lényeges mozzanat jellemezi: a jel meghatározása és a “langue — parole” elmélete. Mindkettő azt támasztja alá, hogy SAUSSURE kizárja a pragmatikát a nyelvi rendszerből. DE SAUSSURE szerint a jel ugyanis két síkon valósul meg, a szintaktikain és a szemantikain, ezt mutatja a jelölő és a jelölt megkülönböztetése a köztük lévő viszony (a jelentés) figyelmen kívül hagyásával. A Chomsky-féle generatív grammatika DE SAUSSURE-t követve a nyelvi rendszert szintaktikai és szemantikai síkon értelmezi, a “langue — parole” szembenállás megfelelőjeként a “kompetencia — performancia” fogalompárt vezeti be.

PETŐFI egy integratív nyelvelmélet létrehozásának lehetőségét keresve a jelenkori nyelvészet fejlődésének főbb állomásait tekinti át, és a pragmatika helyzetét illetően is lényeges megállapításokat tesz (PETŐFI 1994: 17–20). A Chomsky-iskolával párhuzamba állítva MONTAGUE univerzális grammatika-elméletét emeli ki. PETŐFI szerint MONTAGUE univerzális grammatikájának célkitűzése “a szemiotikai értelemben vett *szemantika* — és részben a *pragmatika* — körébe tartozó viszonyok pontos leírása. [...] MONTAGUE révén nemcsak azáltal jött létre egy teljesebb integrált elmélet létrehozásának lehetősége, hogy a Montague-féle szemantika a Chomsky–Katz-féle pszeudó-szemantikával szemben valódi szemantika, hanem azáltal is, hogy ő megtette az első lépéseket a pragmatikai aspektus formális leírása felé, ezáltal kibővítve a logikai eszköztár nyújtotta lehetőségeket.” (PETŐFI 1994: 18–19).

A pragmatikai kutatásokat befolyásoló másik fő irányzatnak PETŐFI a beszédaktus-elméletet tekinti, AUSTIN és SEARLE munkáira utal, akik a beszédaktus lokucionárus, illokucionáris és perlokucionáris értékét elemzik.

A Montague-féle grammatikaelmélet és a beszédaktus-elmélet koncepciója is azt a törekvést mutatja, hogy a nyelvi megnyilatkozásokat teljes szemiotikai keretben (azaz pragmatikai szempontból is) írják le.

Fontos azt is látnunk, hogy az említett elméletekben a kutatás tárgyát tehát megnyilatkozások, azaz mondat nagyságrendű egységek képezik. Itt szeretnék újra utalni arra a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modellre, amely a PETŐFI által alkotott szemiotikai-textológiai keretben a szövegmondatokhoz rendelhető rendszermondatokból kiindulva írja le az adott ko- és/vagy kontextusban megvalósuló szövegmondatok szemantikai, szintaktikai, pragmatikai sajátosságait (DOBI 2000). E kétlépcsős modell megalkotásának az is célja, hogy a mondatnál komplexebb nyelvi alakulatok, a szövegek szemantikai, szintaktikai és pragmatikai leírásához hozzájáruljon.

KANYÓ a strukturalista és a generatív elméletre gondolva megállapítja, hogy a nyelvtudomány akkori fejlettségének nem róható fel a pragmatika imént bemutatott megítélése, mert a tudományos vizsgálódás mindig a szintaktikából kiindulva a szemantikán keresztül jut el a pragmatikáig. A nyelvészetet a szemiotikával összevetve arra mutat rá, hogy a szemiotika éppen ellenkezőleg ítéli meg a pragmatika helyzetét, “egyenesen abból indul ki, hogy a pragmatikai viszony a jelrendszer egyik alapvető, meghatározó relációja” (KANYÓ 1972: 112). Ha a nyelvi jelek leírásában érdekelt nyelvészeti (rész)diszciplínákat (a szemantikát, a szintaktikát) vesszük szemügyre, nyilvánvalónak tűnik KANYÓ-nak az a véleménye is, hogy “a jel a valóságban mindig pragmatikai relációkba beágyazva jelenik meg, s a szemantikai és szintaktikai szint voltaképpen nem tekinthető másnak, mint absztrakciónak. E szinteket azonban nem szabad fölösleges fikciónak tartani, bennük a bonyolult jelviszony alapvető jelentőségű aspektusai jutnak kifejezésre.” (KANYÓ 1972: 108–109).

Azt hiszem, a szemiotikának ezzel az álláspontjával egyetérthetünk, én magam is úgy gondolom, hogy a jelek funkciójukban (funkciójuk által) léteznek, így a pragmatika kiszorítása a nyelv elméletéből azt eredményezheti, hogy a jelnek éppen jeltermészetéről feledkezünk meg.

A tisztán nyelvészeti megközelítésekhez — SAUSSURE és CHOMSKY elméletéhez képest — MONTAGUE univerzális nyelvtana és a beszédaktus-elmélet is alapvető szemléletbeli változást eredményez. Az előbbi célkitűzése a szemantikai viszonyokon kívül a pragmatikai viszonyok vizsgálata is; az utóbbi a beszédaktus általi motivációjánál fogva minden nyelvi jelenséghez pragmatikai alapon közelít.

A pragmatika megítélése — bizonyára az itt említett két irányzat hatására is — az utóbbi időben megváltozott, KANYÓ három lényeges koncepciót is említ,

melyek azt bizonyítják, hogy figyelemre méltó kísérletek születnek arra, hogy a pragmatika helyét a nyelvelméleten belül jelöljék ki. Az első — HARTUNG és kutatócsoportja — alapállása az, hogy a nyelvhasználatot társadalmi tevékenységként felfogott kommunikációként kell értelmezni, így azokra a kérdésekre, amelyeket a pragmatika és a nyelvtudomány kapcsolata vet fel, a társadalmi kommunikációkutatás adhat választ, amelyben elsősorban a nyelvészet, a szociológia, a pszichológia, a filozófia érintettek. Ebben az elképzelésben voltaképpen egy — szemiotikai értelemben vett — általános pragmatika és egy természetes nyelv leíró pragmatikájának igénye rajzolódik ki (KANYÓ 1972: 114). A lipcsei nyelvész kör a pragmatikai viszonyok nyelvészeti megközelítésére két diszciplínát tart alkalmasnak: a nyelvészociológiát (amely a társadalom rendszeréből indul ki) és a szociolingvisztikát (amely a nyelvi rendszert veszi alapul). Harmadikként ugyanennek a körnek egy másik csoportja által képviselt elképzelést említ: CONRAD és STEUBE a kompetencia értelmének kiszélesítését javasolja, vagyis azt, hogy a nyelvi kompetencia körébe ne csak annak eldöntése tartozzon, hogy egy adott mondat grammatikailag helyes-e, vagy sem, hanem azé is, hogy az adott mondatot helyesen használták-e fel, azaz megfelelő szituációban, helyen stb. (KANYÓ 1972: 113–117).

Ez utóbbi elképzelés alapul vehető a szövegmondatok nyelvi rendszerből kiinduló leírásában is. Pragmatikai viszonyok találhatóak magában a nyelv rendszerében is. Attól függetlenül, hogy a de Saussure-i, vagy a Chomsky-féle nyelvi rendszer-értelmezést vesszük-e alapul, beszélhetünk a fonémák, a morféma, a lexémák, a szintagmák és a mondatok pragmatikájáról. A különböző nagyságrendű nyelvi egységek használati lehetősége leginkább azt a potenciális nyelvi környezetet és beszédhelyzetet jelenti, amelyben előfordulhatnak úgy, hogy a grammatikai jólformáltság kritériumát nem sértik meg. KANYÓ a szavak szintjén példaként említi az ún. "egocentrikus partikulákat", amelyeknek a jelentése helytől, időtől, személytől függően változik (ilyen pl. én, ez, itt, most stb.) (KANYÓ 1972: 109). A morféma szintjén pl. az igeidőket jelölő morféma említhetjük.

A rendszermondatok pragmatikája ebben a megközelítésben azt jelenti, hogy bármelyik rendszermondatához hozzá tudjuk rendelni azt a kontextust (elképzelhető, hogy egyszerre többet is), amelyben kommunikatív funkciót tölthet be. A potenciális kontextus megadása itt abban áll, hogy leírjuk azokat a szemantikai, szintaktikai, pragmatikai tulajdonságokat, amelyekkel az adott mondatot megelőző (és/vagy követő) szövegmondatnak és/vagy a beszédhelyzetnek rendelkeznie kell. (Olyan kritériumokra kell itt gondolnunk, mint pl. meghatározott összetevő(k) ismertsége vagy éppen ismeretlensége a szöveglözmény, vagy a szituáció alapján; szembeállító ellentétezés stb.) Megállapításomat az alábbi rövid példával illusztrálom.

Az alábbi szövegből kiemelt szövegmondatot szeretnénk megvizsgálni:

*Albert szomszédságába egy fiatal nő költözött. A jövevény megtetszett a férfinak, aki sokáig tűnődött, hogyan közeledjen hozzá. **Végül virágot küldött neki.***

A kiemelt szövegmondatot bizonyára mindannyian helyesnek ítéljük, azaz olyanak, amely megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeket szövegkörnyezete és a feltételezett szituáció szab meg számára. Az adott szövegmondatnak megfeleltethető rendszermondat a *küld vki vmit vkinek vmikor* funktor+argumentuma(i) struktúrából származtatható, amelynek verbális síkon — lexikális elemeket helyettesítve be a változók helyére — a *Küldött Albert virágot a nőnek végül.* mondat felel meg. Ennek a struktúrának a nyelvi rendszerben megannyi potenciális variációja létezik: eltérő lehet az összetevők lineáris elrendezése, elhagyhatók vagy névmással helyettesíthetők bizonyos összetevők a nyelv működésének szabályait követve. Ilyen változtatások eredményeként áll elő a *Végül virágot küldött neki.* rendszermondat is, amely az alábbi használati feltételeket kívánja meg:

- a szövegelőzményből egyértelműen kiderül, hogy ki végzi a cselekvést, azaz melyik verbális elem helyettesíthető be az adott rendszermondatban eliminált *vki* alanyi összetevőként;
- a szövegelőzményből egyértelműen kiderül, hogy melyik verbális elemmel azonosítható a *neki* névmás;
- a szövegelőzményből kiderül, hogy a mondatban foglalt cselekvést már valamiféle cselekvéssor megelőzte (a *végül*-höz kapcsolódó pragmatikai előfeltevéstről van itt szó);
- a szövegelőzmény alapján (illetve a szövegelőzmény ismeretében elképzelhető szituáció alapján) feltételezhető, hogy más összetevő is állhatna a *vmit* argumentum helyén, amelyről a fenti szórend — pontosabban az adott szórend által implikált kizáró ellentézés — azt az információt nyújtja, hogy nem azt küldött a nőnek Albert, hanem virágot.

A potenciális használati feltételek megfogalmazásakor a nyelvi ismereteinken túl egyrészt a nyelv használatára, másrészt a valóságra vonatkozó ismereteinkre (ezeken belül az egyéni tapasztalatainkra és elvárásainkra) is támaszkodunk, azaz a pragmatikai aspektus nem zárható ki a nyelvi rendszer kereteiből sem.

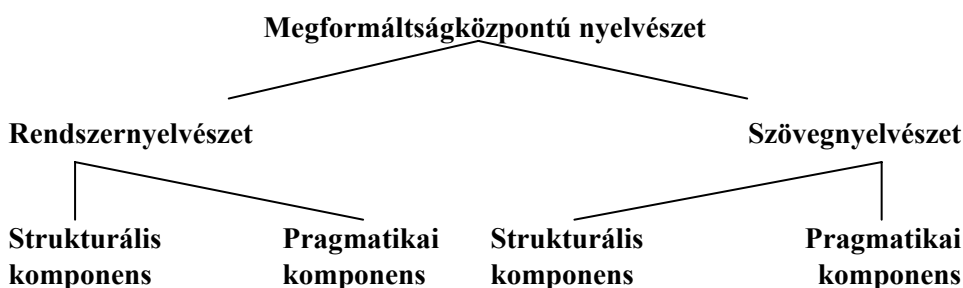
Ha az elemzett szövegmondat jól formált, akkor az imént felsorolt potenciális feltételek teljesülnek benne. Úgy látszik tehát, hogy a szövegmondatok pragmatikai meghatározottsága — a potencialitás síkján — a nekik megfeleltethető rendszermondatokban is jelen van. HABERMAS — a megnyilatkozásokban az egyetemes pragmatika sajátosságait keresve — fogalmazza meg, hogy “a beszélő, amikor egy jól alkotott mondatot egy megértésre irányuló cselekvésbe tesz át, akkor pusztán azt aktualizálja, ami inherensen megvan a mondat szerkezetben.” (HABERMAS 1997: 229).

A nyelvi kompetenciát kiszélesíteni kívánó elképzeléssel hozható párhuzamba a beszédaktus-elmélet “kommunikatív kompetencia” fogalma. Míg a nyelvi

kompetencia tisztán grammatikai szabályok ismeretét feltételezi, amelyek alapján helyes mondatokat hozhatunk létre, a kommunikatív kompetencia arra vonatkozó kommunikatív szabályok ismeretét feltételezi, hogy miképpen használhatjuk a nyelvi rendszer mondatait beszédaktusokra). HABERMAS kommunikatív kompetencián a kölcsönös megértésre irányuló beszélőnek azt a képességét érti, hogy “a jól alkotott mondatokat kapcsolatba hozza a valósággal” (HABERMAS 1997: 230).

A rendszermondatokra ez az elképzelés úgy ültethető át, hogy bár valóságos kontextus híján ezek kommunikatív használati értékéről nem beszélhetünk, de a rendszermondatok struktúrája magában rejtje azokat a potenciális körülményeket, amelyek között e mondatok helyesnek ítéltetnek.

Ezzel a feltételezéssel összhangban gondolandó tovább a nyelvi egységek reprezentációjának diszciplináris kerete: az elmondottak alapján azt állíthatjuk, hogy nemcsak a szövegnyelvésznek van pragmatikai vonatkozása, hanem a pragmatikai aspektus a rendszernyelvészet keretén belül is szerephez jut. Ennek megfelelően célszerűnek látom a rendszernyelvészet és a szövegnyelvész keretén belül is egy strukturális és egy pragmatikai komponens megkülönböztetését.

A rendszernyelvészet strukturális komponense a mondatok nyelvi megformáltságának lexiko-szintaktikai, szemantikai leírásával foglalkozik.

A szövegnyelvész strukturális komponense a szövegmondatnak megfelelő rendszermondat levezetését reprezentálja, azaz az aktuális szövegkörnyezetben és/vagy kommunikációs helyzetben megjelenő hiányos vagy teljes szövegmondatoknak hiányos vagy teljes rendszermondatokat feleltet meg. Ebben, valamint az esetleges kiegészítések végrehajtásában és magyarázatában a nyelvre, illetve a nyelvi elemek működésére vonatkozó ismereteinken túl szövegnyelvészeti/szövegtani ismeretekre, valamint a világra vonatkozó tudásra is támaszkodik.

A rendszernyelvészet pragmatikai komponense (a nyelvi rendszer elemei használatának nyelvészete) annak vizsgálatával és leírásával foglalkozik, hogy a rendszer elemei milyen feltételek teljesülése esetén válhatnak valamely kon-

textus és/vagy kotextus részévé. Ez a nyelvészeti ág a rendszermondatokból potenciális szövegmondatok halmazát hozza létre. Ebben az értelemben a potenciális szövegmondatok pragmatikai paraméterekkel ellátott rendszermondatok, ahol a pragmatikai paraméter kifejezés úgy értendő, hogy a rendszermondatoknak nincs referenciájuk, míg a potenciális szövegmondatok potenciális referenciával rendelkeznek. A szemiotikai textológia keretében a “kotextus” fogalma egy adott szövegmondat verbális szövegkörnyezetét, a “kontextus” fogalma pedig azt a szituációt jelenti, amelyben egy adott szövegmondat kommunikációs funkciót tölt be.

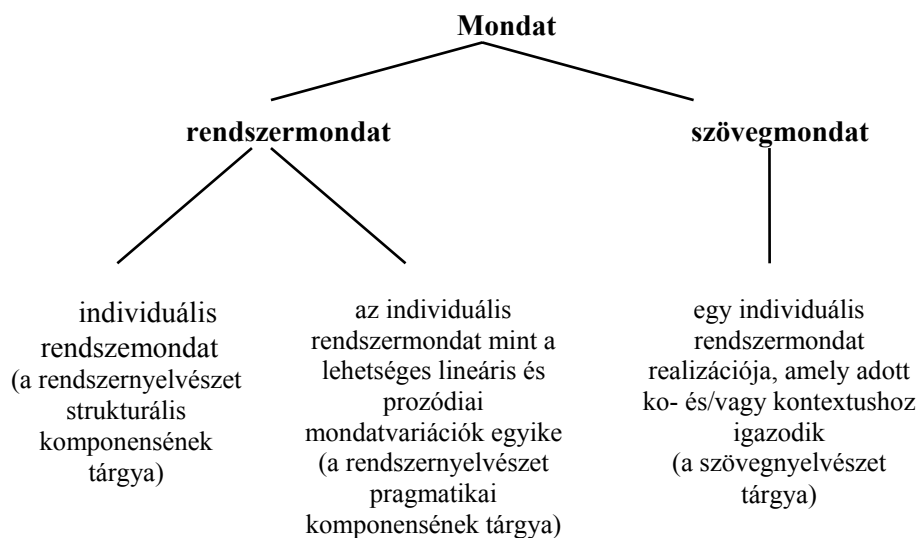
A szövegnyelvészeti pragmatikai komponense annak leírását biztosítja, hogy egy szövegmondatnak megfeleltetett rendszermondat potenciális használati feltételei közül az adott szövegben/szövegmondatban melyik miképpen teljesül, azaz hogy az adott szövegmondatban az aktuális ko- és/vagy kontextuális feltételek verbális szinten milyen morfoszintaktikai, szintaktikai, (nyelvi)-szemantikai, prozódiai jelenségekben nyilvánulnak meg (pl. grammatikai utalások, korreferenciális kifejezések, linearizáció, prozódiai jegyek stb.). Ez a komponens választ keres arra a kérdésre is, hogy az adott szövegmondatnak az adott szöveghelyen miért éppen az adott logikai felépítésű, lineáris elrendezésű, prozódiai struktúrájú manifesztációja fordul elő, illetve ennek megválaszolásához milyen ismeretekre van szükség: elegendőek-e a nyelvi rendszerre, a nyelvi rendszer elemei működésére, valamint a szövegre vonatkozó (ezek között/mellett szövegnyelvészeti ismereteinken túl szövegtani) ismereteink, avagy ezeken kívül a világra vonatkozó ismeretekre is szükség van.

Az, hogy mind a rendszernyelvészeti, mind a szövegnyelvészeti elemzés strukturális és pragmatikai aspektust is mutat, az itt vázolt szövegmondat-reprezentáció elméleti alapállását jellemzi: a szerkezeti elemzés csak a pragmatikai befolyásoltág figyelembevételével lehet releváns.

1.6.3. Szövegmondat (szöveg) — rendszermondat

A nyelvészetek megkülönböztetése — ahogy ez az eddigi fogalomértelmezésekből is kiderül — a differenciálatlan mondatterminus helyett megkívánja a **rendszermondat** és a **szövegmondat** megkülönböztetését. Ezek szintaktikailag megegyeznek, de pragmatikájuk és szemantikájuk más: pragmatikai paraméterekkel, így aktuális referenciális értékkel csak a szövegmondat rendelkezik. (A referenciális érték *aktuális* jelzőjét azért célszerű használni, hogy a lehetséges szövegmondat-változatokhoz rendelhető potenciális referenciális értéktől megkülönböztethessük.)

Az alábbi ábra a mondat fentiek szerint értelmezett két “arcát” szemlélteti:

Az individuális rendszermondat fogalma a szövegmondat-reprezentáció keretében úgy értelmezendő, hogy — bár a rendszermondat fogalma elvonatkoztatás eredménye — a szövegmondatok adott keretben történő leírásában egyedi szövegmondatokhoz rendelhető egyedi rendszermondatok reprezentációjából indulunk ki.

A fentiek szerint értelmezett rendszermondat és a szövegmondat viszonylatában a szöveget egyetlen szövegmondatból vagy szövegmondatok láncából álló képződménynek tartjuk, melynek vannak pragmatikai, vagyis az adott megvalósulás körülményeitől függő egyedi, és vannak inherens tulajdonságai is. (Vö. PETŐFI—BENKES 1998: 15–26.)

A szöveg interpretálása olyan reprezentációs modellt kíván, amely szövegmondatokat eleméz. Ebben a keretben az *interpretáció* leíró (deskriptív) interpretációra utal, amelynek feladata a szöveg formális és szemantikai architektónikájának leírása (DOBI 2000).

Ismeretes, hogy mondat nagyságrendű nyelvi egységek leírásával több deskriptív irányzat foglalkozik (egy részük morfológiai, lexiko-szintaktikai, szintagmatikai stb. vizsgálatokra is támaszkodik), de többnyire tisztán nyelvészeti elméleti keretük miatt nem nyújthatnak kielégítő alapot olyan jelenségek elemzéséhez, amelyek egy adott kontextus és/vagy kontextus függvényében realizálódnak. Ez a megállapítás szolgált motivációul ahhoz, hogy olyan szövegmondat-reprezentációs modellt próbáljak alkotni, amely a szövegelemzés szolgálatába állítható.

A nyelv elemzésének kiindulópontja a megnyilatkozás, amelyet a mai fogalomhasználatban leginkább a szövegmondat terminussal illehetünk. A szövegmondat terminus egyszerűen szólva olyan szövegmondatot jelöl, amely

szöveggé vagy szövegben, azaz a szöveg szerkezeti egységként fordul elő. Természetét döntő mértékben az a mozzanat határozza meg, amely a szöveg meghatározó jegye is: az aktualitás, egyedi kommunikációs paraméterekhez való igazodás. A szöveg fogalmának értelmezéseit és ezeknek az értelmezéseknek a motivációit — a mondathoz való viszonyuknak és egy kidolgozandó szövegelméletnek a tükrében — a következő fejezet tárgyalja. Itt pusztán arra kívánok utalni, hogy szövegmondat nem létezhet szöveg nélkül, így a szövegmondat leírása sem létezhet szövegre vonatkozó ismeretek figyelmen kívül hagyásával, ahogyan bizonyosak lehetünk abban is, hogy szövegleírás sem létezhet a szöveg mondataira vonatkozó ismeretek nélkül.

Mivel a szövegmondatok leírásában a szövegmondatokhoz rendelhető rendszermondatok elemzésére támaszkodom, a leírásban fontos szerep jut annak, hogy ez a két egység hogyan viszonyul egymáshoz.

Számos tanulmány foglalkozik a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat viszonyának kutatásával, jellemzésével. Ezek többsége a mondat szintjén teszi ezt, ahol az absztrakció (a nyelvi rendszer) és a működés (a nyelvhasználat) talán a legszemléletesebben különül el egymástól.

KÁROLY SÁNDOR húsz évvel ezelőtt megjelent “Mondat és megnyilatkozás” című munkája (KÁROLY 1980–1981) összefoglaló áttekintésre törekedve értékeli és jellemzi azokat a terminusokat, amelyek a szakirodalom e két jelenségnek megfelelő értelemben alkalmaz. KÁROLY tanulmányát nagy jelentőségűnek tartom, a két kategóriát több aspektusból nagy alaposággal jellemzi. A szerző dolgát megnehezítette, hogy nem állt rendelkezésére egységes — azaz minden leíró megközelítés által definícióként elfogadott — mondatmeghatározás.

Bármilyen tudományos igényű kutatásból ismeretes, hogy fogalmak átértékelődnek, változásokon mennek keresztül. KÁROLY a két kategória megjelenésére használt fogalmak alakulását történeti szempontból is vizsgálja. Abból indul ki, hogy a mondat jelenségén belüli differenciálódások vezettek oda, hogy megszületett az igény a már nem teljesen egységes jelenség olyan elnevezésére, amely a felfedett eltéréseket is kifejezik.

A megnyilatkozás megnevezéseként találjuk HARRIS munkájában (1951) az “utterance” fogalmát, amelyet ő úgy definiál, hogy “a megnyilatkozás egy személy (egyén) beszédének azon szakasza, amely előtt és után a beszélő szünetet tart (csöndben van)”. Az “utterance” szót ANTAL LÁSZLÓ szintén megnyilatkozásnak fordítja. KÁROLY még egy figyelemre méltó adatot említ: SZABÓ DÉNES használja először a “megnyilatkozás” helyett a “nyilatkozat” terminust azzal a magyarázattal, hogy “a nyilatkozat szónak annyi előnye van a megnyilatkozással szemben, hogy nomen acti jelentésű, amire tehát éppen szükség van, míg a megnyilatkozás, akár az angol “utterance” szó nomen actionis (‘énonciation’) és nomen acti (‘énonce’) jelentést egyaránt hordozhat.” (KÁROLY 1980–1981: 49). A két fogalom közötti választás kérdése teljesen

megalapozott, ha csak a szöveg statikus és dinamikus megközelítését idézzük fel, vagy azt a két fő irányzatot, amely a szövegnek és a szöveg mondatainak elemzésekor főként annak megítélésében tér el egymástól, hogy a szöveg és annak részeként a szövegmondat maga a cselekvés-e (beszédtett), avagy a cselekvés eredménye (i. h.).

TELEGDI ZSIGMOND — KÁROLYénál valamivel korábbi — “Nyilatkozat mint indícium” című tanulmányában — mint ahogy a cím is utal erre — a “nyilatkozat” terminust használja annak a szerkezetnek a megnevezésére, amely “elsősorban egy mondatot realizál (valósít meg), azaz egy nyelvi jelekből álló szerkezetet, amely maga is ilyen (azaz nyelvi) jel.” (TELEGDI 1976: 279). PÉTER MIHÁLY is a “nyilatkozat” terminust választja, tudomásul véve KÁROLY érvelését is (PÉTER 1986: 3). KÁROLY döntését a “megnyilatkozás” elnevezés mellett azzal indokolja, hogy “a nyilatkozat a köznyelvben már lefoglalt jelentésű (‘déclaration’), s mi több, olyan fogalmat jelöl, amelyre a nyelvészetben is szükség lehet mint egy beszédtettfajtára...” (KÁROLY 1980–1981: 49).

KÁROLY rámutat arra is, hogy “a megnyilatkozás nem egyszerűen mondat, hanem mindenekelőtt: konkrét és kimondott (leírt) mondat, ezenkívül pedig olyan parole (performancia) jelenség, amely egyértelműen nem is azonosítható mindig a mondatnak tartott egységgel.” (i. h.). KÁROLY észrevétele — az elméletalkotás szempontjából is — nagyon lényeges mozzanatokot tartalmaz: (1) a mondattal szemben a megnyilatkozás konkrét, egyedi; (2) a mondat szóban és írásban egyaránt aktualizálódhat; (3) a megnyilatkozás a használat (performancia) egysége, amely nem mindig azonos a neki megfelelő rendszeregységgel, a mondattal.

Egy megnyilatkozás konkrétsága és egyedisége azt jelenti, hogy szerkezete igazodik az aktuális kommunikációs helyzethez — amelynek közege hangzó vagy írott is lehet —, illetve az őt megelőző, vagy követő megnyilatkozásokhoz (ha vannak ilyenek), ahol a szerkezet szemantikai, logikai, szintaktikai, prozódiai síkon egyaránt értendő. Az agyban zajló kognitív folyamatok beható ismerete nélkül is sejthető, mi játszódik le agyunkban olyankor, amikor mondatokat fűzve egymás után nyelvi formába öntjük gondolatainkat. KÁROLY a következőképpen jellemzi ezt a folyamatot: “Az egyes mondatokat, még mielőtt kimondtuk volna őket, a kimondással egy időben egymáshoz viszonyítjuk, s e változás lényeges változásokat visz a mondatokba: szerkezetükből elmaradnak bizonyos ismétlődő részek, másrészt belekerülnek az egymásra vonatkozás, egymásra utalás bizonyos grammatikai elemei. A szöveg egymáshoz kapcsolódó mondatai így eltérnek attól a mintától, amelyet a grammatikai szabályok előírnak egy önmagában álló mondat számára. De az ember a kimondott, s a szomszéd mondatokhoz viszonyított, s ennek következtében hiányos vagy többletelemeket tartalmazó mondatokat a mintához viszonyítja, teljesnek és befejezettnak érzi. A kimondott (vagy leírt) és a grammatikai szabályok által

megalkotható, »szabályos« mondat közti különbséget fejezi ki az új terminológia: az előbbit *megnyilatkozásnak* nevezi, az utóbbi számára megőrizte a hagyományos *mondat* elnevezést. [...] a szituáció konkrétságát csak a megnyilatkozások, a szövegmondatok érik el.” (KÁROLY 1980–1981: 50–51).

Az a többletinformáció, amelyet a nyilatkozat a mondathoz képest tartalmaz nem tisztán nyelvi eszközökkel valósul meg, PÉTER szavaival élve: “szemiotikai szempontból nem egynemű” (PÉTER 1986: 7). Ha a többletinformációkat “nyelviségük (nyelvközelségük)” szerint kívánjuk csoportosítani, akkor PÉTER MIHÁLY szerint a többletinformáció három síkját különböztethetjük meg: (1) A beszélő neméről, koráról, lelkiállapotáról stb. árukkodó információt általában a hangképzés sajátosságai közvetítik. “Szemiotikai szempontból ezek a jelenségek szimptomák, amelyek oksági összefüggésben állnak a beszélő pszichoszomatikus állapotával, s így nem tekinthetők nyelvi tüneteknek.” (i. h.) (2) A beszélő társadalmi, nyelvjárási hovatartozásáról, műveltségéről valló információk még mindig nem tisztán nyelvi, de már közelebb állnak hozzá. Ezeket a jeleket PÉTER indíciumnak vagy nyelvi szimptomának nevezi. (3) Végül van a többletinformációknak egy harmadik rétege, amelyet PÉTER úgy jellemez, hogy “szervesen illeszkedik a nyilatkozat értelmébe, és amelyet részben lexikai és grammatikai, részben sajátos dinamikus rendszert alkotó, de mindenképpen nyelvi eszközök (szórend, intonáció) hoznak létre.” (i. h.). Ide sorolja PÉTER a nyilatkozat illokúcióját, az aktuális tagolást, az érzelmi megnyilvánulások nyelvi kifejezőeszközeit, bizonyos tágabb jelentéskategóriákat (pl. erősítés, nyomósítás, gyengítés stb.), azaz azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek a nyilatkozat pragmatikai síkjához tartoznak, és “pragmatikus jelentés” névvel jelöljük (i. h.).

A mondatok logikai megítélése hozza be a nyelvreírásba a propozíció fogalmát, amely folyamatosan változik a kutatási eredmények feldolgozása során. A klasszikus formális logikában a propozíció logikai ítéletet jelent, amely a gondolatnak az a formája, “amely a valóság valamely részéről valamit állít vagy tagad” (PÉTER 1986: 3). A szimbolikus logika kizárja keretéből a gondolat síkját, és a propozíciót úgy értelmezi, mint “magának a valóságnak valamely részét, mintegy a »dolgok állását«, azt, amit állítani vagy tagadni lehet.” (i. h.). A propozíció fogalmát magam is alkalmazom a szövegmondatok reprezentációjában abban az értelmében, amely később alakult ki, abban az időben, amikor “felismerték a lehetséges »modus«-ok sokféleségét, propozíción azt a szemantikai invariánst kezdték érteni, amely a közlési célok változása mellett változatlan marad; vagyis e felfogás szerint a propozíció nemcsak az, amit állítunk, hanem az is, amit kérdezünk, kérünk, tanácsolunk, parancsolunk stb.” (i. h.).

A KÁROLY SÁNDOR által *megnyilatkozásnak* nevezett jelenségre én a *szövegmondat* terminust használom azzal a kitételrel, hogy nem tartom őket

teljesen azonosnak; a szövegmondattal oppozícióban pedig a *mondat* fogalma helyett a *rendszermondat* terminus áll. E két szerkezet viszonyát a fentiek szerint megvilágítva talán egyszerűbben elképzelhető, miképpen játszhat szerepet egy szöveg, illetve az őt alkotó szövegmondatok leírásában a szövegmondatoknak megfelelő rendszermondatok elemzése.

A rendszermondatok leírásában legmaradandóbbat ez idáig véleményem szerint a generatív grammatika alkotta. A generatív grammatika keretében értelmezett *mélystruktúra* és *felszíni struktúra* viszonya annak az összefüggésnek felel meg, amely a *rendszermondat* és a között a mondatszerkezet között áll fenn, amelyik *potenciális szövegmondat*nak nevezhető. A generatív felszíni struktúra azért nem azonosítható a szövegmondattal, mert a generatív grammatikai elemzés nem lép ki a nyelvi kompetencia síkjáról, célja véges számú grammatikai szabály alkalmazásával az összes szemantikailag, grammatikailag, morfológiailag, fonetikailag jól formált mondat (és csak azok) generálása, létrehozása; azaz a generatív grammatika a szintaktika és a szemantika síkján marad, a pragmatikai síkot természeténél fogva nem a nyelvi kompetenciához sorolja. A nyelvhasználattal a generatív grammatika performancia fogalma állítható párhuzamba.

A rendszermondat és szövegmondat viszonya legkifejezőbben talán az “elvont — konkrét”, “absztrakt (absztrahált) — aktuális (aktualizált)” fogalom-párokkal adható meg. Leegyszerűsítve ezt a viszonyt azt mondhatjuk, hogy a rendszermondatok a grammatikai szabályok ismeretében megalkotható mondatok, a szövegmondatok pedig ezeknek a mondatoknak egy aktuális szituációban és/vagy szöveggörnyezetben való aktualizációi. Ha kapcsolatukat fordított irányban, a szövegmondat felől közelítve kívánjuk vázolni, a rendszermondathoz úgy jutunk, ha a szövegmondatokat megfosztjuk azoktól a jegyeiktől, amelyek éppen a konkrét szituációba és/vagy szöveggörnyezetbe ágyazottságuk eszközei, azaz — KÁROLY szavaival élve — “dekontextualizáljuk” őket. E két fogalom meghatározásába a pragmatika fogalmát is bevonva, viszonyukat úgy ragadhatjuk meg, hogy a szövegmondat pragmatikai paraméterekkel ellátott rendszermondat, míg a rendszermondat pragmatikai paraméterektől megfosztott szövegmondat.

KÁROLY a rendszermondatot és a szövegmondatot — pontosabban a mondatot és a megnyilatkozást — több síkon vizsgálva szemléletes eredményre jut. Tanulmánya tanulságos áttekintést, összegzést nyújt:

“1. A hangás szintje.

mondat: fonémák és prozodémák sora (prozodémákon a mondat grammatikai szabályaihoz tartozó prozódiai sémákat értem).

megnyilatkozás: a fonémák és prozodémák egyéni és ad hoc realizációi a beszédben.

2. A jelentés szintje.

a/ mondat: különböző okból lehet többértelmű.

megnyilatkozás: a konkrét beszédhelyzetben egyértelművé válik.

b/ mondat: a “beszédtett” szempontjából csak potenciálisan értékelhető.

megnyilatkozás: a konkrét beszédhelyzetben illokúciós értéket kap.

c/ mondat: a mondatban “üres” morfémák lehetnek (deiktikus és anaforikus névmások).

megnyilatkozás: az üres morfémák tartalmassá válnak, ezáltal is lehetővé válik a referenciális jelentés.

d/ mondat: a mondat jelentése a lexémák szótári jelentésének a kapcsolatából (és csak ezekből) áll elő.

megnyilatkozás: a mondatot alkotó lexémakapcsolatok jelentése a szövegből (és a szituációból) kiegészül.

e/ mondat: a mondat jelentése csak a verbális jelek kapcsolatából áll elő.

megnyilatkozás: a mondat jelentése a prozódiai és a paralingvisztikai elemekkel (gesztus, mimika stb.) kiegészül.

3. A morfoszintaktikai struktúra szintje.

mondat: teljes struktúra.

megnyilatkozás: a/ teljes struktúra; b/ hiányos struktúra; c/ többletstruktúra (egy mondatból kifelé mutató kötőszóval); d/ tagolatlan megnyilatkozás; e/ szabálytalan hibás) struktúra.

4. Az aktuális tagolás szintje.

mondat: semleges.

megnyilatkozás: téma — réma struktúra (szórendi, prozódiai elemekkel).

5. Az indexális információ szintje.

(*Indexális* az *index* szó származéka, az indexnek mint jelfajtának azzal az értelmezésével, amelyben szemben áll a *szimbólummal* és az *ikkonnal*.)

mondat: itt erről nem beszélhetünk.

megnyilatkozás: ez a szint létezik (prozódiai és paralingvisztikai elemekkel).” (KÁROLY 1980–1981: 52–56).

KÁROLY SÁNDOR észrevételei a szövegmondat és a rendszermondat lényeges sajátosságaira mutatnak rá. Úgy gondolom, hogy e két egység viszonyának meghatározásában kiemelkedő szerep jut a jelentés vizsgálatának. Alább — KÁROLY észrevételeiből kiindulva — ehhez a kérdéshez fűzök néhány gondolatot.

1.6.3.1. A mondat jelentéséről, valamint a szabálytalanul szerkesztett és a tagolatlan mondatok reprezentációjáról

A mondat jelentésének értelmezésekor a névmásokról szólva KÁROLY HENDRICKS-re hagyatkozunk: “a rendszermondat szintjén még csak forikus névmásokról beszélhetünk, ezeknek anaforikus vagy exoforikus (deiktikus) funkciója csak a szövegmondatokban válik szét.” (KÁROLY 1980–1981: 53). Ehhez

kapcsolódva csupán apró észrevételként jegyzem meg, hogy az anafora fogalma helyett talán az endofora fogalom használata lenne helyesebb, hisz a KÁROLY által felállított oppozícióból kiderül, hogy szövegen belül és kívül utaló névmásokról van itt szó. És tudjuk, hogy a névmási — tágabban értelmezve a névmási határozószói — utalás ugyanúgy lehet kataforikus szerepű is.

Szintén a jelentéssel kapcsolatban mutat rá KÁROLY egy nagyon fontos terminológiai kérdésre. ANTAL LÁSZLÓ észrevételére utal, aki “a mondat jelentésének a szöveg tartalmától való elkülönülését műszóval is elkülönítené: *tartalomnak* nevezné a mondat (mondhatjuk úgy is: *rendszermondat*) *jelentésével* szemben. Eszerint a *megnyilatkozás* magába foglalná a mondat jelentését + a szövegből feltöltődött tartalmát.” (KÁROLY 1980–1981: 54). ANTAL “Szöveg, nyelv, tartalom” című munkájában a mondat helyét — jelentése alapján — a következőképpen jelöli ki: “Ha elfogadjuk, hogy a mondat a jelentés legnagyobb és a tartalom legkisebb egysége, akkor a mondat kitüntetett, különleges helyzetét egy újabb oldalról támasztottuk alá. Hisz ebben az esetben a mondat lesz az az elem, amelyen keresztül a jelentés tartalomává válik, a mondat pedig autonóm grammatikai egységből szövegrésszé.” (ANTAL 1979: 70).

ANTAL tehát a jelentés és tartalom viszonyában az elvont (aktuális szituációtól és/vagy szöveggörnyezetétől független) és konkrét (aktuális szituáció és/vagy szöveggörnyezet által befolyásolt) viszonyát fedezi föl.

FREGE “Sinn und Bedeutung” című tanulmányában az ANTAL által jelentésként és tartalomként elkülönített két jelenség árnyaltabban jelenik meg.

FREGE szavak (nevek = Eigennamen) jelentéséből és értelméből indul ki. A Sinn és a Bedeutung fogalmakat használja, és az ezek köré épített rendszert vetíti a mondatok szemantikájára is. A szó nagyságrendű egységekkel kapcsolatban e fenti fogalmakat úgy értelmezi, hogy a jelentés (Bedeutung) az a tárgy, amelyet az adott nyelvi jel jelöl. A nyelvi jel értelme (Sinn) pedig olyasvalami, ami a verbális síkhoz kötődik (értelmezése szerint ez a sík jelenik meg a szótári explikációkban). FREGE a két jelenség viszonyát úgy definiálja, hogy “Ein Eigenname (Wort, Zeichen, Zeichen verbindung, Ausdruck) drückt aus seinen Sinn, bedeutet oder bezeichnet seine Bedeutung. Wir drücken mit einem Zeichen dessen Sinn aus und bezeichnen mit ihm dessen Bedeutung.”¹⁴ (FREGE 1892/1966: 46). FREGE német nyelvű példájával élve: a Morgenstern és az Abendstern ugyanazt a tárgyat (az esthajnalcsillagot) jelöli, tehát a jelentésük ugyanaz. Az értelmük viszont különböző. (FREGE példája voltaképpen a szinonimitás jelenségének szemantikai alapú megítélése.)

¹⁴ Egy név (szó, jel, jelkapcsolat, kifejezés) az értelmét kifejezi, a jelentését pedig jelenti vagy jelöli. Egy jellel a jel értelmét kifejezzük, a jelentését pedig jelöljük.

FREGE a jel értelmezésébe bevonja az emberi kogníció mozzanatát is, a Bedeutung és a Sinn fogalmán kívül bevezeti a Vorstellung fogalmát is, melyet leginkább 'elképzelés'-ként fordíthatunk. A Bedeutung, a Sinn és a Vorstellung viszonyát úgy jellemzi, hogy "Die Bedeutung eines Eigennamens ist der Gegenstand selbst, den wir damit bezeichnen; die Vorstellung, welche wir dabei haben, ist ganz subjektiv; dazwischen liegt der Sinn, der zwar nicht mehr subjektiv wie die Vorstellung, aber doch nicht der Gegenstand selbst ist."¹⁵ (FREGE 1892/1966: 44).

Dolgozatom célja szempontjából FREGENEK a mondatok jelentéséről vallott elképzelése érdekes. Ha a szó nagyságrendű egységek értékelését vesszük alapul a mondatokkal kapcsolatban is, akkor el kell fogadnunk FREGENEK azt az állítását, hogy "Die Gedanke kann also nicht die Bedeutung des Satzes sein, vielmehr werden wir ihn als den Sinn aufzufassen haben."¹⁶ Frege tanulságként felteszi a kérdést: "Wie ist nun aber mit der Bedeutung? Dürfen wir überhaupt danach fragen? Hat vielleicht ein Satz als Ganzes nur einen Sinn, aber keine Bedeutung?"¹⁷ Válasza erre az, hogy "Man wird jedenfalls erwarten können, daß solche Sätze vorkommen, ebensogut, wie es Satzteile gibt, die wohl einen Sinn, aber keine Bedeutung haben."¹⁸ (FREGE 1892/1966: 47). Példaképpen olyan mondatokat idéz, amelyekben olyan összetevők fordulnak elő, amelyek nem ténylegesen létező entitásokat, hanem fiktív személyeket, tárgyakat jelölnek. Mivel ezeknek a szavaknak, kifejezéseknek jelentésük — mert az általuk jelölt dolog a valóságban nem létezik — valóban nincs, a mondat jelentésének léte is kérdésessé válik.

Megadható-e vajon általánosságban egy mondat jelentése? Egy mondat szavak és a szavak jelentései között fenálló relációkat jelölő összetevők összessége, ezért annak a valóságdarabnak, amit a mondat jelöl — amennyiben nem fikcióról van szó — egész tényállásnak kell lennie. Ahogyan léteznek olyan szavak, amelyeknek nincsen nyelvészeti értelemben vett jelentésük, mégsem vitatjuk jeltermészetüket, ugyanígy léteznek ilyen típusú mondatok is, amelyeket komplex jeleknek célszerű tekintenünk.

Én magam a jel fogalmát — FREGE és ANTAL nézeteire egyaránt támaszkodva — úgy értelmezem, hogy

¹⁵ Egy név jelentése maga a tárgy, amelyet vele jelölünk. Az elképzelés, amely bennünk ekkor kialakul, egészen szubjektív; ezek között áll az értelem, amely már nem annyira szubjektív, mint az elképzelés, de a jelölt tárggyal sem azonos.

¹⁶ A gondolat nem lehet a mondat jelentése, sokkal inkább a mondat értelmeként kell azt felfognunk.

¹⁷ Mi a helyzet a jelentéssel? Egyáltalán feltehetjük-e ezt a kérdést? Talán a mondatnak mint egésznek csak értelme van, és jelentése nincs?

¹⁸ Valószínűleg számolhatunk azzal, hogy ilyen mondatok is előfordulnak, ahogyan vannak olyan mondatrészek is, amelyeknek értelmük van, de jelentésük nincs.

- a mondat **jelentésének** az a tényállás tekintendő, amely a tényleges valóság, vagy egy kitalált valóság része, így — bármelyikről legyen is szó — objektíve nem ragadható meg (ezen a ponton a mondat szövegmondatként értendő, mert valóságdarab csak a konkrét mondatban megjelenő összetevőkhöz rendelhető);
- a mondat **értelme** a szavak és ezek viszonyát jelző nyelvi egységek értelméből összeálló értelem (a mondat itt rendszermondatként értendő, a rendszermondat összetevőihöz ugyanis nem konkrét valóságdarab, hanem szemantikai jegyegyüttes rendelhető);
- a mondathoz tartozó **“elképzelés”** — amelyet FREGE a Vorstellung szóval jelöl — PETŐFI komplexjel-felfogásában a relátum-imagóval azonos (a mondat itt elsősorban szövegmondatként értendő, mert relátum csak konkrét mondathoz rendelhető, de meggondolandó, hogy az egyéni tudás-, élmény-, elvárásrendszerek alapján a rendszerelemekről formálódó képet ne tekintsük-e a relátum-imagójának);
- a mondat **tartalma** ebben a keretben azt a relátum-imagót jelölheti, amely a befogadóban az aktuális szituációtól és/vagy szövegkörnyezettől befolyásolva kialakul (itt tehát egyértelműen a szövegmondathoz rendelhető relátum-imagóról lehet szó).

Ennek a kérdésnek a tárgyalásakor nem feledkezhetünk meg PÉTER MIHÁLY gondolatmenetéről sem, aki fontos jelenségekre világít rá a rendszermondat és a szövegmondat viszonyában. PÉTER a “nyilatkozat” szót használja ’szövegmondat’ értelemben KÁROLY álláspontját is figyelembe véve a “megnyilatkozás” és a “nyilatkozat” terminusok motivációjáról (vö. a megnyilatkozás aktusa, illetve terméke).

A jelentés síkján úgy véli, hogy “a mondat jelentéstartalmát (értelmét) nem meríti ki a mondatot alkotó szavak és grammatikai struktúra jelentéseinek összessége [...] ugyanazon mondat más-más értelmet nyerhet különböző beszédhelyzetekben.” (PÉTER 1986: 2). PÉTER fogalomhasználata nem hozható tisztán párhuzamba a fenti definíciókkal, sőt számomra — a szinonimákként használt “jelentéstartalom” és “értelem” terminus, illetve az aktuális szövegmondatoknak tulajdonított “értelem” — nem alkot teljesen tiszta képet a mondat szemantikájáról. Mindenesetre PÉTER gondolatmenetéből is kirajzolódik, hogy a rendszermondat-összetevők és a viszonyjelölő egységek jelentésének összessége nem azonosítható a szövegmondat szituációtól és/vagy szövegkörnyezettől függő jelentésével (ebben a kijelentésben a “jelentés”-t a lehető legtágabb értelmében használom).

PÉTER tanulmányában körültekintően értékeli azokat a fogalmakat, amelyek a mondatot szemantikai, logikai, filozófiai aspektus alapján nevezik meg. Ez a mondat jelentésének megítélését újabb mozzanattal gazdagítja, nevezetesen az igazságérték körülményével. FREGE szavaival: “So werden wir dahin gedrängt, den *Wahrheitswert* eines Satzes als seine Bedeutung anzuerkennen. Ich verstehe

unter dem Wahrheitswerte eines Satzes den Umstand, daß er wahr oder daß er falsch ist. Weitere Wahrheitswerte gibt es nicht.”¹⁹ (FREGE 1892/1966: 48).

KÁROLY végül még egy sarkalatos problémára hívja fel figyelmünket: a tagolatlan mondatok és a szabálytalanul szerkesztett mondatok elemzésére. KEMPSON észrevételére utal, aki a két struktúra között egyenes összefüggést lát: “a megnyilatkozást úgy tekinti, mint egy absztraktn strukturált, szemantikai interpretációval rendelkező jelsornak (a mondatnak) egyedi megvalósulását, tokenjét. A mondat — megnyilatkozás kettősének azonban éppen az az előnye, hogy nem kell minden megnyilatkozást strukturált mondatra visszavezetni. Csak azok a szövegmondatok vezethetők vissza rendszermondatra, amelyeknek a struktúrája egy világos struktúrájú rendszermondat struktúrájának felel meg, ennek alapján értelmezhető. A tagolatlan megnyilatkozás nem tesz eleget ennek a feltételnek, így a tagolatlan »mondat«-nak nincs rendszermondat megfelelője.” (KÁROLY 1980–1981: 53–55).

A szövegmondat értékében “nyilatkozat” terminust használó PÉTER is alátámasztja KÁROLY véleményét: “a mindennapi nyelvhasználatban számos olyan közléssel találkozhatunk, amely az adott helyzetben szemantikailag értelmezhető, noha grammatikailag szerkezete hiányos vagy tagolatlan [...] a nyelvi közlés tartalmas egységei nem esnek egybe az adott nyelv grammatikai szabályai szerint szerkesztett mondatokkal.” (PÉTER 1986: 2).

1.6.3.2. A szövegmondat és rendszermondat viszonya különböző elméletek tükrében

Károlynak a mondatot és a megnyilatkozást részletező jellemzését ismerve összegzőképpen tekintsük át a szövegmondat és a rendszermondat oppozíciójának legmeghatározóbb megközelítéseit.

A megnyilatkozás és a mondat elkülönítésének igénye voltaképpen AUSTIN (a beszédaktus-elmélet) fellépésével együtt születik. PÉTER teljességre nem törekvő, de szemléletes áttekintését nyújtja ezeknek a meghatározásoknak. (1) Elsőként azt a megközelítési módot említi, amelynek központi gondolata a mondat és a nyilatkozat (megnyilatkozás) azonosságának tagadása. KARCEVSKIT idézi, aki szerint “a nyilatkozat (la phrase) az aktualizált közlésnek olyan egysége, amelynek nincs saját grammatikai struktúrája, de rendelkezik egy sajátos hangzó struktúrával, az intonációval.” (PÉTER 1986: 5). Ezzel szemben állnak azok az irányzatok, amelyek a nyilatkozatot a mondatnak valamiféle aktualizációjának vélik: (2) Pl. KEMPSON “minta” (type) — “példány” (token)

¹⁹ Kénytelenek vagyunk egy mondat igazságértékét a mondat jelentéseként értékelni. Egy mondat igazságértékén azt a körülményt értem, hogy a mondat igaz, vagy hamis. Más igazságérték nem létezik.

viszonyt feltételez. (3) A funkcionalisták — így a Prágai Nyelvész kör is — azt hangsúlyozzák, hogy “a nyilatkozat jelentéstartalma gazdagabb, mint a mondaté.” A három szint, amelyet a szintaxison belül elkülönítenek: a mondat szemantikai struktúrájának a szintje, a mondat grammatikai struktúrájának a szintje és a nyilatkozatnak a szintje (amely tulajdonképpen az aktuális tagolást foglalja magában). (4) A szovjet nyelvészek a szintaxist két szintre tagolják (ezek azonosíthatók a mondat, illetve a nyilatkozat jelenségével): egy statikus vagy konstruktív, illetve egy dinamikus vagy kommunikatív szintre. (5) TELEGDI ZSIGMOND álláspontja az, hogy a nyilatkozat a mondat realizációja, ugyanakkor a nyilatkozatot indíciumnak tekinti, döntését azzal indokolva, hogy a nyilatkozat a mondattal szemben többletinformációt hordoz (a beszélő érzelmi állapota, neme, kora, iskolázottsága stb.) (6) KÁROLY SÁNDOR a szöveg felől közelít a mondat és megnyilatkozás viszonyához. Ennek az elképzelésnek — amelyet itt újra nem részletezek — kulcsmozzanata a megnyilatkozás (szövegmondat) kontextusba helyezettségéből adódó különbségek a mondathoz (rendszermondathoz) képest. (7) PÉTER MIHÁLY saját álláspontja az, hogy “egy nyelv valamennyi grammatikailag helyesen szerkesztett mondata nyilatkozatként való használata meg a nyelv használatában.” Két megszorítást viszont szükségesnek lát: “ez a megvalósulás nem olyan természetű, mint például a fonéma realizálódása az allofonokban, minthogy a nyilatkozat a közlés szempontjából releváns többletinformációt hordoz a mondathoz képest”, ezen túl “a mondat és a nyilatkozat közötti realizációs viszony fakultatív természetű, és nem alapul kölcsönösen egyértelmű megfelelésen. Lehetséges olyan nyilatkozat, amely több mondatból áll [...] és előfordulhat, hogy egy mondat több nyilatkozatban realizálódik.” (PÉTER 1986: 5–6).

Ide kívánczik AUSTIN és SEARLE egy-egy észrevétele, amelyek a nyilatkozatról alkotott képnek fontos építőkövei (és amelyeket szintén PÉTER MIHÁLY szemszögéből idézek fel):

AUSTIN a nyilatkozatok két típusát különbözteti meg: a konstatív nyilatkozatok a nyelven kívüli valóságot írják le, a performatív nyilatkozatok, amelyekkel nem a valóságot írjuk le, hanem valamilyen cselekvést hajtunk végre velük. E két típus elkülönítése azonban nem ilyen egyértelmű, mert vannak olyan konstatív nyilatkozatok is, amelyeknek van cselekvésértékük.

SEARLE egy nyilatkozat létrehozásakor három aktust különböztet meg: a nyilatkozat kimondását, a propozíciós aktust (amely voltaképpen a valóság valamely részére való utalás, és az utalt valóságelemek meghatározott viszonyba való állítása, azaz: referencia + predikáció), illetve az illokúciós aktust (azaz a megnyilatkozás célját) (PÉTER 1986: 4).

A megközelítések felsorolását bizonyára számos további adattal gyarapíthatnánk, e fejezet keretében azonban nem célom teljes képet festeni a mondat fogalmának értelmezési lehetőségeiről. A szövegmondat-reprezentáció szempont-

jából elég azt a sokszínűséget látnunk, amely a mondat nagyságrendű rendszer-egység és használategység viszonyának jellemzésében tapasztalható, és amely sokszínűség egy újonnan formálódó szövegmondat-reprezentáció számára hasznos adalékkal szolgálhat.

2. A szöveg és a mondat viszonyáról

A nyelvészeti kutatás utóbbi néhány évtizedében, amikor is előtérbe került a szöveg fogalmának, vizsgálati keretének tisztázása, fontossá vált annak meghatározása is, hogy a szöveg miben különbözik attól a nyelvi egységtől, amelyet a nyelvtudomány ezidáig a tisztán nyelvészeti keretben leírható legkomplexebb nyelvi egységnek gondolt, nevezetesen a mondattól.

Ebben a fejezetben a szöveg és a mondat viszonyával foglalkozom azzal a céllal, hogy megpróbáljam meghatározni a szövegmondatnak azokat a sajátosságait, mindenekelőtt meghatározó jegyeit, amelyek a szövegmondat leírására vállalkozó elemzéssel szemben elvárásokat támasztanak.

A szövegmondatok leírására létrehozandó modellnek több szövegmondatból álló szövegek szövegmondatainak reprezentálására kell szolgálnia; kivételes esetekben szövegértékű mondatokéra, amelyek egy adott kontextusban lezárt, kerek egységként értelmezett szöveggént funkcionálnak.

A mondat és a szöveg fogalma (legalábbis definitív jegyeik) a hagyományos, strukturális szemléletű nyelvtan szerint látszólag egyszerűen meghatározható. Mint általában minden fogalommeghatározásnak, ezeknek az érvényességi köre is egy-egy elméleti keretre korlátozódik.

Dolgozatom keretében — nem törekedve arra, hogy a mondat- és a szövegfogalmak meghatározásainak teljes leltárát adjam — csupán azokat a momentumokat veszem szemügyre, amelyek segítségünkre lehetnek egy a szövegmondat-reprezentáció szempontjából lényeges feladat megoldásához: a mondat és a szöveg elhatárolásához, illetve egy feltehetőleg körülhatárolható határsáv (átmeneti jelenségcsoport) jellemzéséhez.

Az már egy ideje világossá vált, hogy a mondat és a szöveg elhatárolása, kapcsolatuk meghatározása nem olyan egyszerű, ahogyan ezt a kompozicionális szemléletű strukturalista nyelvészek gondolták. A szöveg bajosan illeszthető be a fonéma — morféma — lexéma — szintagma — (rendszer)mondat fogalmak sorába úgy, mint ezeket magában foglaló, közvetlenül mondat nagyságrendű elemekből felépülő legkomplexebb egység. Dolgozatom ide vonatkozó részében elvettem annak lehetőségét, hogy a rendszer egységébe tartozó szövegről beszélhessünk, mint ahogy ezt DRESSLER “emischer Text” (textéma) vagy VAN DIJK “szöveg terve” fogalma tükrözi.

KIEFER FERENC már idézett “A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról” című tanulmányának nyitó gondolata lényegretörően mutat rá a szövegfogalom meghatározásának nehézségére: “A szövegelmélet meghatározásszerűen a mondatnál nagyobb nyelvi egységet, a s z ö v e g e t vizsgálja. [...] A probléma abból adódik, hogy a szöveg mint nyelvi egység nem határozható meg tisztán grammatikai eszközökkel. Ennek következtében a szöveg definíciója lényegesen eltér a grammatikában használt nyelvi egységek definíciójától.” (KIEFER 1976: 197).

Bár a szövegfogalom egyikfajta értelmezése a szöveg szintetizáló, tisztán strukturális természetét hangsúlyozza, amely szerint a szöveg mondatok, megnyilatkozások láncja, a ma már egyre inkább kommunikáció- és funkcióközpontú elméletek számára a szöveg analitikus, funkcionális, globális egység, amely kisebb kommunikációs egységekre tagolható, és amelynek legminimálisabb kommunikációs egysége a mondat.

A szöveg szintjének a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat által meghatározott keretben történő elhelyezése az utóbbi néhány évtized szövegkutatásának egyik központi kérdése. Ennek a kérdésnek a tisztázása a szövegmondat-reprezentáció szempontjából sem elhanyagolható. A mondat és a szöveg egymáshoz való viszonyának meghatározása alapvető feltétele annak, hogy a szövegmondatok definitív sajátosságait kiemelve az explicités elérhető fokát kielégítő leíró apparátust hozhassunk létre. Az elméleti megközelítések közül nehéz feladat olyat kiemelni, amely a szöveggel kapcsolatban felvetődő kérdéseket az imént említett igény ismeretében járja körül.²⁰

Mielőtt egyes nyelvészek kutatásaira kiemelt módon hivatkoznék, szükségesnek érzem utalni arra, hogy el kell különítenünk egymástól a kutatások két csoportját: egyrészt azokat, amelyek a mondat és a szöveg státuszának, egymáshoz való viszonyának meghatározására irányulnak, másrészt azokat, amelyek már egyik vagy másik kirajzolódott elméleti irányzathoz kapcsolódva foglalkoznak az adott módon definiált szöveg és/vagy mondat jellemző vagy éppen kérdéses sajátosságainak vizsgálatával, leírásával. Az utóbbi csoportba tartozó munkák egy részére dolgozatom előző részében — ha nem is ebből az aspektusból — már utaltam. Ebben a fejezetben a felvetődő kérdésekre választ keresve főként az első csoportba tartozó kutatásokra támaszkodom.

A továbbiakban elsőként a mondat, majd a szöveg meghatározó tulajdonságait, a velük kapcsolatos kérdéseket, valamint a két alakulat összefonódását próbálom megvilágítani. Ezt követően a szöveg és a mondat közötti átmeneti jelenségekről igyekszem képet formálni. A szöveg és a mondat definitív sajátosságainak feltárásakor természetesen nem vizsgálhatom elszigetelten egyik és

²⁰ Dolgozatom harmadik fejezete azzal a céllal született, hogy felmérje a legújabb elméletek alkalmazhatóságát a szövegmondatok reprezentációjában.

másik egységet, mivel karakterükben lényeges szerepet játszik egymáshoz való viszonyuk.

2.1. A szövegszint és a mondat szint státuszának meghatározásához

Ahogy fentebb említettem, egy nyelvi egység helyét meghatározni a nyelvi rendszerben az adott egységet önmagában vizsgálva nemigen lehet. A nyelvi rendszer nem csupán eszközállomány, hanem az eszközök között fennálló viszonyok rendszere is. Minden, a nyelvi rendszerhez hasonlóan felépített rendszert vizsgálva nyilvánvalónak mondható, hogy bármilyen egység karakterét a közvetlenül nála alacsonyabb, illetve magasabb szinten álló (azaz egyszerűbb, illetve komplexebb felépítésű) egység jellegzetességein, valamint kettejük viszonyán keresztül állapíthatjuk meg.

A szöveg és a mondat viszonyát meghatározó kérdésekben — úgy gondolom — főként a Prágai Nyelvész kör kutatói azok, akik igazán figyelemre méltó eredményekre jutottak. FRANTIŠEK DANEŠ “Zum Status der Textebene” című tanulmánya (1977) sok lényeges adalékkal járul hozzá a tárgyalt problémakörhöz. DANEŠ a nyelvi rendszer egységeinek viszonyait szem előtt tartva próbálja — véleményem szerint kivételes sikerrel — meghatározni azt, hogy a szöveg és a mondat szintje hogyan viszonyul egymáshoz. DANEŠ szemléletében strukturális és kommunikatív-funkcionális irányelvek egyaránt érezhetőek, de korántsem egymással ellentmondásban, hanem — ha lehet így fogalmaznunk — egymás szolgálatában, a kérdés tárgyát képező nyelvi egységek más-más vetületeit vizsgálva. A nyelvi egységek alapvető tulajdonságának azt tartja, hogy képesek kommunikációs eszközként viselkedni, így alapvető szerepük az, hogy megnyilatkozások, szövegek — egyszóval kommunikátumok — létrehozásához szolgálnak alapul. A szöveg és a mondat viszonyának megítélésében is fontos szerep jut annak a megállapításának, hogy a nyelvi jelek kommunikációs funkciójukat tekintve nem egyformán viselkednek. Közülük sok közvetetten — magasabb, komplexebb nyelvi egységek összetevőjeként — gyakorolja ezt a szerepét; a legközvetettebb módon a legalsó nyelvi szinthez, a fonémák szintjéhez tartozó egységek teszik ezt.

Az a legalsó szint, ahol ez a közvetett szerep megváltozik, a mondat szintje: “... nur von den Einheiten der höchsten Ebene, der Satzebene, wird diese Funktion direkt, unvermittelt ausgeübt, präziser ausgedrückt: kann sie ausgeübt werden. Nur der Satz wird, wenn er in einem Sprechakt verwendet wird, zur minimalen Äußerung, zum Kommunikat; er übermittelt dem Hörer eine aktualisierte information des Sprechers, er dient der Ausdrucksintention des Sprechers als direktes Kommunikationsmittel. [...] Der Satz ist die erste Einheit der Sprache, die in der Hierarchie der Sprachebenen als potentielle kommu-

nikative Einheit (als eine Äußerung, Kommunikat, Text) fungieren kann.”²¹ (DANEŠ 1977: 153–154).

DANEŠ meghatározásában nagyon lényeges mozzanat a mondatnak kétféle karaktere: egyrészt a nyelvi rendszer egysége, másrészt potenciális kommunikációs egység.

2.1.1. A mondat két arcáról

A mondat kettős természetét illetően első megközelítésben — dolgozatom 1. fejezetében — különbséget teszek szövegmondat és rendszermondat között. Kettejük viszonya a használat és a rendszer viszonyával állítható párhuzamba. A szövegmondat kommunikációs, azaz használati egység, a rendszermondat a nyelvi rendszer egysége, és mint ilyen magában foglalja potenciális használati lehetőségét is. A szövegmondatnak szemantikai és szintaktikai bázisa is a rendszermondat.²² A strukturális komponens tárgyát képező rendszermondatnak, valamint a pragmatikai komponens tárgyát képező rendszermondatnak a megkülönböztetése — vagyis az, hogy a rendszermondatnak önmagában is két arca van — azon a megfontoláson alapul, hogy a rendszermondat szerkezeti variánsai potenciális szövegmondatokként vannak jelen a nyelvi rendszer egységeiként.²³ Ezeknek a potenciális kiinduló szerkezeteknek, valamint a hozzájuk rendelhető potenciális kontextusoknak a leírását a reprezentációs modell elméleti keretében a rendszernyelvészeti komponensek sorába beiktatott pragmatikai komponens teszi lehetővé.

Fentebb arra is utaltam már, hogy a rendszermondat és a szövegmondat egyedül szintaktikailag egyezik meg, szemantikájuk és pragmatikájuk más. A szintaktikai egyezés persze nem feltétlenül explicit megfelelést jelent, hanem azt, hogy a két egység — a magyar nyelv szabályait használva — egymásba átalakítható.

²¹ Csak a legmagasabb szintnek, a mondatszintnek egységei azok, amelyek ezt a funkciót közvetlenül, nem beépülve látják el, pontosabban kifejezve: képesek ellátni. Csak a mondat válik — amikor egy beszédaktusban használjuk — minimális kijelentésé, kommunikátummá; a beszélőnek egy aktualizált információját közvetíti a hallgatónak, a beszélő kifejező intenciójához közvetlen kommunikációs eszközként szolgál. [...] A mondat a nyelv első olyan egysége, amelyik a nyelvi szintek hierarchiájában potenciális kommunikációs egységként (kijelentésként, kommunikátumként) szolgálhat.

²² A szövegmondat és a rendszermondat fogalmának részletesebb értelmezéséről az első fejezetben, az 1.6.3. pontban szólok.

²³ Ezt a megállapítást egyelőre a mondatokra általánosságban nézve fogadjuk el. Később, a generatív grammatika keretét tárgyalva a szöveg (ezúttal már több szövegmondatból álló szöveg) és a mondat közötti határ megállapításában lesz szó arról, hogy az összetett mondatok típusai alapvetően különböznek egymástól.

Nagy valószínűséggel a mondatnak ezzel a tulajdonságával függ össze DANEŠ észrevétele is a mondat határkarakteréről: “die Satzebene in bestimmter Hinsicht einen Grenzcharakter aufweist. Die Satzmuster (bzw. Satzgefügemuster) und andere Satzbildungsregularitäten können sicher zum Sprachsystem im Sinne eines Systeminventars sprachlicher Einheiten gerechnet werden. Es wäre jedoch falsch, die Sätze (Satzaussagen), d. h. lexikalisch belegte Satzmuster, nur als Redeeinheiten (Einheiten der parole) zu bertachten. [...] wird ein Satz erst dann zu einer Redeeinheit, wenn er in einem Sprechakt als Äußerungsereignis vorkommt. Die Sätze (Satzaussagen) in potentia sind somit zur Sprache zu rechnen, aber in diesem Moment verlassen wir die SAUSSURESche Vorstellung vom Sprachsystem als Inventar.”²⁴ (DANEŠ 1977: 155).

DANEŠnek ez a megállapítása azt a következtetést vonja maga után, hogy ha a potenciális mondatok létét, szerepét elfogadjuk, akkor a nyelvi rendszer fogalmának klasszikus értelmezésén valóban túl kell lépünk. A nyelvi rendszer immár nem függetleníthető a kommunikációtól, a nyelvhasználattól, azaz nem csupán a nyelv szabályai szerint formálódó egységek rendezett halmaza, hanem olyan különböző nagyságrendű, egymásba épülő nyelvi természetű alakulatoké, amelyeket a nyelvi tudat a kommunikáció potenciális eszközeiként tart számon, ezért potenciális használati feltételeket rendel hozzájuk.

2.1.2. A szöveg fogalma

Érdekes és lényeges kérdés, hogy vajon a szövegről — a mondathoz hasonlóan — állíthatjuk-e, hogy kétarcú jelenség. Az első fejezetben a szövegnyelvészet különböző értelmezési lehetőségeit bemutatva utaltam a szöveg fogalmának többféle felfogására is. Attól függetlenül, hogy a szöveghez mint cselekvéshez vagy mint kommunikatív funkciójú nyelvi egységhez közelítünk, elsőik között vetődik fel a kérdés: beszélhetünk-e a “mondatmintá”-hoz hasonlóan “szövegmintá”-ról is. Az igenlő válasz azt feltételezné, hogy a nyelvi rendszer egységei között szöveg nagyságrendű egységet is találunk.

²⁴ ...a mondat szintnek bizonyos szempontból határkaraktere van. A mondatminták (ugyanígy az alárendelő mondat szerkezet-minták) és egyéb mondatalkotási szabályszerűségek a nyelvi rendszerbe egy nyelvi egységeket rendszerező leltár értelmében sorolhatók. Helytelen lenne azonban a mondatokat (mondatkijelentéseket), azaz lexikálisan kitöltött mondatmintákat csak beszédegységeknek (a parole egységeinek) tekinteni. [...] egy mondat csak akkor válik beszédegységgé, ha egy beszédaktusban mint megnyilatkozási tevékenység fordul elő. A mondatok (mondatkijelentések) potenciálisan a nyelvhez tartoznak, de ebben a pillanatban elszakadunk attól a SAUSSURE-féle nyelvrendszer-felfogástól, hogy a nyelvi rendszer nyelvi egységek állománya.

Még ha el is fogadnánk azt a feltételezést, hogy a szövegnek mint kommunikatív egységnek a rendszer egységei között is van megfelelője, ennek a tényleges szöveghez való viszonya abban különbözne a szövegmondat és a rendszermondat viszonyától, hogy a “szöveg mélystruktúrája” legfőljebb tág értelemben vett szemantikai szempontból lehet alapja a “szöveg felszíni struktúrájának”.

DANEŠ legalapvetőbb kérdése a szöveg helyzetével kapcsolatban az, hogy egyáltalán feltételezhetünk-e önálló szövegszintet, tudva azt, hogy egyetlen mondatkijelentés mint minimális megnyilatkozás betöltheti szöveg funkcióját. (Még akkor is, ha beláthatjuk, hogy leggyakrabban a helyzet nem ez, hanem a mondat a szöveg alkotóelemeként tölt be kommunikatív szerepet.) Ez azonban nemigen cáfolja meg az önálló szövegszint létezését, inkább azt a belátásunkat támasztja alá, hogy a nyelv használatában számolnunk kell átmeneti jelenségekkel is. Ilyeneknek tűnnek a szövegértékű mondatok is, amelyek a szöveg és a mondat között állnak, vagy hasonló módon az egyszavas mondatok is, amelyeket voltaképpen mondatértékű szavaknak nevezhetünk, és a sort bizonyára folytathatnánk a nyelvi rendszer alsóbb szintjein is. DANEŠ szerint ezekben az esetekben egy nyelvi egység két szomszédos szinten való szimultán működéséről van szó. Ezt a nyelvi rendszer működésére kiterjesztve be kell látni, hogy a nyelv nem “ideálisan” szerkesztett rendszer.

A szövegnek leggyakoribb előfordulását tekintve, mindenképpen meghatározó jegye szerkezeti komplexitása, hisz voltaképpen emiatt a sajátja miatt helyezik többen a mondat szintje fölé. Ennek a komplexitásnak lényeges aspektusára mutat rá DANEŠ: “Es ist klar, daß die Texteinheiten aus Sätzen konstruiert werden, daß Sätze Bestandteile der Texteinheiten sind, so daß diese Einheiten eine höhere Komplexitätsstufe aufweisen. Ohne eine spezifische Textfunktion würde es sich aber nur um eine quantitativem horizontale Komplexität handeln und nicht um eine vertikale (funktionale) Komplexität.”²⁵

A szöveg és a mondat határának kutatásában különösen fontos szerephez jut a “szöveg” és a “mondat” fogalmak értelmezési lehetőségeinek tisztázása. Jelen kontextusban, amikor a szöveg és a mondat viszonyát vizsgáljuk, a szöveg több szövegmondatból álló komplex egységet jelent, mert a szövegmondat-reprezentáció szempontjából éppen az áll érdeklődésünk középpontjában, hogy a nyelvi rendszer egységének tekintett (rendszer)mondat milyen nem rendszerszerű tulajdonságokkal rendelkezik egy szöveg egységként, szövegmondatként.

²⁵ Világos, hogy a szövegegységek mondatokból állnak, hogy a mondatok a szövegegységek alkotóelemei, így ezek a szövegegységek egy magasabb komplexitási fokot képviselnek. Speciális szövegfunkció nélkül azonban a szövegnek csak kvantitatív, horizontális komplexitásáról beszélhetnénk, de vertikális (funkcionális) komplexitásáról nem.

Az az elképzelés már régóta megdőlni látszik, hogy a szöveg egyszerűen mondatok egymásutánja, amelyek legfőbb szintaktikai szabályok szerint kapcsolódnak egymáshoz. A szövegtudomány újabban már olyan kérdésekre keresi a választ, mint 1) hogyan viszonyulnak egymáshoz a szöveg mondatai, illetve 2) milyen a szövegnek és a szövegmondatainak a viszonya.

A szöveg tehát a mondattal oppozícióba állítva — ebben az értelmezésben — több szövegmondatból álló egységet jelent, ugyanakkor jelölhet egyetlen, a szövegség kritériumainak megfelelő mondatot is. A továbbiakban a szöveg funkciójú egységeket előfordulásuk kontextusának megfelelően az alábbi fogalmak jelölik:

- 1) a “szövegértékű mondat” egyetlen mondatnyi szöveggé értendő;
- 2) a “több szövegmondatból álló szöveg” kifejezést használom minden olyan esetben, amikor egy megállapítás kizárólag ezekre a komplex alakulatokra érvényes;
- 3) a “szöveg” terminust alkalmazom azokban az esetekben, amikor az adott megállapítás a szövegértékű mondatokra és a több szövegmondatból álló szövegekre egyaránt vonatkozik.

DANEŠ amellet érvel, hogy a szöveg alapegységét mindenképpen úgy kell tekintenünk, amely beletartozik a nyelvi rendszer egységeinek sorába, azaz semmiképpen nem rekeszthető ki a nyelvészeti jelenségek köréből, még akkor sem, ha ez bizonyos szempontból a SAUSSURE-féle nyelvirendszer-elképzeléssel szemben áll. Érvei a szöveg legfontosabb definitív jegyeit alapul véve szólnak a szöveg szintjének feltételezése ellen, illetve mellett:

- (1) “Für die Textkonstruktion sowie für die Systembeziehungen zwischen Sätzen in einem Paragraph oder in anderen Texteinheiten existieren Regeln (und Muster); diese Regularitäten haben weitgehend linguistischen Charakter (es ist daher nicht entscheidend, ob wir sie als “grammatisch” bezeichnen oder nicht).”²⁶
- (2) “Die Strukturmuster (der funktionale Rahmen) von Paragraphen und von anderen Textganzen sind grundsätzlich weniger fixiert, weniger präzise und weniger ausgearbeitet und einheitlich, ihre Anzahl um ein Vielfaches größer als bei den Einheiten der niedrigeren Ebenen.”²⁷

²⁶ A szövegfelépítés számára, ugyanígy az egy bekezdésben vagy más szövegegységben megjelenő mondatok között lévő rendszerkapcsolatok számára is vannak szabályok (és minták); ezek a szabályszerűségek messzemenően nyelvészeti természetűek (az azonban nem döntő, hogy mi ezeket grammatikaiaknak nevezzük-e vagy sem).

²⁷ A bekezdések és más szövegegészek szerkezeti mintái (funkcionális keretei) alapján véve kevésbé meghatározottak, kevésbé precízek, kevésbé kidolgozottak és egységesek, számuk sokkal nagyobb, mint az alsóbb szintek egységei.

- (3) “Die Delimitation der Texteinheiten ist weniger eindeutig, sondern willkürlicher (aber auch die Segmentierung der Alltagssprache in Einzelsätze ist oft nicht klar).”²⁸
- (4) “Es ist fraglich, ob wir die Texteinheiten als sprachliche Zeichen (im herkömmlichen Sinne) betrachten dürfen.”²⁹
- (5) “... der Inventaraspekt des Sprachsystems (im Gegensatz zu seinem “Regel- und Muster”-Aspekt) bereits auf der Satzebene verschwindet. Es wäre dennoch möglich, auch die potentiell unendliche Menge von Sätzen einer Sprache im gewissen Sinne als Bestandteil des Inventars der Sprache zu betrachten. Man kann sich aber nur schwer vorstellen, die Menge aller mögliche Texte (bzw. ihrer Abschnitte, Absätze usw.) einer bestimmten Sprache als Einheiten des Inventars der systematischen Äußerungsmittel aufzufassen.”³⁰
- (6) Végül DANEŠ az “értelem vagy jelentés” kérdésében HASENBLASra hivatkozik: “nur einem Text (Kommunikat) ein Sinn (d. h. eine situations- und/oder kontextbedingte Bedeutung) zukommt, während die zeichenhaften Mittel des Sprachsystems nur eine intensionale, strukturbedingte Bedeutung besitzen” (DANEŠ 1977: 156–157).³¹

DANEŠ véleménye tehát azt sugallja, hogy megalapozott elképzelés valamilye szövegszint jelenlétét is feltételeznünk a nyelvi rendszer keretein belül, még akkor is, ha így a SAUSSURE-féle nyelvirendszer-elmélet csorbát szenved. Meglátásának elfogadása vagy elutasítása természetesen nézőpont, megközelítés kérdése. Magam CHOMSKY generatív koncepciójának több fő vonalát követendőnek tartom, amelyek a szövegszint megítélését is majdnem egészében meghatározzák, hiszen az ő rendszerében ez a kérdés a szövegek generálhatóságaként vagy nem generálhatóságaként vetődik fel.

Azt a kijelentésemet, hogy a szövegek (és voltaképpen bármilyen komplex nyelvi jel) megítélését a generatív alapokon álló irány csak “majdnem egészében” határozza meg, az motiválja, hogy az általam kidolgozott elméleti keret a generatív nyelvészet elképzelését meghaladja annyiban, hogy a rendszernyelvé-

²⁸ A szöveg egységeinek elhatárolása kevésbé egyértelmű, inkább önkényesebb (de gyakran a köznyelv mondatokra tagolása sem világos).

²⁹ Kérdéses, hogy a szövegegységeket szabad-e (a szokott értelemben vett) nyelvi jeleként kezelnünk.

³⁰ A nyelvi rendszernek az állomány-aspektusa (ellentétben “rendszer- és minta”-aspektusával) már a mondatok szintjén eltűnik. Mégis lehetséges lenne, hogy egy nyelv mondatainak lehetőség szerinti végtelen sokaságát bizonyos értelemben a nyelvállomány részének tekintsük. Az azonban nehezebben elképzelhető, hogy egy adott nyelv minden lehetséges szövegét (ugyanígy fejezetét, bekezdését stb.) egy szisztematikus kifejező-eszközökből álló állomány egységeinek tartsuk.

³¹ ...csak egy szövegnek (kommunikátumnak) lehet értelme (azaz egy szituációtól és/vagy kontextustól függő jelentése), míg a nyelvi rendszer számos eszköze csupán egy intenzionális, struktúrától függő jelentéssel bír.

szet keretében a potencialitás is helyet kap egy pragmatikai komponens révén. Ez elméletileg lehetővé teszi azt, hogy ahogyan a kiinduló szerkezetek és a szövegmondatok közötti szinten — még a rendszer egységeiként — potenciális szövegmondat-értékű rendszermondatokat feltételezhetünk, úgy a több szövegmondatból álló szövegstruktúráknak is elképzelhető valamiféle “kiinduló formája”. Ez utóbbi kiinduló formák azonban kizárólag a szöveg felől közelíthetők meg, a rendszeren belül megalkotható, azaz grammatikai (szintaktikai és szemantikai) eszközök felhasználásával létrehozható kiinduló struktúrák formájában ezeket nem tartom lehetségesnek.

Ezen a ponton nagyon fontos tisztáznunk a generálhatóság aspektusának szerepét a szövegnyelvészeti leírásban.³²

Köztudott, hogy a CHOMSKY nevéhez fűződő generatív grammatika szintaktikai alapon jött létre, később azonban — tapasztalva elégtelenségét — a generativisták ehelyett egy a természetes logika alapján működő szemantikai alapú generatív elméletet kívántak létrehozni. Nem maradéktalan sikerrel, ugyanakkor kétségtelen, hogy lényeges szemantikai aspektusok kerültek be a mondatgenerálás szabályai közé, amelyek azóta is több mondatelemző modellben megtalálhatók.

Generálni olyan mondatokat lehet — a generálást itt és a továbbiakban ’rendszermondatok generálása’ értelemben véve —, amelyeknek struktúráját az állítmány (általában az ige, vagy egy predikatív jellegű összetevő) szervezi maga köré.³³

Ilyenek mindenek előtt az egyszerű mondatok, amelyek minimálisan egy úgynevezett predikatív szerkezetből és a kötelező vonzatokból állnak, ezekhez különböző — az említett alapstruktúra főleg szemantikai sajátosságai által meghatározott — bővítmények kapcsolódhatnak.

Lényeges kérdés, hogy hogyan viselkedik a generálhatóság szempontjából az összetett mondat. Különbséget kell tennünk az alárendelő és a mellérendelő összetett mondat, az alárendelő összetett mondatok csoportján belül a mondatrészkifejtő és a sajátos jelentéstartalmú összetett mondat között.

A mondatrészkifejtő alárendelő összetett mondatban a főmondat valamelyik mondatrészét mellékmondat fejt ki. Mivel a generatív struktúra fejkategóriái főnévi csoportok, elsősorban azokat a mondatrészkifejtő alárendelő összetett mondatokat tarthatjuk generálhatónak, amelyekben egy nem explicit (grammatikailag utalt) főnévi csoportot vonatkozó mellékmondat fejt ki. Úgy gondolom,

³² A generatív grammatika szerepéről a szövegmondatok leírásában részletesen a harmadik fejezetben szólok.

³³ Ez a megállapítás igeközpontú szemléletet tükröz. Azokban az esetekben, ahol az állítmány nem ige, hanem névszó vagy valamilyen igei természetű szó (például igenév), az ige grammatikai (szerkezetszervező) funkcióját kopulatív segédige tölti be. A generatív grammatika az olyan szerkezeteket, amelyek igit nem tartalmaznak, nem tekintik mondatnak.

már azokról az alárendelő összetett mondatokról sem vélekedhetünk egyértelműen, amelyekben a vonatkozó mellékmondat nem valamely főnévi csoport alaptagját fejt ki, hanem jelzői vagy határozói meghatározó tagját.

A mellérendelő összetett mondatról egyértelműen megállapíthatjuk, hogy egységként nem generálhatóak, ugyanis a tagmondataik között lévő tartalmi-logikai viszony generatív keretben nem hozható létre. A generálhatóság szempontjából itt egyszerű mondatok tartalmi-logikai viszonyba állításáról lehet szó. A sajátos jelentéstartalmú alárendelést tartalmazó összetett mondatbeli viszony sem grammatikai természetű, ezért a generálhatóság tekintetében a mellérendeléshez hasonlítható.

Ha tehát a mondat egyik meghatározó kritériumának generálhatóságát tartjuk, akkor mondatnak az egyszerű mondat és a mondatrészkifejtő vonatkozó alárendelő összetett mondat tekinthető. Minden ezeken kívül létező — velük azonos vagy náluk magasabb komplexitású — struktúra már a szöveg kategóriájába sorolandó.

Vajon elképzelhető-e a fenti eszmefuttatást alapul véve, hogy a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat szintje között létezik olyan köztes — néhány szövegmondatból álló — szövegszerkezeti egység, amelyhez — a szövegmondat és a rendszermondat megfeleléséhez hasonlóan — rendszerbeli forma rendelhető? Ilyen kompozíciós egység esetleges feltárása kizárólag nagy számú szöveg elemzése folytán történhet.

DANEŠ részben hasonló irányban gondolkodik: “Es ist möglich, daß manche Linguisten Textgrammatik als vernünftige linguistische Disziplin akzeptieren, ohne jedoch die Texteinheiten in potentia (in abstracto) anzuerkennen. Der Unterschied zwischen einem “Textereignis” und einem “Text in potentia” tritt zwar keineswegs so deutlich hervor wie dieselbe Distinktion auf der Satzebene, dennoch ist es — wenn wir konsequent sein wollen — möglich und berechtigt, ja geradezu notwendig, solche Texteinheiten anzuerkennen. (Eine offene Frage ist unseres Erachtens die mögliche Anzahl der Textebenen: vielleicht liegt der Unterschied zwischen der “Absatzebene” und der “Diskursebene” vielmehr in der unterschiedlichen Stufe der horizontalen Komplexität als in der funktionalen Komplexität.)”³⁴ (DANEŠ 1977: 156–157).

³⁴ Lehetséges, hogy bizonyos nyelvészek a szöveggrammatikát ésszerű nyelvészeti diszciplínaként fogadják el, viszont anélkül, hogy potenciális (absztrakt) szövegegységek létét elismernék. Egy “szövegesemény” és egy “potenciális szöveg” közötti különbség semmi esetre sem mutatkozik olyan jelentősnek, mint ugyanez a megkülönböztetés a mondat szintjén, holott — ha következetesek akarunk lenni — lehetséges és jogos, sőt éppen szükséges ilyen szövegegységeket elismerni. (Nyitott kérdés véleményünk szerint annak lehetősége, hogy több szövegszint is létezik: a “bekezdésszint” és a “diskurzuszint” közötti különbség talán sokkal inkább a horizontális komplexitás eltérő mértékében, mint a funkcionális komplexitásban van.)

Következésképpen eljárni ebben a kérdésben szerintem csak akkor tudunk, ha a mondat szintje és a szöveg szintje közötti analógiának nem mond ellent semmilyen körülmény. Nem hiszem, hogy DANEŠ figyelmen kívül hagyá, de úgy tűnik, nem fektet kellő figyelmet a mondat és a szöveg kontextusának különbözőségére. A (szöveg)mondat közvetlen kontextusa (ha egynél több szövegmondatból álló szövegbe illeszkedik) a szöveggörnyezet, amely mindenekelőtt nyelvi természetű, míg egy több szövegmondatból álló szöveg kontextusa a beszédhelyzet, maga a kommunikáció, amelynek kétségkívül van nyelvi karaktere is, de nem ez a meghatározó tulajdonsága. Amennyiben egyetlen mondat meghatározó környezete is az adott beszédhelyzet, akkor egyetlen mondatnyi szövegről kell beszélnünk.

Az adott témában még egy kérdésre érdemes kitérnünk, amely máig nem tisztázódott: mi a kommunikáció alapegysége, a szöveg vagy a mondat?

A strukturalista nyelvészeti keretben erre a kérdésre kétféle válasz adható: a nyelvi rendszer maximális egysége a szintagma, a mondat pedig már a beszédhelyzetben valósul meg. A generatív keretben a mondat még beletartozik a nyelv állományába, a szöveg azonban ebből a keretből már "kilép". (Persze itt sem szabad megfeledkeznünk a mondat szerkezeti típusai közötti különbségekről.)

Ha a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat viszonyát nem strukturális, hanem szemantikai-funkcionális alapon közelítjük meg, akkor a szöveggel nem a mondat, hanem egy mondat nagyságrendű szemantikai struktúra állítható szembe. Ez az egység — amelyről az előző fejezetben már volt szó — a propozíció (vagy propozicionális jelentés) egysége.

DANEŠ propozíciónak azt a szemantikai struktúrát nevezi, amely egy predikátumból és egy vagy több argumentumból áll. Ez az a szemantikai alapegység, amely egy olyan meghatározott tartalomnak nyelvspecifikus kifejeződése, amely egy közösség tagjainak tudatában képeződik le (DANEŠ 1976: 29).

A kommunikáció alapegységére irányuló fentebb feltett kérdést azért sem egyszerű eldönteni, mert mind a szövegnek, mind a mondatnak pontosan definiálható kommunikatív jegyei vannak. Ezek a kommunikatív jegyek azonban különböző gyökerűek, talán elsődleges és másodlagos kommunikatív jegyeknek lenne célszerű nevezni őket. A szöveg elsődlegesen kommunikációs céllal születik, azaz olyan primér szerveződési forma, amelyben az emberi nyelv manifesztálódik. A szövegnek — úgy is fogalmazhatunk — belső ügye, hogy milyen kompozíciós egységekből épül föl, vagy egyáltalán tartalmaz-e alacsonyabb komplexitású egységeket, esetleg sajátos alakulatként egyetlen szövegértékű mondat tölt be kommunikatív funkciót. (Vagy gondolhatunk akár az egyetlen hangból álló megnyilvánulásra is.)

KELEMEN JÁNOS "Szöveg és jelentés" című tanulmányában megjegyzi, hogy "valóságos nyelvi produkciók többnyire szövegek formájában szerveződnek meg" (KELEMEN 1975: 186). KELEMEN a szövegjelentés vizsgálatán keresztül jut el odáig, hogy a mondatok egyszerű halmazát önmagában nem tekinthetjük szövegnek. "Léteznie kell valamilyen szervező elvnek, melynek alapján a

szöveg mint sajátos, tovább nem redukálható egység válik azonosíthatóvá.” (i. h.). Az a kapcsolat, amely a szöveg mondatai között fennáll, nem hasonlítható azokhoz a kapcsolatokhoz, amelyek alsóbb szinten lévő egységek mondattá szerveződésekor létesülnek. A leglényegesebb eltérés az, hogy a szövegmondatok között lévő viszony nem tekinthető tisztán nyelvészetinek, mert ezt a nyelven kívüli tényezők ismerete is — gyakran nagymértékben — befolyásolja. Ezzel szemben a szintagmákat, szavakat mondattá összefűző szabályok elsősorban grammatikai természetűek.

Jelentéstani vizsgálatok nélkül is megállapítható, hogy a szöveget bizonyára szemantikai kritériumok alapján tartjuk nem redukálható egységnek, ugyanis a strukturális-kompozicionális megközelítés következtetése szerint a szöveg mint legmagasabb komplexitású egység kisebb elemekből épül föl, amelyek önmagukban is komplexeknek tekinthetők. Bonthatatlan egység érzetét a globalitását megteremtő tényezők keltik, azaz kommunikatív funkciója és ezzel szoros összefüggésben tematikus egysége.

ISENBERG is a szöveget tartja a kommunikáció alapegységének: “Wenn Menschen überhaupt sprachlich kommunizieren, so kommunizieren (sprechen/schreiben) sie in Form von Texten. Da menschliche Kommunikation stets ein gesellschaftliches Handeln ist, ist dann der Text zugleich diejenige Einheit, mittels der sich die sprachliche Tätigkeit als gesellschaftlich-kommunikative Tätigkeit vollzieht.”³⁵ (ISENBERG 1976: 54).

Kommunikatív funkcióknak azoknak a kommunikatív feltételeknek az összességét tekinthetjük, amelyek a hangsorok és jelentések egymáshoz rendelését az adott kommunikációs helyzet függvényében meghatározzák.

A kommunikáció természetéből kiindulva a szöveg és a mondat kommunikatív funkciójáról ISENBERG a következőket állapítja meg: “Ein Text ist also eine kommunikative Einheit, in der sich sprachliche Kommunikation organisiert. Bei der Realisation eines Textes erfolgen unter jeweils spezifischen kommunikativen Bedingungen Zuordnungen von Lautfolgen und Bedeutungen, wobei die Lautfolgen akustisch oder graphisch repräsentiert sind. Solche Laut-Bedeutung-Zuordnungen — und damit auch die Verbalisierung von Sachverhalten — vollziehen sich in *Sätzen*. Unter dem Gesichtspunkt der Laut-Bedeutung-Zuordnung ist dann ein Text eine Folge von Sätzen (im Grenzfall nur ein Satz).”³⁶ (ISENBERG 1976: 54). A szövegek és a mondatok kommunikációs

³⁵ Ha az emberek nyelvileg kommunikálnak, akkor szövegek formájában kommunikálnak (beszélnek/írnak). Mivel az emberi kommunikáció ugyanakkor társadalmi cselekvés is, a szöveg egyidejűleg az az egység, amelynek segítségével a nyelvi cselekvés mint társadalmi-kommunikatív cselekvés végbe megy.

³⁶ Egy szöveg tehát kommunikációs egység, ez azt jelenti, hogy olyan egység, amelyben a nyelvi kommunikáció szerveződik. Egy szöveg realizációjakor az éppen specifikus kommunikatív feltételek között rendelődnek egymáshoz hangsorok és jelentések, ahol a hangsorok akusztikusan vagy grafikusán vannak reprezentálva. Ezek a hangsor-jelentés-

feltételeinek különböző természete miatt kommunikációs funkciójuk között is van különbség: “Nur ein Satz mit einer spezifischen semantisch-syntaktischen Struktur ist in der Lage die erforderliche kommunikative Leistung zu erbringen. [...] Die kommunikative Funktion eines Satzes umfaßt die Gesamtheit aller textbildungsrelevanten kommunikativen Eigenschaften des Satzes, die nicht auf die semantische, lexikalische, syntaktische und morphologisch-phonologische Struktur reduzierbar sind.”³⁷ (ISENBERG 1976: 56–58).

A szövegnek még egy sajátosságára feltétlenül ki kell térnem, amely voltaképpen mind a kommunikációs funkcióra, mind a szöveg mikro- és makrokompozíciós felépítésére hatással van. Ez a szövegalkotás és -befogadás, a kommunikációs helyzet fizikai közege, vagyis az a körülmény, hogy a szöveg írott, avagy szóbeli közlésben tölti-e be kommunikatív funkcióját. Ezzel a két típussal szorosan összefügg a központosásnak a szövegelemzést befolyásoló szerepe. Kétségtelen, hogy a szövegkutatás tárgya szükségképpen minden esetben egyedi módon értelmezett szövegmű, hiszen az elemzést végző személy által befogadott szöveg kerül vizsgálat alá. A befogadás természetétől függően lényeges különbségek lehetnek egy-egy interpretáció, ennél fogva az ezekre támaszkodó elemzések között, még akkor is, ha az elemzést meghatározott kritériumok alapján felállított szempontok irányítják.

A szóbeli közlésre jellemző, hogy a befogadó szupraszegmentális és aszegmentális eszközökre támaszkodva a saját egyedi interpretációjának megfelelően tagolja kisebb kompozíciós egységekre, végül mondatokra a szöveget. Az írott szövegek ebből a szempontból két típusba sorolhatók: azok, amelyekben a szöveg alkotója nem alkalmaz központosási jeleket, a hangzó szövegekhez hasonlóan értelmezhetők és elemezhetők. Azoknak a szövegeknek az esetében, amelyek központosási jelek által szövegmondatokra és/vagy komplexebb egységekre vannak tagolva, a lehetséges interpretációk száma jelentősen lecsökken az írásjelekkel nem tagolt (úgynevezett agrammatikus) szövegekhez képest.

Dolgozatom keretében olyan több szövegmondatból álló szövegek mondatainak reprezentációjával foglalkozom, amelyekben a szövegmondatok határát, a kompozíciós egységek többszintű tagolódását írásjelek jelzik. Még ilyen esetekben is számolnunk kell olyan egységekkel, amelyekről nem állapítható meg egyértelműen, milyen kompozíciós szinten helyezkedik el: például tagmondat-e vagy szövegmondat. Egyik ilyen tipikus jelenség az egyenes idézés, amely azt a

hozzárendelések — és ezzel együtt a tényállások verbalizálása is — *mondatokban* történik. A hangsor-jelentés-hozzárendelés szempontjából egy szöveg mondatok sora (átmeneti formában egyetlen mondat).

³⁷ Csak egy specifikus szemantikai-szintaktikai struktúrájú mondat van olyan helyzetben, hogy a megkívánt kommunikációs teljesítményt nyújtsa. [...] Egy mondat kommunikatív funkciója a mondat minden a szövegalkotásban releváns kommunikatív jegyét magában foglalja, amelyek nem redukálhatók szemantikai, lexikális, szintaktikai és morfológiai-fonológiai struktúrára.

kérdést veti fel, hogy az idézett szöveghez gondolatjellel kapcsolt narratív — általában valamilyen performatív vagy szubvilágalkotó viszonyinak hangot adó — egység önálló szövegmondat-e, vagy sem. (Pl.: *Mikor érkezted? — kérdezte.*)

2.2. A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat szintje közötti esetleges átmenetek

2.2.1. A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat közötti határsávról

A “határsáv” fogalma a “több szövegmondatból álló szöveg és a mondat viszonya” témakörében kétféleképpen is értelmezhető:

- 1) Egyrészt jelölheti azt a határvonalat, amely a generálhatóság kritériuma szerint elkülöníthető struktúrák között húzódik: azaz — kicsit leegyszerűsítve — az egyszerű mondat és a vonatkozó alarendelő összetett mondat, valamint a melléndelő összetett mondat között. Ha a határsávot nem egyszerűen választóvonalként, hanem átmeneti jelenségeket magában foglaló halmazként értelmezzük, akkor valószínűleg ide sorolhatók egyik oldalról a sajátos jelentéstartalmú alarendelő összetett mondatok, másik oldalról pedig a melléndelő összetett mondatok.
- 2) Másrészt jelölheti olyan a szövegmondatnál komplexebb egységek halmazát, amelybe a több szövegmondatból álló szövegek olyan szövegmondatcsoportjai tartoznak, amelyekhez — velük azonos komplexitású — rendszer-egységek rendelhetők.

A szövegmondatok reprezentációja szempontjából természetesen mind a két megközelítés lényeges. A második pontban értelmezett határsávhoz esetlegesen tartozó alakulatokról alább még lesz szó.

A több szövegmondatból álló szövegekre és a mondatokra irányuló elemzések eredményei egyaránt arra készítetnek, hogy megvizsgáljuk, létezik-e köztes forma a több szövegmondatból álló szövegek és a mondatok szintje között.

Egy ilyen — nagyságrendjét tekintve — köztes forma körülhatárolása egyedül úgy képzelhető el, ha a “szövegség” és a “mondatság” meghatározó jegyeinek ismeretében olyan tulajdonsághalmazt tudunk definiálni, amely lehetővé teszi az adott alakulat szövegtől és mondattól való elhatárolását is.

A leíró szövegtanok rendszerezett tárát adják azoknak a szövegjelenségeknek, amelyeket a szövegtudomány ma a textualitást biztosító jegyekként tart számon. Az egyik legfrissebb összefoglaló leíró szövegtanra, SZIKSZAINÉ NAGY IRMA *Leíró magyar szövegtanára* hagyatkozva — a teljesség igénye nélkül — az alábbi jelenségek sorolhatók a textualitást megteremtő eszközök közé:

- 1) grammatikai (konnexitást teremtő) eszközök: egyes szófajok, így a névelők, névmások, sorszámnevek, határozószók használata; idő-, mód-, fokjelek használata; igei és birtokos személyragok; az egyenes idézés;

- 2) szemantikai (kohéziót teremtő) globális eszközök: cím, izotópia, tételmondat, fókuszmondat, indító és záró mondat, kulcsszavak, idő-, helymegjelölő szavak (koronotopológia), szemantikai progresszió;
- 3) szemantikai (kohéziót teremtő) lineáris eszközök: azonosság, korreferencialitás (ismétlés, azonosítás, szinonimák, értelmezés, körülírás, homonimák), mezőösszefüggés (felosztás, interszekció, inklúzió, poliszémia, antonímia), asszociációs mező (felsorolás, hasonlósági alapú asszociáció, metaforán alapuló asszociáció), szemantikai hiány (szövegszerkezeti egység hiánya, üres mondat, tömörítés, sejtetés, elhallgatás, aszindeton), mellérendelő kötőszók;
- 4) pragmatikai (koherenciát teremtő) eszközök: nyelvi síkhoz kötődők: közös nyelvűség, kontextus, nyelvi-pragmatikai kötőelemek (aktuális tagolás, deixis, pragmatikai jellegű kötőszók, módosítószók), pragmatikai előfeltevés, pragmatikai implikáció, pragmatikai következtetés, a szövegalkotó nézőpontja; a szövegértelmezéshez szükséges egyéb (alapvetően) nem nyelvi tényezők: közös előismeretek, közös előzmény, a szituáció, a szöveget kísérő nonverbális eszközök. (Vö. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999: 137–241.) A szövegösszefüggés megteremtésében résztvevő egyéb eszközöket a kompozicionális konnexitás, a stíluskohézió, az akusztikus kohézió, a vizuális kohézió és az intertextuális kohézió körébe sorolják (SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999: 58–59).

Ezeknek a jelenségeknek mint a szöveg összefüggését megteremtő tényezőknek a vizsgálata körülbelül egyidős a szövegnyelvészeti kutatás megjelenésével.

Az itt felsorolt eszközök mindegyike valóban eszközként szolgál a szövegösszefüggés megteremtésében, de működésük nem korlátozódik a több szövegmondatból álló szöveg szintjére. Közülük több a szövegmondatokon belül is, azaz a szöveg szintje alatti szinten is összefüggést, viszonyt teremtő szerepet lát el. Egyes kutatók, például KIEFER, ezek megítélésében odáig jutnak el, hogy a “szövegekben megfigyelhető fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai szabályszerűségek a szöveg mondatainak szabályszerűségei, tehát a mondatgrammatikához tartoznak” (KIEFER 1979: 217).

Nem bizonyítható például, hogy a szövegben vizsgált névmási utalások, valamint határozott névelők természetes közege a szöveg. A névmásításnak ugyanolyan sajátosságai vannak a mellérendelő összetett mondaton belül, mint a szövegben. Az egymással tartalmi-logikai kapcsolatban lévő tényállások mondategész, de tagmondat formájában is kifejezhetők, így a tartalmi-logikai (értelmi-szemantikai) kapcsolatok sem kizárólag a szöveg mondatai között jelentkeznek, hanem ugyanolyan szabályok szerint a mellérendelő összetett mondatok tagmondatai között is.

KIEFER — bár a szövegnyelvészet és a mondatgrammatika elkülönítésének szándékával — alaposan körüljárja azokat a jelenségeket, amelyekről úgy gondolja, nem tekinthetők szöveg-összefüggést igazoló jelenségeknek, mert aktuális

használatuktól függően a mondatgrammatika keretébe is sorolhatók.³⁸ KIEFER következtetései közül vegyük szemügyre a leglényegesebbeket: "... igaz ugyan, hogy a határozott névelő által kifejezett határozottság oka a mondatkontextusnak is tulajdonítható, ez azonban nem szükségszerű. A kontextus szerepét átvehetik mellé- vagy alárendelő szerkezetek. Következésképpen a határozott névelő funkciója nem lehet elégséges érv a szövegelmélet szükségessége mellett. [...] egy szöveg mondatainak összekapcsolása ("konnexitása"), melynél a határozott névelő kétségtelenül fontos szerepet játszik, azért nem kiváltképpen szövegelméleti probléma, mert ugyanazok a jelenségek megfigyelhetők összetett mondatok esetében is." (KIEFER 1976: 202). Az eredmény az anaforikus névmások használatát vizsgálva hasonló a határozott névelőkről alkotott ítéletéhez: "... a névmások használatának megmagyarázásához nem kell szükségképpen a kérdéses mondatokat szövegkörnyezetben vizsgálnunk. A névmás-használat feltételei megfogalmazhatók szöveg nélkül is." (KIEFER 1976: 203). Mind a határozott névelők, mind a névmások használatának alapja az általuk jelölt dolgoknak, személyeknek az ismerete, de "a nyelvi struktúrán semmit sem változtat az a körülmény, hogy ismereteinket nyelvi vagy nyelven kívüli információknak köszönhetjük-e." (i. h.). A szövegelmélet egy további sarkalatos kérdésének számító téma – réma tagolódás vizsgálata is arra az eredményre vezet, hogy ez sem bizonyíték a szövegelmélet szükségessége mellett, mivel — bár tény, hogy fontos eszköze a szövegalkotásnak — nem kizárólagosan szövegjelenség. Ennek oka az, hogy a téma – réma felbontást nem a szövegkörnyezet befolyásolja, hanem az a pragmatikai körülmény, hogy a hallgató és a beszélő számára mely információ ismert, illetve melyik nem. Azok között a jelenségek között, amelyeket a leíró szövegtan a szövegség kritériumaként tart számon, KIEFER egyetlen olyat sem talál, amely meggyőző bizonyítéka lenne egy nyelvi jel szövegségének, és ezáltal elkülönítő jegyként szolgálhatna más nyelvi egységgel, leginkább a mondattal szemben. A mellérendelő összetett mondat, valamint a több szövegmondatból álló szöveg szemantikai tulajdonságait elemezve talál rá néhány olyan sajátásra, amely a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat szintjének (beleértve az összetett mondat minden típusát, így a kérdéses helyzetűeket is) elkülönítéséhez hozzájárulhat. KIEFER KATZ és FODOR megállapítását — amely szerint "a szöveg egyértelműsítő hatása pontosan visszavezethető összetett mondatokon belüli relációkra" — megcáfolva olyan szempontot talál, amelynek segítségével határt lehet vonni az összetett mondat és a szöveg között. Többértelmű

³⁸ KIEFER és az általa idézett kutatók megállapításaiban a szöveg és a mondat elhatárolását érintő kérdések tárgyalásakor a "szöveg" — a legáltalánosabb megvalósulási formáját véve alapul — a több szövegmondatból álló alakulatot jelöli, a "mondat" pedig mondategészt jelöl, amely a problémakörben elsősorban a mellérendelő összetett mondatot jelenti.

mondatok összekapcsolása segítségével megállapítja, hogy “a mellérendelésnek van párhuzamosító hatása, míg a szövegben ez a párhuzamosító hatás hiányzik. A párhuzamosító hatás egyértelműsít, amennyiben legalább az egyik tagmondat egyértelmű. A szöveget nem jellemzi a párhuzamosítás. Többértelműség esetén az egyértelműsítésnek is mások a lehetőségei. A szövegben valószínűleg nagyobb szövegösszefüggések után kell kutatnunk ahhoz, hogy a több lehetséges jelentés közül a helyeset kiválaszthassuk.” (KIEFER 1976: 209). Miközben KIEFER az “és” kötőszóval jelölhető tartalmi-logikai viszonyokat vizsgálja, megállapítja, hogy mivel a mellérendelésnek szemantikai feltételei vannak, a szemantikai anomália is eszközül szolgálhat az elkülönítéshez. Ennek sajátos példajaként emeli ki a szerző a preszuppozíciós ellentmondást tartalmazó több szövegmondatból álló szöveget, illetve mellérendelő összetett mondatot: “az egzisztenciális előfeltételezés állítás formájában nem lehet mellérendelő szerkezet része, ha a szóban forgó előfeltételezést tartalmazó tagmondat után áll. [...] Szövegben az előfeltételezések az előfeltételezést tartalmazó mondat előtt is, meg után is állhat.” (KIEFER 1976: 215—216). A mellérendelő összetett mondat és a több szövegmondatból álló szöveg közötti különbség még egy szempontban megnyilvánul: “A már elhangzott mondatok alapján képet alkotunk magunknak valamiről, és véleményünket egy újabb mondatban fogalmazhatjuk meg. Ez a mondat azonban általában nem kapcsolható — mellérendeléssel — az előző mondathoz.” (KIEFER 1976: 217).

KIEFER eredményeiből látható, hogy a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat elhatárolása (ezáltal egymáshoz való viszonyuk definiálása is) elsősorban a mellérendelések vizsgálatát kívánja. A mellérendelő viszonyok tartalmi-logikai, értelmi-szemantikai kapcsolatok. Ebből levonható az a következtetés is, hogy szerkezeti formák mindenekelőtt szemantikai alapon különíthetők el. Szintaktikai alapon annyiban, amennyiben meghatározott szemantikai tulajdonságok szintaktikai formákat determinálhatnak.

Figyelemre méltó és megfontolandó KIEFERnek az a következtetése, hogy a határ talán nem is a több szövegmondatból álló szöveg és a mellérendelő összetett mondat között húzódik, hanem a mondat — amely itt egyszerű és alárendelő összetett mondatot jelent — és a mellérendelő összetett mondat között. Azt vallja, hogy “ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a mellérendelés szövegelméleti probléma, akkor [...] a Szövegnek a Mondattól való elhatárolása nem okozna problémát, hiszen mindaz, ami megkülönbözteti a mellérendelő szerkezeteket a mellérendelő operátort nem tartalmazó mondatoktól, egyben szövegelméleti kritériumként is felhasználható. A szövegnek lenne akkor egy kötöttebb típusa (mellérendelő szerkezetek) és egy lazább típusa. Utóbbira vonatkozó problémáink így is megoldatlanok maradnak.” (KIEFER 1976: 220—221).

A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat közötti határsáv meghatározásának a kulcsa tehát a mellérendelések, egészen pontosan a mellérendelő összetett mondatok vizsgálatában keresendő. Domináns tulajdonságuk a kötő-

szóval (egyres szakirodalmak szerint operátorral) kifejezett tartalmi-logikai (szemantikai) viszony, azonban mondatkarakterük több szintaktikai sajátsgot is meghatározni enged.

Ahogy már erre korábban utaltam, a mondat — elsősorban a mondatrész-kifejtő és a vonatkozói alárendelő összetett mondat — értelmi összefüggésében a grammatikai-szintaktikai, a szövegében a gondolati, tartalmi-logikai kötőelemek játsszák a főszerepet. Ez a szintaktikai, illetve a szemantikai eszközök használatának nem kizárólagosságát, csak dominanciáját jelenti. Ez a megállapítás több tisztázandó kérdést vet fel a két pólus — az egyetlen egyszerű mondatnyi és a több egyszerű és/vagy összetett mondatokból álló szöveg — között elhelyezkedő nyelvi egységek tekintetében.

Ebből a szempontból tehát a szövegnek az alábbi kompozíciós típusai vizsgálándók:

- a) egyetlen egyszerű szövegmondatból álló szövegek;
- b) egyetlen összetett szövegmondatból álló szövegek;
- c) egynél több (egyszerű és/vagy összetett) szövegmondatból álló szövegek;
- d) az egyetlen (egyszerű vagy összetett) szövegmondatból álló szövegek és az egynél több (egyszerű és/vagy összetett) szövegmondatból álló szövegek közötti átmenetek.

A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat összevetésére gondolva előrebocsáthatjuk: ha több szövegmondatból álló szövegek generálhatóságáról nem is beszélhetünk, azt a kérdést mindenképpen célszerű megvizsgálni, hogy elképzelhetőek-e (ha igen, mi módon) a rendszer elemeként is értelmezhető szövegmondat-tömbök?

A fentebb jelzett csoportokba tartozó alakulatok eltéréseket mutatnak aszerint, hogy alapvetően milyen természetű kapcsolatok vannak az őket felépítő kisebb összetevőik között.

Az a) csoportba tartozó szöveg értékű (egyszerű) mondatok szavai és szintagmái között dominánsan grammatikai-szintaktikai kapcsolat van, amely a grammatika természeténél fogva szemantikai viszonyokat is magában foglal. Ez utóbbi a mondat szintjén is tartalmi-logikai relációkban nyilvánul meg, amely elsősorban a mellérendelő szintagmákban jelentkezik, és amelyet a szintagmákat alkotó szavak szemantikai sajátsgai irányítanak.

A b) csoportba tartozó alakulatokat (az egyetlen összetett szövegmondatból álló szövegeket) tekintve érdemes különbséget tenni 1) az egyetlen alárendelő összetett mondatból álló szövegek és 2) az egyetlen mellérendelő összetett mondatból álló szövegek között, mert — ahogy fentebb már igazolódni látszott — az alárendelő és a mellérendelő viszony lényegesen különbözik egymástól. Az alárendelő viszony — bármilyen nyelvi szinten — grammatikailag meghatározott, a mellérendelő elsősorban tartalmi-logikai (értelmi-szemantikai) természetű, ami a nyelv grammatikai szabályrendszerének megfelelően szintaktikai formákat is meghatározhat. (Ez a megfelelés úgy értendő, hogy a nyelv

grammatikai szabályrendszere voltaképpen szemantikai és szintaktikai összefüggések rendszerezett halmaza. Ezek az összefüggések egy-egy (funktör szerepű) szónak argumentumaival való viszonyában, valamint az egyes argumentumok felépítésében észlelhetők, mivel ezek szemantikai szerepekből és hozzájuk rendelhető morfológiai tulajdonságokból épülnek föl. Így a tagmondatok között lévő tartalmi-logikai, értelmi-szemantikai mellérendelő viszonyok is — amely voltaképpen funktorként értelmezhető kötőszók argumentumai között létrejövő viszonyt jelent — lehetnek szintaktikai jelenségekben megnyilvánuló következményei.)

A c) csoportba olyan több (egyszerű és/vagy összetett) szövegmondatra tagolható szövegek sorolhatók, amelyek attól függően, hogy milyen szerkezetű mondatokból állnak, vagy csak tartalmi-logikai viszonyokat, vagy tartalmi-logikaiakat és grammatikaiakat is tartalmaznak. Mivel a “folytatásos szövegmondatok” viszonya általában mellérendelő tartalmi-logikai viszony, a több szövegmondatra tagolódó összefüggő szövegek szükségszerűen tartalmaznak tartalmi-logikai viszonyt (legalább egyet). Attól függően, hogy a bennük lehetségesen előfordulható összetett mondat alárendelő vagy mellérendelő-e, megkülönböztethetünk: 1) tisztán tartalmi-logikai kapcsolatokat tartalmazó egynél több (egyszerű és/vagy összetett) szövegmondatból álló szövegeket, valamint 2) tartalmi-logikai és grammatikai kapcsolatokat is tartalmazó egynél több (egyszerű és/vagy összetett) szövegmondatból álló szövegeket.

A d) csoport elemeinek a meghatározása — ha ilyen alakulatok meghatározhatók egyáltalán — a szöveg és a szövegnyelvészet definiálásához, a szövegmondatok reprezentációjához nagyon fontos adalékul szolgálhat. A kérdés tehát az, milyen alapon határozható meg az a) és c), valamint b) és c) közötti átmeneti alakulat, illetve alakulatok halmaza.

Az átmeneti sávval kapcsolatos kérdésekben főként olyan vizsgálatokra célszerű hagyatkoznunk, amelyek a szövegeket mondatokra bomló, vagy éppen mondatokból felépülő kommunikációs-funkcionális egységeknek tekintve a kommunikatív funkció létrejöttében a kompozíciónak is szerepet tulajdonítanak. Ez az elv egyszerűen azon a feltevésen alapul, hogy a szövegeket dinamikus egységnek, azaz cselekvésnek tekintő kutatásokban — természetüknél fogva — elvész, legalábbis nagyon háttérbe szorul a szöveg kompozíciójának kommunikációban betöltött szerepe.

A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat elhatárolásában, valamint a már említett határsáv meghatározásában és jellemzésében véleményem szerint két tényezőnek kiemelkedően fontos szerepe lehet.

A meghatározásban:

- Egyrészt annak, hogy ezeknek az alakulatoknak a leírásában milyen szerepet tulajdonítunk a grammatikának. Ennek alapja az a felismerés, hogy bár a grammatika kizárólagos szerepéről a leírásban nem beszélhetünk, a mondat

kerete az, ahol a grammatikai viszonyítás (az egységek komplexitásának sorában) utoljára jelenik meg kötelező érvennyel.

- Másrészt annak, hogy a tartalmi-logikai (értelmi-szemantikai) kapcsolatoknak milyen tipológiája hozható létre, amely a grammatikai szerkezetek tipológiájával összehangolva a szövegmondat-tömbökre jellemző struktúrákat enged rögzíteni.

A határsáv jellemzésében, leírásában így:

- az egyik támpont a nyelv grammatikai szabályrendszere,
- a másik támpont a tartalmi-logikai relációk rendszerszerű tipológiája.

Egyik törekvésként BÉKÉSI IMRE kutatásai említendőek: olyan a mondatnál komplexebb alakulatokat igyekszik feltárni, amelyek szemantikai, tartalmi-logikai alapon meghatározott és a grammatika keretén belül leírható struktúrák. Egyik gyakran emlegetett vállalkozásában néhány mondatból álló, bekezdésnyi terjedelmű újsághíreket elemez, és jellegzetes szerveződési csoportokba sorolja őket. Ezek a típusok jellegzetesen a mondatok között fennálló tartalmi-logikai viszonyokban, valamint a mondatok tömbösödésében térnek el egymástól. BÉKÉSI munkái főként e köré a téma köré csoportosulnak. Kutatásait itt csupán néhány kiemelkedő írásával jellemzem. Jelentős munkája, amely a kérdéses mondatcsoportokkal foglalkozik, *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok* címmel jelent meg (1982). *A gondolkodás grammatikája* (1986), ahogyan a mű alcíme is mutatja, "A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszeré"-vel foglalkozik. "A kettős szillogizmus" (1991) című tanulmánya, valamint a *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése* (1993) című önálló munkája az említett szerkezeteket elsősorban szemantikai alapon közelíti meg.

Legfrissebb, *Osztatlan filológia* (2001a) címet viselő tanulmánygyűjteménye a témakör számos területén eligazít, bár néhány központi kérdésben ő sem tud végérvényes, meggyőző megoldást adni. Ez a kötet korábbi tanulmányait is tartalmazza, amelyeket újabb kutatásai tükrében átdolgozott, kiegészített.

"A rövidszöveg szövegsége" című tanulmányában rámutat arra a figyelemre méltó tényre, hogy a modern szövegkutatás voltaképpen a rövidszövegek sajátságaira irányul. Az ő szavaival élve: "A magyar szövegszerkezeti kutatások tárgyát — nem kimondva, de ténylegesen — a mai napig a rövidszövegek képezik; vagyis amit a szöveg (s az egyes szövegtípusok) szövegségéről e három évtized kutatási eredményeképp megtudtunk, az lényegében a rövidszöveg szövegségéről szól." (BÉKÉSI 2001c: 129). Kivételként csupán az első szövegnyelvészeti munkát, DEME LÁSZLÓ *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata* (1971) című könyvét említi. KANYÓ ZOLTÁN, generatív poétikai vizsgálatokat végez, PETŐFI S. JÁNOS Örkény egyperceséből választja ki korpuszait, TOLCSVAI NAGY GÁBOR 12 szövegmondatos szöveg korreferenciarelációit vizsgálja.

Már a “rövidszöveg” terminus felhívja a figyelmet a mennyiségnek, a hosszúságnak a szövegszerúséggel való összefüggésére. A nyomatéktalan mondatnak tekintett SOV szerkezetű alakulatot vizsgálva szoros összefüggést fedez fel a mondat “mennyisége” (hosszúsága) és “minősége” között. Ennek a mondattípusnak az elemzése a fentebb tárgyalt kérdéses csoportok közül az a) jelűbe tartozó mondatok (azaz egyetlen egyszerű szövegmondatból álló szövegek) jellemzéséhez járul hozzá. Arra mutat rá, hogy a nyelvérzék a minimális SOV struktúrájú mondatoknak olyan hangsúlyviszonyokat tulajdonít, mintha a mondat aktuálisan tagolt lenne, míg a mondat terjedelmét egyetlen mondatrésnyi összetevővel megnövelve a hangsúlyviszonyok kiegyenlítődnek, így ez a forma inkább megfelel a nyomatéktalan mondat kritériumának. Erre a vizsgálatra hagyatkozva fogalmazza meg azt a feltételezését, hogy a mondat nagyságrendjében tapasztalt összefüggésnek lehet “szövegmenyiségi–szövegminőségi” megfelelése is. BÉKÉSI az egyetlen szövegmondatból álló szöveget “szövegértékű mondat”-nak nevezi³⁹, amelyekre az jellemző, hogy “az értelem fő összefüggéseit szintaktikai szabályok alakítják ki; szöveggé váló értelmezésének a szintaktikai forma az alapja” (BÉKÉSI 2001c: 130–131).

Szövegértékű mondatokként összetett mondatok is megjelenhetnek (lásd a b) jelzésű csoportot), amelyek sajátosságai között — ahogyan erre fentebb, a típusok vázolásakor már utaltam — lényeges eltéréseket találunk. Talán nem helyes az alárendelő és a mellérendelő viszonyt mereven két pólusként grammatikainak, illetve tartalmi-logikainak tekinteni, mert a grammatikai és a szemantikai (tartalmi-logikai) természetű kötőerő szükségszerűen keveredik egymással, bár egyre inkább igazolódni látszik, hogy eltérő dominanciával. Ez az elterjedt vélemény nem fektet kellő hangsúlyt arra, hogy a tartalmi-logikai (tehát szemantikai természetű) viszonytal szembe nem egy szemantikai kapcsolóerőt mellőző szintaktikai viszony állítandó, mert a szemantika mellett a szintaxis szerepe is jelentős, hiszen a grammatika szemantikai és szintaktikai szabályrendszerre is, legfőképp ezek összefonódására, összefüggéseire épül. Inkább úgy mondhatjuk, hogy a felszíni struktúrák szintjén az alárendelő viszony inkább a szintaktikai sajátosságában, a mellérendelő viszony inkább szemantikai sajátosságában ragadható meg.

A mondatrészkifejtő alárendelő összetett mondatokat annál a tulajdonságuknál fogva, hogy a tagmondatok közötti viszony elsősorban grammatikai, az egyszerű mondatokhoz hasonlíthatjuk. Az a szintaktikai viszony, amely az összetett mondatbeli alaptag, valamint a mellőle hiányzó bővítményt kifejtő mellékmondat között áll fenn, az egyszerű mondatbeli szintagmák alaptagjai és meghatározó tagjai között lévő viszonyhoz hasonlítható. Itt idézhetjük fel többek között DEMÉNEK azt a megállapítását, hogy az alárendelő összetett mondatok

³⁹ A “szövegértékű mondat” terminust BÉKÉSITŐL vettem át — az ő gyakorlatát követve — az egyetlen szövegmondatból álló szövegek jelölésére.

főmondatokkal “kapaszkodnak” a beszéd, a nyelvhasználat szintjén, a mellékmondat ebből a szempontból egy szintagmatikus alakulat szerkezettagjának felel meg (DEME 1971: 74–77).

Tudjuk, hogy nem minden alárendelő összetett mondat mellékmondata fejt ki a főmondatból hiányzó mondatrészt. Vannak olyan mellékmondatok, amelyek a főmondatához képest szintén alsóbb szinten helyezkednek el, de csak valamilyen sajátos jelentéstartalom kifejezésére szolgálnak, vagy mondatrészkifejtő jelentéstartalomhoz kapcsolódva, vagy önállóan, mondatrészkifejtés nélkül (a leíró grammatikák feltételes, hasonlító, következményes és megengedő jelentéstartalmat tartanak számon). Az ilyen típusú alárendelő viszonyok a grammatikai viszonyoknak azt a pólusát képviselik, ahol valamilyen tartalmi-logikai kapcsolat fejeződik ki grammatikai formában.

A mellérendelő összetett mondatok kutatása nem véletlenül vált az utóbbi időben a kutatás egyik központi feladatává. A gyakorlat is azt igazolja, hogy a kutatások előszeretettel fordulnak az átmeneti jelenségek felé, mert ezeknek a vizsgálata az alapkategóriák meghatározásához is fontos adalékokat nyújthat. A mellérendelő összetett mondat is átmeneti struktúrájának bizonyul, mert a tagmondatai között fennálló, fő szervező eszközének számító tartalmi-logikainak nevezett kapcsolat ugyanúgy megfigyelhető a szöveg szintjén a folytatásos szövegmondatok között is. A két szerveződési szint közötti eltérések kivétel nélkül szemantikai természetűek, leginkább a tagmondatok mellérendelő szövegmondatává, illetve az egyszerű mondatok szöveggé szerveződésének feltételeiben mutatkoznak meg.

Természetesen olyan többszörösen összetett mondat is előfordulhat önálló, szövegértékű alakulatként, amelyben a tagmondatok viszonyai között alárendelés és mellérendelés is előfordul. Ezek az összetett mondatok általában jól példázzák a szinteződés és a tömbösödés értelemszervező szerepét. A szinteződés (vertikális irányú) alárendelő, a tömbösödés pedig (horizontális irányú) mellérendeléshez kötődő jelenség. Mindkettő előfordulhat tagmondatok és szövegmondatok között is, bár a szövegmondatok alárendelő (elsősorban grammatikai) kapcsolódása csak olyan kivételes szerkezetekben fordulhat elő, amilyen például a mondathasadás. A mondathasadás adott keretben való elhelyezése és leírása is megoldandó feladat. Tarthatjuk-e hiányos egyszerű mondatok láncának, vagy a mondathasadás jelensége is átmenet a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat között? Én azon a véleményen vagyok, hogy a mondathasadással keletkezett mondatokat ugyanúgy az adott ko- és/vagy kontextus (azt hiszem, itt a kontextusnak mindenképpen dominánsabb szerepe lehet) hívja életre, mint a megszokottabb szerkezetű hiányos egyszerű mondatokat. A mondathasadás jelenségének megítélése a szövegmondat-reprezentáció szempontjából is lényeges kérdés.

Mivel a tömbösödés az értelmi tagolásban a mondat- és a szövegszerveződés szintjén is (sőt alsóbb szinten, a szószerkezetekben is) fontos szerephez jut, hozzásegíthet ahhoz, hogy szerveződésének feltételeit, strukturális és gram-

matikai szabályszerűségeit felismerve tömböket (tömbtípusokat) határozhatunk meg. Ha ez a szövegmondatok szerveződésének szintjén is elérhető, akkor a mondatnál komplexebb, de a több szövegmondatból álló szöveg komplexitásánál egyszerűbb alakulatokhoz juthatunk. Ezt a problémakört később részletesebben körüljáróm arra a feltételezésre hagyatkozva, hogy valahol a rövidszövegek jellemzőiben keresendő a válasz a fentebb feltett kérdésre, azaz hogy feltételezhető-e a rendszermondatnál komplexebb egység a nyelvi rendszer keretén belül. Mivel nemigen feltételezhető, hogy szövegeknek mélystruktúrájuk, szintaktikai és szemantikai “mintájuk” legyen, legfőljebb szövegmondatok tömbjeinek mintájára gondolhatunk, ha egyáltalán lehetségesnek gondolhatjuk ilyenek generálhatóságát.

A kétmondatos alakulatok esetében (lásd a c) csoportba sorolható egységeket) a szövegség érzetének megteremtésében már más tényezők is szerepet játszanak. Szövegnek ítélésük nem csupán formai, szintaktikai jegyeken alapul, hanem a szövegösszefüggés megteremtésében résztvevő eszközök is szerephez jutnak. BÉKÉSI összefoglaló megjegyzése szerint ezek: “a szövegmondatok közti tartalmi-logikai (értelem-szemantikai) kapcsolatokat létrehozó/jelölő koordinatív viszonyítás”; “a ’szövegvilág’ egyes szereplőire/tényezőire együttesen utaló nyelvi eszközök láncolódása, azaz a korreferencialitás”; valamint “a retorikai alakzatok” (BÉKÉSI 2001c: 132).

E vélemény kiindulási alapja talán annyival egészíthető ki, hogy ez nemcsak a minimálisan két mondatból álló szövegekre (azaz két szövegmondat mellérendelő kapcsolatára) jellemző, hanem azokra a legalább két tagmondatból álló összetett mondatokra is, amelyekben a tagmondatok mellérendelő viszonyban állnak egymással. (Még akkor is, ha a két mellérendelés természeténél fogva szükségképpen több szempontból eltér.)

2.2.2. A tömbösödésről

Vajon mi okozza azt, hogy egy több szövegmondatra tagolódó, központosással ellátott szöveget közel egyformán, legfőljebb minimális eltérésekkel interpretálunk? (Eltérésekkel a befogadók egyedi tapasztalatrendszer, élményvilága, meggyőződésrendszere miatt mindenképpen számolni lehet.) Vajon az alapvető fogódzónak számító központosáson kívül van-e más tényező is, amely nem ennyire explicit tagoló eszköz, mégis minden befogadó szövegértelmezését egyazon irányba tereli?

A magyar szövegkutatásban DEME figyel fel először a szövegek értelmi tagolódására, pontosabban ennek a tagolódásnak arra a jellegzetességére, amit a nemzetközi szakirodalomban elsősorban a szöveget mint kommunikációs-funkcionális jelenséget vizsgáló irányzatok tömbösödésnek neveznek. (BÉKÉSI HALLIDAYre és MARTINra hivatkozik. BÉKÉSI 2001b: 118.) Tudnivaló, hogy a tömbösödés a nyelvi struktúra több szintjén jelentkezhethet az értelmi tagolás

eszközékként. Így beszélhetünk mondatrészek, tagmondatok, szövegmondatok sorrendi kombinálódásáról, amelynek eredményeként szintagmatömbök, tagmondat-tömbök (clause-complex), illetve szövegmondat-tömbök vagy közlemény-tömbök (message group) keletkeznek. Ezeknek a szerkezeteknek a leírása hozzájárulhat mind az egyetlen egyszerű mondatnyi, mind az egyetlen összetett mondatnyi, mind a néhány szövegmondatból álló rövidszövegek leírásához is.

DEME elsőként a szintagmák tömbösödését vizsgálja. A kommunikáció sikeressége felől közelíti meg a szerkesztett mondatrészekben belüli szerveződés jellegzetességeit. Arra az eredményre jut, hogy azok a szerkezetes mondatrészek érthetőek egyszerűbben, amelyekben a hierarchia nem lineáris, hanem szakaszos. “A lineáris hierarchia — tömbösödés híján [...] nem ad fogódzókat, relatív nyugvópontokat a hallgatónak. [...] a szakaszos linearitással felépített szintagma — bár konstrukcionálisan bonyolultabb — kommunikacionálisan sikeresebb...” (DEME 1971: 65).

A magyar leíró szövegtani kutatások viszonylag korai időszakában DEME az egyetlen, akinek kutatása a rövidszövegeket meghaladó terjedelmű korpuszra irányul. 1971-ben megjelenő *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* című munkájában közzétett mutatói több ezer szövegmondatos anyag sajátosságairól tanúskodnak.

DEME tehát a tömbösödést bevonja a hosszabb szövegek, szövegrészek gyakorisági vizsgálatába is. A mondategységekre (szövegmondatokra) eső tömbök száma a szöveg átlagos tagoltságát jellemzi. A tömbösödés tehát nem csupán a néhány mondatos szövegek sajátossága, hosszabb szövegek értelmi tagolásában is részt vesz, ezáltal akár szövegtípusra jellemző sajátossággá is válhat. PETŐFI, aki a tömbösödés értelemtagoló funkciójára a szöveg kompozícióját vizsgálva támaszkodik, a szövegmondatokat elsőfokú makrokompozíció-egységeknek tekinti, amelyekből szövegmondat-tömbök épülhetnek föl másodfokú makrokompozíció-egységekként, ezek magasabb fokú tömbökbe szerveződhetnek, mígnem a tömbösödés eléri a kompozíció legkomplexebb szintjét, a szöveg egészét.

DEME azt is megállapítja, hogy függetlenül attól, hogy a tömbösödés milyen nagyságrendű nyelvi egységben jelentkezik, egy valami mindig jellemző rá: mindig valamivel szemben jön létre, azaz a konstrukcióban legalább három egység jelenlétét feltételezi, amelyek közül kettő a harmadikkal szemben alkot tömböt. Az összetevők csoportokba, tömbökbe rendeződését tehát az egységek közötti viszonyok különbözősége eredményezi. Az összetevők kapcsolatának vizsgálatát — DEME idézett megállapítására hagyatkozva — legmagasabb fokon BÉKÉSI végzi el, a kutatás eredményeképpen tömbtípusokat állapít meg, miközben főként “az ún. ’tartalmi-logikai’ viszonyfajták egybetartozóbb-elkülönülőbb kapcsolódásaira” fordítja figyelmét (BÉKÉSI 2001b: 119).

A vizsgálatai eredményeképpen körvonalazódó típusokat — amelyek általában három (explicit és/vagy implicit) egységből állnak — elemi jelentésszerkezeteknek nevezi.

Ha valamilyen elméleti alapon elfogadhatjuk azt a feltevést, hogy nem a mondat a legkomplexebb nyelvirendszer-egység, akkor az a “határsáv”, amely a szöveg és a mondat között húzódik, nagy valószínűséggel egy kevés számú mondatból álló alakulat lehet. Ezért célszerű ezekből kiindulni. Nem törekszem a lehetséges szerkezetek kimerítő bemutatására, de néhány lényeges tulajdonságukat mindenképp célszerű szemügyre vennünk.

A BÉKÉSI által vizsgált struktúra tehát “elemi jelentésszerkezet”, amelynek a szerző három fontos tulajdonságát emeli ki:

1) Egyik legfőbb sajátossága az, hogy két viszony — egy fő- és egy alviszony — viszonya. Ezek az értelem egészét széttagoló viszonyok tartalmi-logikai kapcsolatok, amelyeket — a logika nyelvén — konnektívumok, verbális síkon kötőszók fejeznek ki. BÉKÉSI jellemző viszonypárokat is megkülönböztet: gyakran fordul elő fő- és alviszonyként például egy szembeállító és egy megszorító ellentétes viszony; jellemző lehet egy megszorító vagy szembeállító ellentétes és egy okadó magyarázó vagy következtető viszony viszonya stb. Tömbösödés leggyakrabban két esetben jöhet létre: 1) a viszonyított részek “tematikai összetartozása-elkülönülése”, azaz a viszonyok “szorossági különbsége” miatt; valamint 2) a viszonyok “fontossági hierarchiája” révén.

Az első típust a “hely-idő-cselekvő-cselekvés vetületeként” jól példázzák többek között az olyan jelentésszerkezetek, amelyekben a tömbösödés egy esemény szakaszolódását juttatja kifejezésre. A szorossági különbség egyik legjellemzőbb megnyilvánulását példázza a fentebb említett szembeállító-megszorító ellentétviszony.

A második típusban egy explicit formában kifejeződő viszonyfajta használata “feltételezi (esetleg előírja) egy másik viszonyfajta használatát is.” Ennek legtipikusabb formája az, amikor nem egy verbálisan kifejtett tényállással, hanem egy abból következő implicit következtetéssel áll ellentétes viszonyban egy kifejtett tényállás. Ebben az esetben az ellentétben mint főviszonyon kívül alviszonyként ok-okozati reláció is megjelenik általában implicit következtetésként és/vagy magyarázatként, amely jellegzetesen az ellentétezés indoklásaként kapcsolódik a második egységhez.

2) Az elemi jelentésszerkezetek másik lényeges tulajdonsága az, hogy a bennük szereplő tényállásrepresentációk miféle propozicionális szerepet töltenek be.⁴⁰ A legfelső szinten szerepelnek a kommuniktív-performatív propozíciók, amelyek mindig egy szubvilágalkotó vagy egy tényállásleíró propozícióval alkotnak egy

⁴⁰ A ‘propozicionális szerepek’ elnevezés PETŐFI VeSReST-elméletéből (Vehikulum-struktúra-Relátum-struktúra-elméletből) származik.

konstrukciótípust; illetve ezen a szinten értelmeződnek a kijelentések illokúciós értékei is. Például két verbálisan megfogalmazott tényállás szintén explicit szembeállító ellentétes viszonya az illokúciós aktus síkján nem ezeknek a tényállásoknak a szembenállását fejezi ki, hanem az első tényállás alapján megfogalmazódó elvárás és az — ezt az elvárást ki nem elégítő — második tényállás ellentétét, lehetséges következtetésként az elvárás ki nem elégülése miatti szemrehányást. A második szinten szerepelnek a szubvilágalkotó proposíciók. Ennek egyik legjellemzőbb jelentésszerkezete az, ha valamilyen tényállásra hagyatkozva megfogalmazódó feltételezés törlődik egy másik tényállás miatt. A legalsó szinten állnak a tényállásokat leíró proposíciók, de ezek sohasem önmagukban, hanem valamilyen szubvilágalkotó proposícióba ágyazva jelennek meg. Például a második szinten értelmezett előbb hozott példa a tényállások szempontjából az alsó szinten is értelmezhető.

3) Az elemi jelentésszerkezetek harmadik fontos sajátására már utaltam: megjelenési formájukra jellemző, hogy az elemi jelentésszerkezet szintagmatikus kapcsolatban lévő összetevők szintjén, a mondatrészek szintjén, illetve a tagmondatok és szövegmondatok szintjén is megjelenhet (BÉKÉSI 2001b: 111–117).

BÉKÉSI ezzel az utóbbi jellegzetességgel kapcsolatban — a szövegmondatok reprezentációjában is figyelembe veendő — fontos tényt állapít meg: “A beszélés és a beszédegységek szintjén, vagyis a nyelvi kommunikáció gyakorlatában létrejött összefüggések — mint például a (de(tehát)-félék — bevált megoldásokként kerülhetnek le a sűrítettebb, szorosabban viszonyított formáknak, az összetett mondatoknak, majd a szószerkezetsoroknak a szintjére. Ezzel magyarázható [...], hogy az összetett majd az egyszerű mondatokba lejutva, a tömbösödés kénytelen együtt szerepelni az ottani grammatikai formák ’szinteződés’-ével. Főnt, vagyis a szövegek, szövegegységek tartományában a szinteződés még nem grammatikai szorosságú; ott még csupán ‘szorossági különbség’-et, ‘fontossági hierarchiá’-t segít kifejezésre juttatni.” (BÉKÉSI 2001b: 118).

Az elemi jelentésszerkezetek harmadikként kiemelt tulajdonságának leírásából is látható, hogy BÉKÉSI — elméletileg — nem tesz különbséget a tagmondatok és a szövegmondatok szerveződése között. Ennek oka bizonyára az, hogy a tartalmi-logikai mellérendelő viszonyok hasonló természetűek és hasonló nyelvi formát öltenek a szövegmondatok és a tagmondatok között is. Azt, hogy ez a két nyelvi megnyilvánulás megegyezik, azért nem mondhatjuk, mert többek között KIEFER vizsgálatai meggyőzőek arra nézve, hogy éppen a mellérendelés néhány aspektusa teszi lehetővé, hogy különbséget tegyünk mellérendelő összetett mondat és olyan szöveg között, amely egymásnak mellérendelt szövegmondatokat tartalmaz (KIEFER 1976: 209–221).

BÉKÉSI kutatásának egyik kiemelkedő eredménye a konstrukciótípusok meghatározása. Azokat az elemi jelentésszerkezeteket nevezi így, amelyekben a tömbösödés a tartalmi-logikai viszonyok összetartozóbb-elkülönülőbb kapcsoló-

dásaiból jön létre (BÉKÉSI 2001b: 119). A konstrukciótípusok mindegyike tényállásleírások között létesít tartalmi-logikai viszonyokat. Ezek a viszonyok — akár explicitek, akár nem — a *tehát*, a *hiszen* és a *de* kötőszavakkal fejezhető ki. A konstrukciótípusok fajtái az adott alakulatban előforduló tartalmi-logikai viszonyok fajtáitól, valamint a viszonyok és a tényállásleírások sorrendjétől függenek. A konstrukciótípusokban szereplő tényállásleírások az alábbi szubvilágalkotó proposíciókba vannak beágyazva: “Ha a beszélő valamit egyedi, aktuális TÉNY-ként ír le, akkor erre, valamint a tényállásleírása mögött rejlő általános, konvencionális TUDÁS-ra épülően miféle egyedi, aktuális ELVÁRÁS-a van (vagy lehet)?” (BÉKÉSI 2001b: 120).

Az említett komponensek közül leggyakrabban nem mindegyik explicit. Rendszerszerű mondattömb csak kivételes esetekben fordul elő a nyelvhasználatban. Leggyakrabban egy vagy esetleg két komponens is implicit (általában a mögöttes tudás, és/vagy a leírt tényállásból következő elvárás), a konstrukciótípus a valóságra vonatkozó ismereteinkre, tudásunkra, feltételezéseinkre, az explicit tényállásokra épülő előfeltevésekre hagyatkozva értelmezhető. Mivel a valóságra vonatkozó tudásunk, ismereteink, feltételezéseink nem grammatikai, hanem szemantikai és pragmatikai kategóriák, a konstrukciótípusok leírásához szükséges apparátus komponensei “a grammatikai kategóriákkal együtt az általános jeletudomány (szemiotika) kategóriarendszerét alkotják” (BÉKÉSI 2001b: 126).

A kérdés az, hogy definiálhatók-e rendszerszerű mondattömbök, olyanok, amelyek aktuális kontextustól függetlenül szemantikailag, szintaktikailag leírhatók. Meghatározott formai követelményeknek eleget tevő mondattömböket a szillogizmusok és a kettős szillogizmusok alkotnak. Kérdés, hogy ezek a formai követelmények megfogalmazhatók-e a nyelvi rendszer kategóriáival.

A szillogizmus olyan logikai következtetési forma, amely két előzményből (premisszából) és egy zárótételből (konklúzióból) áll. A szillogizmus prototípusában a két előzmény egy egyedi tény és az egyedi tényre vonatkozó általános tudás, amely “ha ..., akkor ...” struktúrában jelenik meg; a két premisszából pedig egy egyedi konklúzió (például feltételezés, elvárás) következik. Szillogizmus például a BÉKÉSI által bemutatott konstrukciótípus, amelynek egyik premisszája a tényállás, amiből kiindulhatunk, másik az a tudás, amely erre a tényállásra vonatkozik, és ezek egy elvárásban megfogalmazódó konklúzióhoz vezetnek.

BÉKÉSI a szillogizmust a rendszerbe sorolja, míg az entiméma szerinte a használat kategóriája. Mivel a kérdést “Kép, szöveg, mentális kép” című tanulmányában (BÉKÉSI 2001d: 163–177) PETÓFI elméleti keretébe helyezkedve közelíti meg, az előbbi felosztás úgy módosul, hogy a szillogizmust a relátumra

vonatkozó értelem szabály- és konvenciórendszeréhez sorolja, az utóbbi pedig a relátumra vonatkozó aktuális értelem kategóriája.⁴¹

BÉKÉSI a tárgyalt jelenségek fentebb idézett rendszerezéséhez hozzáfűzi, hogy “ez a leegyszerűsítés arra a tapasztalatra épül, amely szerint a szillogizmusra (illetőleg elvi sorrendi típusaira) a maga teljességében a használat csak ritkán tart igényt. Ha mégis [...], akkor általa egy adott kontextusban az író egy sor entimémát alkalmazhat, azaz hiányos szillogizmusok tételeit, konklúzióját képes az olvasóval felidézteni.” (BÉKÉSI 2001d: 164).

A fentiekből lehetségesnek tűnik, hogy a mondatnál nagyobb, de a több szövegmondatból álló szövegnél kisebb komplexitású egység meghatározásához a szillogizmusok elemzésén keresztül vezethet az út. Ha a szövegmondat és a rendszermondat viszonyából indulunk ki, akkor az entiméma a szövegmondat, a szillogizmus a rendszermondatall állítható párhuzamba. A rendszermondat magában hordozza teljességét, minden potenciális struktúravariánsa egy teljes rendszermondatra vezethető vissza, amelynek kiindulópontja egy funktor + argumentuma(i) alapstruktúra.

A szillogizmus a rendszermondathoz hasonló teljes kompozíció, az adott kontextus dönti el, hogy milyen hiányos szerkezet, entiméma formájában valósul meg egy adott szövegben vagy szöveggént. Ebben az esetben természetesen az ellipszisén kívül más grammatikai jelenségekkel is számolnunk kell, olyanokkal, amelyek egy mondat szövegbe való beszerkesztésében lineáris kohéziós eszközként szerephez jutnak (névmásítás, személyragokkal való utalások, egyeztetés stb.). A mondaton felüli szintet vizsgálva ezek a grammatikai jelenségek nem kerülnek felszínre, hanem a mondat belső ügyei maradnak.

Itt kell visszatérnem KIEFER egy fentebb idézett véleményéhez, amely szerint a mondat és a szöveg közötti átmeneti egység valahol a mellérendelésekben keresendő. A szillogisztikus szerkezetű alakulatok ennek a kritériumnak is eleget tesznek: vagy a mellérendelő összetett mondat, vagy a mellérendelő folytatásos szövegmondatok kompozíciója szolgál a szillogizmus kereteként. Mind a mellérendelő mondat, mind a több szövegmondatból álló alakulat beszerkesztett összetevője lehet egy tágabb verbális kontextusnak.

Amikor a szöveggel kapcsolatban tesszük fel azt a kérdést, hogy elképzelhető-e az, hogy a nyelvi rendszer egységeinek sorába egy a szövegnek megfelelő rendszeregység is beletartozzon, a nemleges válasz alapja a generálhatóság kérdése.

⁴¹ Az első fejezetben részletesen ismertetem PETŐFI Vehikulumstruktúra-Relátumstruktúra-elméletének (VeSReST) összetevőit. A relátum ebben a keretben — kicsit leegyszerűsítve — az ábrázolt valóság vagy ennek egy darabja, a vehikulum az ezt jelölő objektum fizikai manifesztációja. A befogadó (interpretátor) a vehikulumról és a relátumról is mentális képet alkot: a vehikulum-imágót és a relátum-imágót.

Ezt az elvet követve mindenekelőtt arra a kérdésre kell tehát választ keresnünk, hogy léteznek-e olyan grammatikai — azaz szintaktikai és szemantikai — szabályok, amelyek alapján a szillogisztikus szerkezetű alakulatok létrehozhatók. A kérdés ilyen formán való feltevése a generálás elvének igen csak egyszerű felfogását tükrözi, de most elsősorban az a célunk, hogy a szóban forgó nyelvi alakulat alapvető rendszerszerű természetét tárjuk fel, ami főként szemantikai és szintaktikai sajátságokban nyilvánul meg.

Kétségtelen, hogy a konstrukciótípusok vizsgálatában BÉKÉSI figyelemre méltó szabályszerűségeket tárt fel. Az ő kutatásának célja nem annak bizonyítása volt, hogy a konstrukciótípusokat a nyelvi rendszerbe illeszkedő egységeknek fogadjuk el, eredményei mégis felébresztik a szövegnyelvész gyanakvását.

Az imént feltett kérdésre a válasz véleményem szerint mégis nemleges. Nem tartom valószínűnek, hogy rendszerszerű konstrukciótípusokról beszélhetnénk. Ennek véleményem szerint két oka van. Az egyik az, hogy a generálás szintaktikai alapon működik, a konstrukciótípusok pedig alapvetően értelmi-szemantikai, tartalmi-logikai alapon szerveződnek. Ezek leírásában a később szemantikai alapokra helyezkedő generatív grammatika sem nyújthat megoldást. A másik ok: hogy miért nem, a logikában, pontosabban a logikai nyelvészetben keresendő.⁴²

Az úgynevezett “szemiotikai háromszög” három “csúcában” a nyelvi jel, az értelem, valamint az ábrázolt valóság áll. A nyelvészeti szemantika — így a generatív szemantika is — a nyelvi jel és az értelem viszonyát vizsgálja. A logikai szemantika tárgya — amely a mellérendelő, tartalmi-logikai viszony megteremtésében is szerepet játszik — a nyelvi jel és az ábrázolt valóságdarab közötti kapcsolat. Ilyen formán a generatív grammatikának nincs logikai értelemben vett szemantikája. Ez a tény pedig alapjában kizárja azt, hogy tartalmi-logikai viszonyok viszonyai által meghatározott konstrukciótípusokat generálni lehessen.

⁴² A különböző logikai irányzatok hatása a nyelvészetekre régóta ismeretes. A logikák modellt szolgáltatnak ahhoz, hogy milyen felépítésű grammatika lehet képes a nyelvi jelenségeket leírni. Leegyszerűsítve a logika felépítése minta értékű egy grammatikai modell számára.

3. A modern grammatikák szerepe a szövegmondat-reprezentációban

A mai nyelvtudomány keretében több nyelvtudományi irányzat él együtt, egymást kiegészítve, támogatva, vagy éppen megcáfolva.

A mondat vizsgálatára leginkább a DE SAUSSURE strukturalista felfogásából kinövő irányzatok hatottak, és hatnak ma is. DEME LÁSZLÓ fentebb már említett *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* című munkájában a mondat-elemzés lehetőségeit latolgatja azzal a céllal, hogy statisztikai (matematikai nyelvészeti) kutatása számára ideális keretet körvonalazhasson. Abból kiindulva, hogy — bár minden keretben helytálló mondatdefiníció nem létezik — minden mondatnak van valamilyen kommunikációs funkciója, szerkezeti formája, és rendelkezik adott kontextusa által meghatározott tulajdonságokkal, a mondat-elemzés három kiindulási alapját különbözteti meg: a kommunikacionálist, a kontextuálist és a konstrukcionálist.

A kommunikacionális megközelítés DEME elgondolása szerint azt jelenti, hogy “a besorolás alapja: hogy milyen társadalmi árnyalat dominál benne, s általa a beszélő milyenfajta viszonyt létesít a hallgatóval” (DEME 1971: 26). Eszerint bármely mondat besorolható a jól ismert öt kategória (kijelentő, felkiáltó, felszólító, kérdő, óhajtó) valamelyikébe. A mondatok kommunikacionális megközelítése kétség kívül cáfolhatatlanul megalapozott aspektusa a mondatok értékelésének, de — ahogyan DEME is vélekedik — a kommunikacionális alapú vizsgálatra nem lehet elemzési rendszert építeni. Ennek okát abban látja, hogy kommunikatív funkciója alapján a mondatot elemeire bontani nem lehet, hiszen “a mondatnak épp mint egésznek van kommunikatív funkciója; az ezen belül egyes részekre háruló részfunkciók már vagy konstrukcionális, vagy kontextuális kötöttségűek; s nem is a kommunikatív, hanem az informatív funkció síkján viselnek részértéket” (i. h.).

A kontextuális alapú megközelítéssel kapcsolatban a szerző nagyon lényeges általános elvre hívja fel figyelmünket: “a kontextuális függés jegyeit természetesen minden elemzésfajtának tudomásul kell vennie és ki kell mutatnia, hacsak nem akar laboratóriumi célokra preparált mondattípusok vizsgálatánál megrekedni. Még a konstrukcionális indulású elemzési rendszer számára is fontos ez a szempont. A szerkesztettség fokát, a szerkesztett (tagolt) mondat szerkezeti hiányosságait, s más oldalon a hangsúly, hanglejtés és a szórend adott formáit e

szempont nélkül nem lehet megmagyarázni.” (i. h.). A kontextuális elemzés hátrányaként arra mutat rá, hogy ezen az alapon a mondat csak a teljes kontextus ismeretében elemezhető, kontextusból kiragadott példamondatok esetében ez a megközelítés nem alkalmazható maradéktalanul. Hátrányként értékeli azt is DEME, hogy a szövegelőzmény nélküli (nyomatéktalan) mondatok aktuálisan nem tagolhatók, azaz sem téma, sem propozíció (réma) nem különíthető el bennük, hiszen előzmény híján minden információ új ezekben a mondatokban.

Mivel rendszerszerű mondatelemzés szolgálatába igazán sem a kommunikációs, sem a kontextuális alapú megközelítés nem állítható, DEME szavaival élve: “marad tehát az annyiszor kipróbált — és majdnem annyiszor kompromittált — harmadik lehetőség: a szerkezeti, azaz konstrukcionális alapra helyezett mondatelemzés” (DEME 1971: 28). Ennek alábbi három irányát különbözteti meg:

- 1) A hagyományosnak nevezhető *f o r m á l i s - g r a m m a t i k a i* elemzés, amely azért grammatikai, mert “a valóság helyes megfigyelését tükröző nyelvtani kategóriák (állítmány, alany, tárgy stb.), a mondatfunkciók részek felismerésére és felismertetésére törekszik. De formális, mivel beéri az egyes részeknek minőségük alapján való pusztán megneveztetésével [...] egymáshoz való viszonyukat — a mondatnak mint egésznek valóságos konstrukcióját — már nemigen vizsgálja.” (DEME 1971: 29).
- 2) A *f o r m á l i s - k o n s t r u k c i o n á l i s* megközelítés a mondat bipolaritását veszi alapul. Ez a megoldás sem egészen kielégítő, mert az alany és az állítmány a mondatnak nem kizárólagos önálló összetevői. A közvetlen összetevőkre bontás a behelyettesítés módszerével valósul meg, amely a mondatot szintekre bontja, ezek azonban nem felelnek meg a mondaton belüli valódi hierarchiaviszonyoknak. Ennek a megközelítésnek erőnyeit és hátrányait a szerző így összegzi: “E módszer tehát tekintetbe veszi a mondat konstrukcióját, de formális eljárásaival törvényeinek csak egy részét ismeri fel benne, a törvények másik részét inkább rája erőszakolja.” (i. h.).
- 3) A mondat szerkezeti elemzése szempontjából legcélravezetőbb eljárás a *k o n s t r u k c i o n á l i s - g r a m m a t i k a i* alapú megközelítés. DEME is ezt a módszert követi, amikor elemzéseiben mondat szintű (közvetlen) összetevőket és (a szabad részek alá rendelt) szerkezettagokat különböztet meg. Ennek a megközelítésnek DEME szerint az utóbbi időszakban két irányzata látszik kibontakozni:
 - a) A voltaképpen angol nyelvre kidolgozott szintetikus-morfematikusnak nevezhető módszer leginkább a generatív-transzformációs nyelvtannal kapcsolható össze. Szintetikus, mert “tulajdonképpen nem adott mondatkonstrukciós eljárások felderítését célozza pusztán, hanem — erre alapítva és ezen túlmenően — olyan szabályok megállapítását, amelyeknek segítségével annak minden helyesen, de csak helyesen szerkesztett mondata repro-

dukálható, vagy akár produkálható” (i. h.). Morfematikusnak azért mondható, mert konstruktív alapegysége nem a mondatrész, hanem a mondatrészi szerepet betölteni képes morfémakomplexus vagy morféma.

b) Az analitikus-szintagmatikus irányzat vállalja az empirikus alapú elemzést: egymással grammatikai viszonyban lévő mondatfunkciós részeket vizsgál, figyelembe véve hierarchiájukat, azaz a mondat szerkezetében elfoglalt helyüket is. Funkcionális szemléletét elsősorban az tükrözi, hogy az összetevőket mondatfunkciós szerepük alapján sorolja kategóriákba, formai vizsgálatuk más szinten folyik (DEME 1971: 29–30).

Mivel a szövegmondatok leírására kidolgozott kétlépcsős reprezentációs modell alapján véve szintaktikai alapú, azaz a szövegmondatoknak elsősorban szerkezeti szerveződéséből indul ki, a mondatleírásban meghatározónak bizonyult elméletek közül ezúttal négy olyan — egymástól több szempontból eltérő — modellt veszek szemügyre, amely konstrukcionális-grammatikai alapon áll. Közülük kettő a magyar nyelvtudomány utolsó évtizedeinek meghatározó irányzata: a funkcionális alapokon álló klasszikus leíró, valamint a generatív mondattani modell. A másik kettő ugyan nem mondattan, de vizsgálati keretét mégis a mondat alkotja: a valenciaelmélet, valamint az esetgrammatika. Sem a valenciaelméletet, sem az esetgrammatikát nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hiszen az előbbi mind a hagyományosabb leíró grammatikában, mind a generatív nyelvreírásban kulcsszerepet játszik; az utóbbi inkább a generatív megközelítésnek vált szerves összetevőjévé, amikor az szemantika alapra helyezkedett. A szövegmondatok explicit leírása szempontjából természetesen más elvárásokat támaszthatunk a rendszerszerű mondattanokkal szemben, mint az utóbb említett két elmélettel szemben, amelyek kompetenciája eredendően a lexikai síkhoz, a szótárhoz kötődik.

Ezúttal nem törekszem az egyes nyelvészeti irányok egymáshoz való viszonyának részletes bemutatására. Ebben a fejezetben az alábbi kérdésekre keresek választ:

- 1) A mondatleírásban alkalmazott elméletek mivel járulnak hozzá a szóban forgó nyelvi egység explicit leírásához?
- 2) Ezeknek az elméleteknek az alkalmazása milyen hiányosságokra derít fényt?
- 3) Miben gyökereznek ezek a hiányosságok és pótolhatók-e valamely másik keretben?

Köztudott, hogy a mondat reprezentációjával kapcsolatban már a vizsgálat tárgyának, a mondatnak a meghatározása nehézségekbe ütközik: elegendő a RIES által összefoglalt, kétszáznál is több mondat-meghatározásra gondolnunk. Nem vállalkozhatom arra, hogy a különböző megközelítések között “igazságot tegyek”, a mondat sajátosságai közül csupán azokat kívánom kiemelni, amelyek nyelvi vagy legalábbis nyelvi vonatkozású természetüknél fogva nyelvészeti

leírás tárgyát képezhetik, ennél fogva a reprezentációs modell kidolgozásakor fontos figyelembe vennünk őket.

Mielőtt az egyes mondatelemző modellek alkalmasságát, lehetőségeit vennénk szemügyre, álláspontomnak egy fontos sajátosságát ki kell emelnem: a mondatot a kommunikációban születő szöveg alkotóelemének — speciális esetben kommunikatív funkciójú szövegértékű alakulatnak — tekintem, amely a mondatnak mint a rendszer egységének aktuális ko- és/vagy kontextustól függő megvalósulása.⁴³ A nyelvi rendszer legkomplexebb egysége tehát ennek alapján nem a szintagma, mint DE SAUSSURE rendszerében, hanem a mondat, egészen pontosan a rendszermondat.

Ebből a mondatértelmezésből adódik, hogy a mondatnak egyformán fontos tulajdonsága kommunikációs szerepe — ezzel szoros összefüggésben az aktuális ko- és/vagy kontextustól függő sajátosságai —, valamint az a megformáltság, amely szintaktikai és szemantikai jegyeiben nyilvánul meg. A mondatok leírására vállalkozó modellek hiányosságának, elégtelenségének az az oka, hogy nincsenek tekintettel a mondatnak erre a kettős természetére. Azok az irányzatok ugyanis, amelyek a szövegmondatot kívánják megragadni, azaz azt az alakulatot, amely egy aktuális kommunikációs helyzetben valósul meg, a szövegmondat nyelvi megformáltságára nem fordítanak kellő figyelmet. A beszédaktus-elmélet például a szóban forgó egység lokúciójának, illokúciójának és perlokúciójának viszonyát kutatja, a kommunikációelmélet a szövegmondat kommunikációs funkcióját vizsgálja, az interakcióelmélet a sikeres kommunikáció maximáit fogalmazza meg. Azok a kutatások vannak többségben, amelyek a mondatot mint nyelvi képződményt vizsgálják, de közülük kevés számol a szöveggörnyezet és a kommunikációs helyzet befolyásoló szerepével.

Annak eldöntése, hogy melyik megközelítés eredményesebb, összetett feladat. A nyelvi jelek kommunikációs szerepét középpontba helyező megközelítések pragmatikai információk vetületeként állapíthatnak meg nyelvi (szintaktikai, szemantikai) jellemzőket. A nyelvi jel megformáltságából kiinduló megközelítések szemantikai, szintaktikai jellemzők alapján fogalmazhatnak meg egy-egy nyelvi megformáltsághoz rendelhető pragmatikai szabályszerűségeket.

Ha a nyelvi jelek megszerkesztettségét és beszerkesztettségét is tekintetbe vesszük, akkor olyan mondatleírást tartok célszerűnek, amely a szövegmondat aktuális megformáltságából indul ki, mégpedig olyan módon, hogy “viszonyítási alapnak” a neki megfeleltethető rendszeregység megformáltságát tekinti. Arról, hogy milyen komponensekből áll, és milyen információkat nyújthat az a szövegmondat-reprezentációs modell, amely véleményem szerint explicit leírás alapjául szolgálhat, a következő fejezetben lesz szó. Előtte azonban tekintsük át

⁴³ A rendszermondat és a szövegmondat adott keretben való pontos meghatározását lásd dolgozatom első fejezetének 1.6.3. pontjában.

azokat a mondatelemző modelleket, amelyek a mondattan fejlődésében fontos szerepet játszottak, és játszanak ma is.

A kiválasztott elméletek a nyelvtudomány utóbbi néhány évtizedében kialakult és máig ható irányzatok, így általuk a modern nyelvtudomány kompetenciája jellemezhető. Céлом annak megmutatása, hogy különböző módszerű — de egyaránt nyelvi (szerkezeti) megformáltság-központú — modellek milyen információt tudnak nyújtani a szövegmondatok reprezentációjában. Az egyes modellek összevetéséhez ugyanannak a szövegmondatnak különböző keretekben történő elemzése látszik legcélszerűbbnek. Ezért négy különböző megközelítésű vizsgálatra abból a szövegrészből választottam ki egy szövegmondatot, amelyen a következő fejezetben a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell működését mutatom be. A szövegmondat a Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című művében található *Jön az erdő* című novellából származik: *Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohamot.*

Ez az elemzés egyben fényt derít arra is, hogy milyen elégtelenségeik vagy hiányosságaik vannak ezeknek a reprezentációknak; mit tud nyújtani az egyik modell, amit a másik nem, és fordítva.

Ebbe a keretbe illeszttem be az általam kidolgozott szemiotikai textológiai alapokon álló kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modellt, arra is példát állítva, hogy ez a szövegmondat-megközelítés miképpen szolgálhatja a szövegek különböző aspektusú elemzéseit.

Az utóbbi időszak leíró grammatikai kutatásai lehetővé teszik, hogy mind a hagyományos, mind a modern mondatleírás tekintetében friss szakirodalomra támaszkodhassak. Két évvel ezelőtt, 1998-ban látott napvilágot É. KISS KATALIN, KIEFER FERENC és SIPTÁR PÉTER munkája nyomán az *Új magyar nyelvtan*, amely a modern nyelvreírásnak legfrissebb összegzése. Ezzel gyakran együtt említik a *Strukturális magyar nyelvtan* köteteit (szerkesztője KIEFER FERENC), melyek jelentős mértékben az *Új magyar nyelvtan* elődjeinek tekinthetők. *Magyar grammatika* címen 2000-ben jelent meg az az összefoglaló munka, amely KESZLER BORBÁLA szerkesztésében a klasszikusnak nevezhető leíró nyelvészet legújabb eredményeit rendszerezi.

3.1. A modern strukturális mondattanról

3.1.1. A modern strukturális mondattan elvei és kategóriái

A strukturális grammatika célja univerzális grammatikai szabályok megfogalmazása, azaz a magyarázó adekvátságú reprezentáció, amely bármely nyelv jelenségeinek azonos keretben, azonos módszerrel, azonos modellel történő leírását és magyarázatát teszi lehetővé. Az *Új magyar nyelvtan* mondattana “azon mondattani műveletek és megszorítások minél teljesebb és pontosabb

leírására törekszik, melyek alapján a magyar szókincs elemeiből a lehetséges magyar mondatok — és csakis azok — előállíthatók. Célját: azoknak a szabályszerűségeknek a megállapítását, melyek alapján a szavakból kifejezések, a kifejezésekből mondatok építhetők fel, ellenkező irányból fogja megközelíteni: azt elemzi, milyen szabályszerűségek szerint bonthatók a mondatok kifejezésekké, a kifejezések pedig szavakká, azaz hogyan tagolható a magyar mondat, milyen szerkezet tulajdonítható neki.” (É. KISS 1998: 17).

A modern strukturális megközelítés tehát a potenciális nyelvhasználatot vizsgálja, azaz minden olyan nyelvi jelenséget, amelyet valamilyen élőnyelvi kontextusban helyesnek tudunk ítélni. Célja vizsgálatának tárgyát is befolyásolja, ugyanis ahhoz, hogy univerzális grammatikai szabályokat tudjon megfogalmazni, a nyelvi struktúráknak nemcsak leírását, hanem “előállítását”, generálását is végzi, ebbe pedig a helyesnek vélt struktúrákon kívül helyteleneket is bevon. Ez az utóbbi megállapítás már a modern strukturális nyelvreírás módszerének egyik fontos elvét, a túlgenerálást villantja fel, amely a helytelen szerkezetek kiszűrésére ellenőrző elméletek működését kívánja meg.

Az *Új magyar nyelvtan* a modern strukturális nyelvreírás módszerét a kísérleti fizika módszeréhez hasonlítja: “egy nyelvi jelenség leírásakor a tapasztalt tények alapján először hipotézist állítunk fel arra nézve, hogy az adott jelenség milyen feltételek teljesülése esetén jön létre. Majd kísérletezünk: egyrészt olyan mondatokat/kifejezéseket/szavakat/hangkapcsolatokat alkotunk, amelyekben a megállapított feltételek mindegyike teljesül, s ezeket helyesnek várjuk. Másrészt olyan mondatokat/kifejezéseket/szavakat/hangkapcsolatokat képzünk, amelyekben a hipotézisben szereplő egyik vagy másik feltétel nem teljesül, s ezeket helytelennek jósoljuk. Ha a tapasztalt tények megcáfolják várakozásainkat [...], módosítanunk kell a leíráson.” (É. KISS 1998: 13). Emellett fontos a modern strukturális leírásnak azt a módszertani elvét is kiemelni, hogy problémacentrikus, de támaszkodik a hagyományos leíró grammatika rendszerezéseire is, miközben nyelvi jelenségek elméletileg megalapozott magyarázatára törekszik. E magyarázatra jellemző, hogy megfelel az univerzális grammatika által támasztott elvárásoknak, azaz képes reprezentálni bármilyen természetes nyelvi alakulat szerkezetét. A modern generatív nyelvreírás magyarázó adekvátsága⁴⁴ tehát azt jelenti, hogy a reprezentáció nem pusztán egy nyelv jelenségeire specializált apparátussal rendelkezik, hanem általános érvényű modellt kínál.

⁴⁴ A generatív nyelvelmélet három adekvátsági szintet különböztet meg: a legalacsonyabb szint az észlelés vagy megfigyelés szintje, ezt követi a — kizárólag nyelvspecifikus szabályokat megállapítani tudó — leíró adekvátság szintje, majd a magyarázó adekvátsága, amelyhez már univerzális grammatikai szabályokat megfogalmazni képes modellek tartoznak.

Anélkül, hogy a hagyományos és a modern strukturális nyelveírás részletes összevetésébe bocsátkoznék, feltétlenül utalnom kell KIEFER egyik megállapítására, amely jól érzékelteti az előbb említett két elemzési elv közötti egyik legfontosabb különbséget. A hagyományos nyelvtan a valencia-elvre támaszkodva a mondatrészek függőségi viszonyainak megállapítása során rendel szerkezetet a mondatokhoz. A generatív megközelítés a közvetlen összetevős elemzésből indul ki, hogy mondat szerkesztési lehetőségeket határozhasson meg. Ebben a behelyettesíthetőség elvére támaszkodik. Az ilyen módon elkülönített kategóriákat "csoport"-nak nevezi, amely a hagyományos terminológia szerinti szintagmának felel meg. A csoportok elnevezése a szerkezet alaptagjaként álló összetevő szótári kategóriájától függ. A "szótári kategória" terminus csak körülbelül feleltethető meg a szófaj fogalmának, a behelyettesíthetőség elve ugyanis — amely a szófaji kategóriák megkülönböztetésére szolgáló egyik teszt — nem érvényesül maradéktalanul, bizonyos elemek például csak morfológiai sajátásaik alapján sorolhatók ugyanabba a kategóriába.

A generatív mondat-megközelítés meghatározó sajátása az is, hogy egy csoport központi összetevőjéhez (fejéhez) kapcsolódó bővítmény része az adott csoportnak, a csoport egészéhez egy mondatbeli funkció rendelhető. Ha tehát a generatív mondatelemzésben egy mondatrész bővítményéről beszélünk, ez mindig úgy értendő, hogy az adott mondatrész részét képező bővítményről van szó (É. KISS—SZABOLCSI 1992: 36). Ezzel szemben a hagyományos grammatika függőségi viszonyai alapján hasonló esetben egy mondatrész bővítményén a mondatrészhez alárendelt viszonyban kapcsolódó összetevő értendő.

E két megközelítési elv közötti alapvető különbség ugyanígy tetten érhető az összetett mondatok megítélésében is. Az alárendelő összetett mondatok között a generatív megközelítés független, valamint kategoriális alárendelést különböztet meg annak alapján, hogy a mellékmondat egy főmondatbeli összetevő alá van-e rendelve, vagy sem. Egy alárendelés függetlensége abból adódik, hogy a mellékmondat a főmondatnak nem vonzat szerepű összetevőjét fejt ki, hanem valamilyen szabad mondatrészét, ezáltal a főmondatban nem tartozik hozzá üres vonzathely. A kategoriálisan alárendelt mellékmondatok vonzatok, egy egységet alkotnak a főmondatban megjelenő utalószóval. Aszerint, hogy a kategoriálisan alárendelt mellékmondat hogyan kapcsolódik a főmondathoz, *hogy* kötőszós és vonatkozó mellékmondatok különböztetendők meg.

Az itt felsorolt sajátosságok mind szintaktikai természetűek. Az említett két megközelítés közötti alapvető szemléletbeli különbség oka is a szintaxis értelmezésében keresendő. A hagyományos mondatelemző modellre épülő *Magyar grammatika* — ahogy már utaltam rá — mondatbeli funkciókat vizsgál, a szintaxist ezeknek a viszonyoknak függőségi viszonyaiként értelmezi. A szintaxis ilyen módon leszűkített kerete nem lehet képes a mondat szórendjének, topik – komment struktúrájának leírására, holott ezekről számot kellene tudni adnia. A modern strukturális megközelítés mondatmodellje a függőségi viszonyokon túl az összetevők lineáris elrendezését is szemlélteti, ezáltal a

mondatok explicit szintaktikai reprezentációjára ad lehetőséget. A szintaxis eltérő értelmezése a gyakorlati elemzésben is megmutatkozik. Míg a hagyományos mondatleírás egy kiinduló szerkezet eltérő prozódijú és szórendű változataihoz azonos szintaktikai szerkezetet rendel, a modern strukturális leírás elvei szerint ez ellentmondáshoz vezetne, hiszen az eltérő prozódia és szórend eredményezte eltérő topik – komment struktúra szükségszerűen más szintaktikai szerkezetet eredményez.

A szövegmondatok leírására kidolgozott kétlépcsős reprezentációban fontos szerep jut majd a kiinduló szerkezetek eltérő szintaktikai struktúrájának, amely alapul szolgál a potenciális kontextuális feltételek meghatározásához.

3.1.2. A kiválasztott szövegmondat modern strukturális elemzése

A fentebb felsorolt kategóriákat és elveket figyelembe véve, valamint a nekik alapul szolgáló szempontokra támaszkodva a generatív megközelítés az elemzendő szövegmondatról (*Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohamot.*) az alábbi információkat nyújtja.

A szövegmondat három tagmondatból áll, melyek közül az első a főmondat, az öt követő két egység mindegyike mellékmondat, amelyek egymáshoz mellérendelő viszonyban kapcsolódnak. A mellékmondatok a főmondatnak kategoriális alárendeltjei, a főmondatbeli ige (*tudtam*) vonzat értékű bővítményének, a tárgynak vannak alárendelve. A mellékmondatok mindegyike *hogy* kötőszós mellékmondatként illeszkedik a főmondatba.

Hogy az alábbi gondolatmenet egyszerűbben követhető legyen, idézzük fel az elemzett szövegmondat verbálisan kiegészített változatát:

Még nem tudtam (én, azaz Sütő András, azt), (hogy) *mit kezdek* (én, azaz Sütő András) *majd velük* (azaz a szavakkal), *merre s mi végett indítok* (én, azaz Sütő András) *rohamot*.⁴⁵

Az adott példamondat esetében — az összetett mondat szintjén — két kérdést kell részletesebben körüljárnunk:

- a) mi az oka annak, hogy a főmondatbeli utalószó nem jelenik meg explicit formában;
- b) mi az oka annak, hogy a kötőszó nincs kifejtve?

Hogy a kérdésekre szerkezeti elemzésen alapuló pontos választ adhassunk, és értelmezhetővé váljanak a szövegmondat szerkezeti viszonyait reprezentáló ágrajzok, célszerű áttekintenünk a generatív reprezentációs modellben alkalmazott kategóriákat.

Ezek a kategóriák általában azonos formában és funkcióval szerepelnek a különféle generatív szemléletű szakirodalmakban. A kategóriák két csoportra

⁴⁵ Az egyszerűség kedvéért ebben az esetben a narrátort azonosítottam Sütő András személyével.

oszthatók: vannak “valóságra vonatkozó tartalommal bíró, valamint elsősorban grammatikai funkcióval rendelkező (röviden: tartalmas és grammatikai) kategóriák” (É. KISS 1998: 20). A következetesség kedvéért a példamondat generatív elemzésében mindvégig az *Új magyar nyelvtan* kategóriáit, jelöléseit veszem alapul. A generatív ágrajz kategóriáinak értelmezéséhez a következő rövidítések jelentését kell ismernünk:

Tartalmas kategóriák:

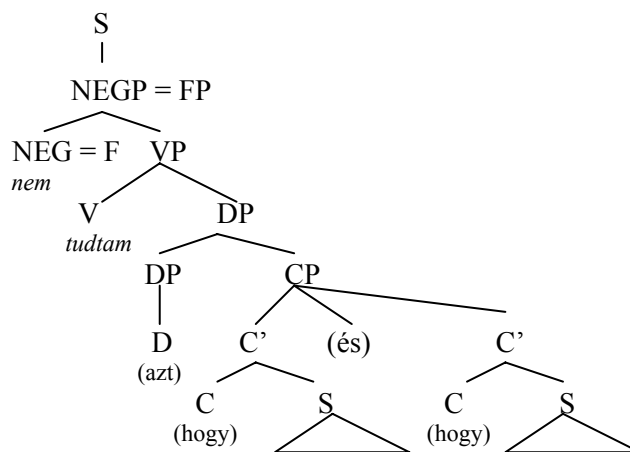
S (sentence) – ’mondat’; V (verbum) – ’ige’; N (nomen) – ’főnév’; ADJ (adjectivum) – ’melléknév’; P (postpositio) – ’névutó’; ADV (adverbium) – ’határozószó’; ezekről tudni való, hogy általában egy kifejezés alaptagjaként állnak, bővítményeikkel alkotnak teljes kifejezést. Ezek elnevezése: VP – ’igés kifejezés’; NP – ’főneves kifejezés’; ADJP – ’mellékneves kifejezés’; PP – ’névutós kifejezés’; ADVP – ’határozószós kifejezés’. Ezeken kívül használatos az XP szimbólum ’tetszőleges kifejezés’ jelentésben.⁴⁶

Grammatikai funkciójú kategóriák:

C (conjunctio) – ’kötőszó’; NUM (numerus) – ’számnév’; D – ’determináns’, ez utóbbi kategóriába a határozott névelő, a kijelölő szerepű kérdő, mutató, általános és határozatlan névmások tartoznak.

É. KISS a hagyományos grammatikák néhány, ebben a rendszerezésben nem szereplő szófajára is felhívja figyelmünket: a névmásokat azokhoz a kategóriákhoz sorolja, amilyen szófajt helyettesítenek; az igekötők a határozószók közé tartoznak; az igeves kifejezéseket külön igenévi kategória megkülönböztetése nélkül próbálják leírni (i. h.).

Mielőtt a fentebb feltett kérdésekre válaszolnánk, célszerű ágrajzban szemléltetnünk a kiválasztott összetett mondat szerkezeti viszonyait. Ezeket a viszonyokat, valamint a viszonyokat létesítő kategóriákat az alábbi ágrajz mutatja.

⁴⁶ A generatív grammatika szakirodalmában a különböző ‘kifejezés’-ek helyett gyakran ‘csoport’-okról beszélnek az előző fogalommal azonos jelentésben.

A mondat alanyi összetevője verbálisan nincs kifejtve, ezért a mondat maga egyetlen igés kifejezés, amelyet itt a — teljes tagmondatot hatókörébe utaló — tagadás miatt a NEGP csomópont jelez. É. KISS ezt a kategóriát úgy jellemzi, hogy “logikai értelemben a NEGP-t olyan összetett predikátumnak fogjuk fel, melyben a tagadószó képviseli a szorosán vett állítmányt” (É. KISS 1998: 66). Ebben a szerkezetben tehát a *nem* tagadószó áll a fókuszban, a tagadószó-ige szomszédosság elvét követve. (A felszíni szerkezetben még egy szabály érvényre jut: a tagadószó utáni hangsúlytörlés.) A NEGP a fókuszpozíció maximális kiterjesztése, azaz FP (fókuszos kifejezés), amelyen belül a NEG a fókuszba helyezett elem. Az igei csoport (VP) két közvetlen összetevője maga az ige (V), amelyet a *tudtam* verbális összetevő fejez ki, és egy mellékmondatot uraló főneves kifejezés (DP). Ez utóbbi kifejezés foglalja magában a DP komponenszt, amelynek egyedüli összetevője egy lehetséges *azt* utalószt tartalmazó D, valamint a két beágyazott tárgyi mellékmondatot uraló kötősós kifejezés (CP). A CP-ben lévő két egymásnak és kötőszóval mellérendelt kötősós kifejezést a C’ kategóriák jelzik. Ezek belső szerkezete megegyezik: explicit formában csak a tagmondatokat (S) tartalmazzák, azonban mindegyikben feltételezhetünk egy *hogy* verbális elemmel kifejezhető kötőszt tartalmazó C kategóriát. Az ábrában az utalószt és a kötőszók helyzetét azért ábrázoltam (annak ellenére, hogy a hasonló módon kiegészíthető alanyról nem vettem tudomást), hogy a rájuk vonatkozó kérdésekre a mondatbeli szerepük és helyzetük ismeretében kereshessünk választ.

Az a) kérdés megválaszolásához — azaz annak eldöntéséhez, hogy mi az oka annak, hogy a főmondatbeli utalószó nem jelenik meg explicit formában — először is világosan kell látnunk az utalószó funkcióját. É. KISS KATALIN ezt a következőképpen határozza meg: “Igebővítmények esetében a *hogy*-kötősós mellékmondatdal együtt járó utalószó kettős szerepet tölt be. Egyrészt hordozza azt az esetragot, mely az alárendelt mondatnak a főmondatban betöltött alanyi, tárgyi, határozói funkcióját jelöli. Másrészt az utalószó képviseli az alárendelt mondatot azokban a főmondati pozíciókban, melyek túlságosan összetett kategóriákat nem fogadnak be; azaz az utalószó főmondatbeli helye fejezi ki az alárendelt mondat esetleges igemódosítói, fókusz vagy kvantor szerepét — sőt olykor az alárendelt mondat topikfunkcióját is.” (É. KISS 1998: 131).

Adott esetben az utalószonak igemódosítói szerepéről beszélhetünk. Mivel az ige előtt álló tagadószó helye már a mélystruktúra szintjén a fókuszpozíció, nem kérdéses, hogy az *azt* formában megadható utalószó a kiinduló szerkezetben csak az ige utáni semleges tartományban jelenhet meg, ahol a hozzá tartozó alárendelt mondatdal egy NP-t (azaz főnévi csoportot) képez.⁴⁷ Ez a főnévi cso-

⁴⁷ Ebből a megállapításból nem következtetünk egyértelműen arra, hogy az utalószó csak akkor tölthet be idemódosító szerepet, amennyiben nem a fókuszban, hanem valamely ige utáni pozícióban áll. Ige előtti helyzetben, fókuszban állva is betöltheti ezt

port az É. KISS KATALIN által végzett szerkezeti reprezentációban DP-ként, azaz a mellékmondatot uraló főneves kifejezésként jelenik meg. (Lásd pl. É. KISS 1998: 133.)

Az említett főneves kifejezés szerkezetének fontos sajátossága, hogy az utalószóként álló mutató névmás nem bővíthető, önállóan alkot egy teljes főneves kifejezést (NP-t). Ezt azért fontos látnunk, mert emiatt nem tekinthetjük a mellékmondatot az utalószó bővítményének, sokkal inkább mellérendelő, értelmezői viszonyt tulajdoníthatunk nekik. Az is alátámasztja ezt, amit É. KISS az esetadás aktuális megvalósulásáról állapít meg az utalószói mutató névmás morfológiáját elemezve: “Az a tény, hogy a beágyazott mondatot megelőző utalószó kaphat esetet — noha az esetadás-megszorítás értelmében az NP esetének az NP jobb szélére s egyszersmind az alaptagjára kell esnie, szintén arra utal, hogy az utalószó és az alárendelt mondat között mellérendelő, értelmező viszony van, melynek előtagja is teljes NP-nek számít. Ezért az alárendelt mondatot az utalószót uraló DP-hez csatolva, azzal testvérviszonyban⁴⁸ lévőnek ábrázoljuk.” (É. KISS 1998: 132).

Az elemzett szövegmondatban az utalószó törlése azzal az általános szabállyal magyarázható, hogy amennyiben az utalószó egy fókuszos kifejezés miatt az ige mögé kerül — mint például tagadáskor — akkor el is hagyható, azaz használata választhatóvá válik.

A b) — azaz a *hogy* kötőszó elhagyásának okát kutató — kérdésre a válasz szorosan összefügg az elemzett mondatbeli utalószó tulajdonságaival. A *hogy* kötőszó példamondatunk mindkét mellékmondatában törlődik. Mielőtt szabályok segítségével megmagyaráznánk, hogy mi van e jelenség hátterében, annyit megállapíthatunk, hogy a két mellékmondat hasonló viselkedése össze kell, hogy függjön azzal a ténnyel, hogy a főmondatnak ugyanazt az összetevőjét értelmezik, s ezáltal ekvivalens egységek révén egymással mellérendelő viszonyban állnak.

Az elemzett szövegmondat esetében két szabály is alátámasztja a *hogy* kötőszó elhagyását. Az egyik az, hogy “ha a *hogy*-kötőszós mellékmondat utalószava igemódosítói helyzetben áll, a *hogy* elhagyható”, továbbá “minél közelebb áll a *hogy*-kötőszós mellékmondat a főigéhez, annál jobb a mondat *hogy* nélkül”. É. KISS ezekről az esetekről megállapítja, hogy “bizonyára a főige és az igemódosítói szerepű alárendelt mondat közötti szoros mondattani és jelentéstani

a szerepet, ha jelentéstaniilag a mellékmondat nem kívánja meg azt, hogy kimerítő azonosításként értelmezzük. Ez a helyzet például a következő, É. KISS KATALIN által elemzett mondatban: *Mari azt mondja, hogy János mindig elkésik*, ahol az utalószó pozíciója ellenére igemódosító szerepet tölt be (É. KISS 1998: 131).

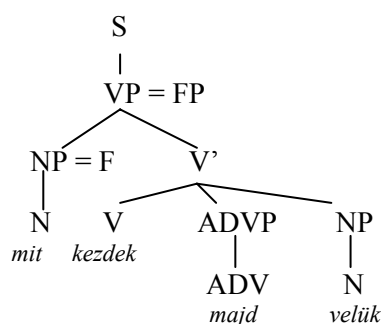
⁴⁸ A generatív grammatika a mondat összetevői között lévő viszony szemléltetésére a rokonsági kapcsolatokat kifejező szavakat használja fel, így beszél szülő – gyermek, illetve testvéri viszonyról. Ezek a kategóriák érzékletesen szemléltetik a mondat belső viszonyait.

kapcsolat teszi lehetővé a *hogy*-törlést.” (É. KISS 1998: 141). A másik szabály az, hogy abban az esetben is elhagyhatjuk a *hogy* kötőszót, ha az alárendelt mondat kérdő, felszólító vagy feltételes. Mivel az elemzett szövegmondatunk utalószava igemódosítói funkcióban áll, és mindkét alárendelt tagmondata kérdő (*mit kezdek majd velük*, valamint *merre s mi végett indítok rohamot*), a *hogy* kötőszó törlésének mindegyik feltétele teljesül.

Ahogy erre már korábban utaltam, az egyes tagmondatok — azaz mondategység nagyságrendű egységek — generatív elemzésének elve egy-egy belső egység közvetlen összetevőinek és a közöttük lévő viszonyoknak a megállapítása, az összetevők lineáris elrendezésének figyelembevételével együtt.

Az a) és b) ágrajz a második és a harmadik tagmondat belső szerkezeti összefüggéseit szemlélteti.

a) ... *mit kezdek majd velük*...

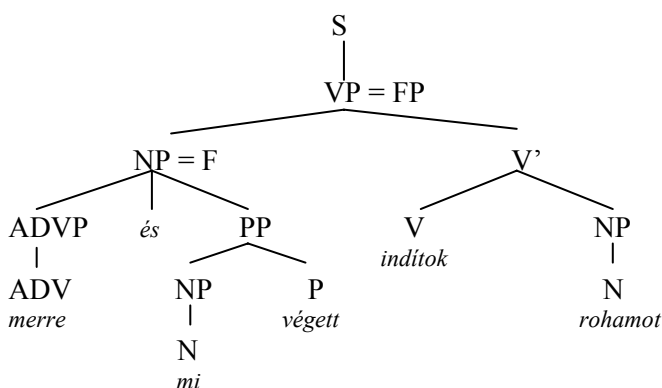
Mivel az alanyi összetevő nincs kifejtve, a mondat egyetlen igés kifejezésből (VP) áll. Az igés kifejezés közvetlen összetevői egy főneves kifejezés (NP) és egy az előzőnél kisebb komplexitású igés kifejezés (V'). A főneves kifejezés az ige előtti fókusz pozíciójában áll, ezért az igei kifejezéssel együtt úgynevezett fókuszos kifejezést (FP) alkotnak. A főneves kifejezést egyetlen elemi összetevő (N) tölti ki, a *mit* főnévi kérdő névmás. A V' igés kifejezést az igei összetevő (V) és az ő bővítményei alkotják, két határozói funkciójú komponens: az elsőt egyetlen határozóból (ADV) álló határozós kifejezés (ADVP), a másodikat egyetlen főnévi összetevőből (N) álló főnévi kifejezés (NP) jelzi. Az időhatározói szerepű összetevőt lexikális síkon a *majd* határozószó, az állandó határozói szerepű összetevőt pedig a *velük* ragozott főnévi névmás fejt ki.

Az imént vázolt szerkezetben a kiegészítendő kérdések esetében használatos szabály érvényesül, mely szerint a kérdőszó a fókuszban foglal helyet, pontosabban az ige utáni bővítménypozíciók valamelyikéből mozog oda. Ezt a mozgást a fókuszba helyezés transzformációja szabályozza. Ennek megfelelően — ezúttal a linearizált modellt alkalmazva — az adott szövegmondat tagmon-

datának felszíni struktúráként való megjelenésekor az alábbi folyamat játszódik le:⁴⁹

[_{NP} *mit* _i [_{VP} *kezdek* _{_i} *majd velük*]

b) ... *merre s mi végett indítok rohamot.*

Az alanyi összetevő a szövegmondat harmadik tagmondatában sincs kifejtve, így a tagmondatot egyetlen igés kifejezés (VP) alkotja. Ennek két közvetlen összetevője egy főneves kifejezés (NP), amelynek verbális síkon a *merre s mi végett* tagmondatrészlet felel meg, valamint egy újabb igés kifejezés (V'), amely a tagmondatban *indítok rohamot* nyelvi formában valósul meg. Az előző tagmondathoz hasonlóan a főneves kifejezés és az igés kifejezés viszonyából következően a legkomplexebb igés kifejezés fókuszos kifejezés. A főneves kifejezés közvetlen összetevője egy határozószós kifejezés (ADVP) és egy névutós kifejezés (PP), amelyek egymással mellérendelő viszonyban állnak, ezt az *és* kötőszó fejezi ki. A határozószós kifejezést egyetlen határozószó (ADV) alkotja, amelynek verbális realizációja a *merre* határozószói kérdő névmás. A

⁴⁹ A mozgatásos transzformáció linearizált reprezentációjában szereplő *i* indexek — a harmadik tagmondatbeli transzformációk reprezentációjában *j* indexek is szerepelnek — az adott összetevő mozgatásának nyomaként állnak. Az elmozgatott összetevő és a nyoma láncot alkot, ez biztosítja azt, hogy a mondat (tagmondat) felszíni szerkezetének reprezentációjából kiindulva rekonstruálni tudjuk a mondat (tagmondat) kiinduló szerkezetét. A generatív grammatikában a rekonstrukció elve fontos szerepet játszik, összekapcsolódva a projekció elvével, amely azt mondja ki, hogy a mélyszerkezeti viszonyoknak a felszíni szerkezetben és a logikai szerkezetben is látszaniuk kell. A logikai szerkezetről itt csupán annyit jegyzek meg, hogy a magyar nyelvű mondatok reprezentációjában (ellentétben például az angol mondatokéval) nem jut szerephez, mert a magyar mondatok felszíni struktúrájához — a magyar nyelv szórendi szabadsága miatt — az összetevők lineáris elrendezése és az összetevőkhöz kapcsolódó prozódiai jegyek egyértelmű jelentést rendelnek.

névutós kifejezés két közvetlen összetevője egy egyetlen főnévi elemből álló főneves kifejezés (NP), valamint egy névutó (P). Az előbbi nyelvi kifejezője a *mi* főnévi kérdő névmás, az utóbbié pedig a *vége* névutó.

Az adott tagmondat mint felszíni struktúra szintén fókuszba helyezéssel transzformáció eredménye. Ebben az esetben is a kiegészítendő kérdésekre vonatkozó szabály érvényesül.⁵⁰ Az előző tagmondat struktúrájához képest annyiban más a harmadiké, hogy a fókuszpozícióban egyszerre két kérdőszó áll, amelyek mellérendelésének feltétele a behelyettesíthetőség.

[_{FP} merre_i s mi végett_j] [_{VP} indítok rohamot _i _j]]

3.2. A hagyományos leíró magyar mondattanról

3.2.1. A hagyományos leíró mondattan elvei és kategóriái

A *Magyar grammatika* szerzőinek bevallása szerint a klasszikus grammatikákba az 1960-as, 1970-es években a strukturalista és a generativista elemzési módszerek is beszivárogtak, melyek által megszületett az igény egy új klasszikus grammatikára. Az új klasszikus grammatika négy forráshoz nyúl: korábbi klasszikus magyar grammatikákból merít, támaszkodik az európai nyelvitanítás eredményeire, a modern pragmatikai és szemantikai kutatásokat is figyelembe veszi, valamint a strukturális grammatika eredményeinek beépítésére is törekszik. A hagyományos nyelvészeti kutatások szemléletének kitágulása folytán az új klasszikus grammatika lényeges eltéréseket mutat elődjéhez, *A mai magyar nyelv*hez képest. Ezeket itt nem részletezem, a *Magyar grammatika* Előszavában a szerkesztő, KESZLER BORBÁLA összegzi a legfontosabbakat.

Ugyanitt KESZLER a *Magyar grammatika* és a strukturális grammatika viszonyát a következőképpen jellemzi: “Bár helyenként hivatkozunk a *Strukturális magyar nyelv*tan és az *Új magyar nyelv*tan eredményeire, a klasszikus nyelvtan és a strukturális nyelvtan megközelítési módja, módszerei és felfogása mégis más, még akkor is, ha céljuk, a nyelvi rendszer bemutatása meg is egyezik.

A mi nyelv

A *Magyar grammatika* törekvésében több, véleményem szerint nehezen feloldható ellentmondás érzékelhető.

⁵⁰ Az azonos pozícióban álló kérdőszók mellérendelése más megközelítésben törléses műveletre vezethető vissza: egy *merre indítok rohamot* és egy *mi végett indítok rohamot* szerkezet azonos összetevőit törölve áll elő az adott forma.

A *Magyar grammatikának* az az elve, hogy nem törekszik formalizáló elemzésre véleményem szerint kizárja a nyelvi jelenségek explicit leírásának lehetőségét. Olyan összetett és pontos folyamatok magyarázata, mint a nyelvhasználaté, csak formalizálás segítségével lehetséges. A formális nyelvnek ugyanis megvan az a képessége, hogy szimbólumok következetes bevezetése révén nyelvi folyamatokat képletekkel írjon le. A *Magyar Grammatika* leíró apparátusa ezáltal a szövegmondat-reprezentáció modellje számára nem kínál kielégítő megoldást, de jól használható a rendszermondatok funkcionális kategóriáinak jellemzésében.

A *Magyar grammatikának* elgondolkodtató az az álláspontja, hogy nem célja az, hogy oppozicionális csoportok alapján szétválogassa a nyelvi elemeket és folyamatokat, célja viszont a nyelvi elemek összefoglaló bemutatása, ezáltal a különbségek láthatóvá tétele. Ezt hallva az a kérdés vetődhet fel bennünk, hogy egy összetett rendszer kategóriái közötti különbségek összefoglaló bemutatása vajon óhatatlanul nem oppozíciók értelmezésén alapul-e.

Erre a kérdésre választ keresni, valamint a vélt ellentmondások valódiságát bizonyítani a fentebb ismertetett céloktól túl messzire vezetne. A hagyományos és a modern grammatika közötti viszony céljuk, tárgyuk és módszerük tüzetes elemzésével kézzelfoghatóvá tehető.

A *Magyar grammatika* Előszavából idézett utalás már felvillantotta tágan értelmezett céljuk azonosságát, amely a nyelvi rendszer reprezentálásában jelölhető meg. Ha csupán a két meghatározó irányú grammatikai irányt képviselő munka, a *Magyar grammatika* és az *Új magyar nyelvtan* összevetése a szándékunk, akkor céljuk előbbi megfogalmazása kielégítőnek is mondható. Ha azonban a *Magyar grammatika* és az *Új magyar nyelvtan* tágabb keretét adó hagyományos leíró grammatikát, valamint a strukturális nyelvi leírás sokat szerint legfejlettebb fokát jelentő generatív nyelvelméletet tekintjük, akkor célkitűzéseikben is lényeges különbségeket tapasztalunk.

A hagyományos leíró grammatika célja nyelvi struktúrák leírása, az összetevőik között lévő viszonyok elemzése, szabályszerűségek megállapítása. A leíró grammatikák által alkalmazott modellek általában legfeljebb a leíró adekvátság fokát érik el, gyakran "megtorpannak" az észlelés, a megfigyelés adekvátsági fokán. Ez a grammatikai leírás kompetenciáját tekintve úgy értelmezendő, hogy a hagyományos grammatika arra minden körülmények közt képesnek mondható, hogy nyelvi struktúrákról intuíciókra támaszkodva megállapítsa, helyesek-e, vagy sem. Következésképpen kivételeket is felismer, de viselkedésük magyarázatára eszközei és módszerei nem elégségesek. A hagyományos megközelítés leíró adekvátsága úgy értendő, hogy az általa megállapított szabályok nyelvspecifikusak, nem terjeszthetők ki más nyelvek hasonló természetű jelenségeire.

A *Magyar grammatika* mondattana "a mondat szerkezetét, belső struktúráját vizsgálja; így tárgyalja egyrészt a mondatrészek és a tagmondatok fajtáit, más-

részt foglalkozik a szerkezeti elemek mondattá való összekapcsolódásának szabályszerűségeivel. Mivel a mondatba a szóalakok nem elszigetelt egységeként kerülnek, hanem szerkezetekbe, szintaktikai és szemantikai egységekbe épülnek be, ezért a mondatan elválaszthatatlan a szintagmatantól.” (KUGLER 2000b: 369). A hagyományos grammatika keretében értelmezett szintaxissal kapcsolatban nem feledkezhetünk meg arról, hogy nem törekszik a mondat szórendjének leírására, és olyan jelenségek magyarázatára sem, amelyek a mondat összetevőinek lineáris elrendezésével függnek össze (legfőképp: a topik — komment értelmezés).

A *Magyar grammatika* a mondatok elemzésében két szempontot követ. A mondatok szerkezetét és modalitását vizsgálja, így a DEME által megállapított konstrukcionális-grammatikai megközelítések közé sorolható mint analitikus-szintagmatikus irányzat. A mondatok szerkezeti leírásában a következő típusokat különíti el: egyszerű — összetett; az egyszerű mondatokon belül: tagolt — tagolatlan; a tagolt mondatokon belül: hiányos — teljes, minimális — bővített. A tagolatlan mondatok lehetnek szerkesztetlenek és szerkezetesek. Az összetett mondatoknak attól függően, hogy hány tagmondatból állnak, összetett és többszörösen összetett típusa különböztethető meg. Az összetett mondatok tagmondatai között megállapítható mellérendelő viszonyt vizsgálva beszélhetünk egyszerű, hozzátoldó, ellentétesen hozzátoldó, megosztó, összefoglaló és fokozó kapcsolatos viszonyról, szembeállító, megszorító, kizáró ellentétes viszonyról, kirekesztő és megengedő választó viszonyról, következtető viszonyról, valamint okadó és kifejtő magyarázó viszonyról. Az alárendelés attól függően, hogy a mellékmondat fejt-e ki a főmondatból hiányzó mondatrészt, vagy sem, lehet mondatrészkifejtő és nem mondatrészkifejtő. A mondatrészkifejtő alárendelések annyiféle típusban valósulhatnak meg, ahányféle mondatrészszel számolhatunk (néhány megközelítés az igei állítmányt számúzi ebből a körből). Mind a mondatrészkifejtő, mind a nem mondatrészkifejtő alárendelés sajátos jelentéstartalmú viszonyban is megnyilvánulhat: hasonlító, következményes, megengedő és feltételes kapcsolat valósulhat meg. Az összetett mondatok — elsősorban az alárendelő összetett mondatok — osztályozási problémáira ezúttal nem kívánok kitérni, csupán arra utalok röviden, hogy az összetett mondatok tagmondatai között lévő viszonyoknak alapvetően szemantikai alapú osztályozása (a mondatrészkifejtés meghatározásának hagyományos elve) mellett egyre inkább meghatározó szerepet kap egy újabb fajta szemantikai elemzés a tartalomadás szempontja alapján: a tartalomadás lehet lényegi (azaz tartalomkifejtés), és lehet mellékes (azaz részleges). Az előbbinek a generatív megközelítésben meghatározott *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondatok, az utóbbinak a vonatkozó mellékmondatok felelnek meg (HAADER 2000: 479). A többszörösen összetett mondatokban a tagmondatok magasabb száma a közöttük lévő viszonyok többszínűségét, keveredését teszi lehetővé.

A hagyományos grammatikai leírás tehát az élőnyelvi formák elemzése alapján kategóriákat, átmeneti jelenségeket állapít meg. Elméleti síkon megalapozott magyarázatokra általában nem törekszik, éppen ezért olykor intuíciókra hagyatkozik.

A hagyományos és a modern leírás tárgya alapján véve tehát megegyezik: a reprezentáció tárgyát nyelvi jelenségek képezik. Ez a tárgy azonban más természetű az egyik és a másik megközelítés esetében. A hagyományos leíró grammatika élőnyelvi példákat elemez, korpuszára jellemző szépirodalmi jellege, a mondatelemzési gyakorlókönyvek példatára általában ismert költők, írók írásai-ból kerül ki.⁵¹

Bár a klasszikus mondattani elemzés és a modern strukturális elemzés láthatóan alapján véve megegyező szempontokon nyugszik, más-más kategóriákat állapítanak meg. Itt csupán néhány meghatározó különbséget emelek ki:

a) az egyszerű mondat hagyományos leíró grammatikai elemzése szófajokat és szintagmatípusokat különböztet meg, a modern strukturális nyelvtan szótári kategóriákat és kifejezéseket (a kategóriák megállapításának módszere a behelyettesíthetőség);

b) a hagyományos grammatikai leírás a mondatrészek függőségi viszonyát tartva szem előtt azt állítja, hogy egy bővítmény alaptagjához járul, de nem része neki, míg a modern grammatikai leírás szerkezetekről beszél, melyekben a bővítmények az alaptag köré szerveződő szerkezet részét képezik.

Az egyszerű mondat szerkezeti viszonyainak szemléltetésére mindkét megközelítés többszintű ábrázolást alkalmaz. (Ezek linearizált változatai is érzékeltetik a belső hierarchikus viszonyokat). Abban is hasonló a két módszer, hogy az igének a mondat szerkezetében kitüntetett szerepet tulajdonít, azonban nem teljesen azonos keretben. A hagyományos reprezentáció a mondat szintaktikai és szemantikai struktúrájának kialakulásában is központi elemnek tartja az igét. Ezt az állítmányi szerepű összetevő kiemelt helyzetével szemlélteti; a nem igei (névszói-igei vagy névszói) állítmányokban kopulatív, igei szófajú elem jelenlétét feltételezi. A modern strukturális reprezentáció az igének inkább a mondat szemantikai struktúrájában játszott szerepét emeli ki (pl. szemantikai szerepek adása), a mondat szerkezet szintaktikai szerveződésében jelentősége inkább közvetett, közvetlenül csak a köré szerveződő igei csoportban jellemző, melynek összetevői az ige közvetlen argumentumai.

⁵¹ Ha a hagyományos grammatikai kutatás korpuszáról a gyakorlókönyvek vonatkozásában esik szó, attól sem tekintetünk el, hogy a nyelvhasználatból vett — íróktól, költőktől idézett — adatok hitelessége gyakran sérül. NEMES MAGDOLNA egy tanulmánya, amely RÁCZ és SZEMERE *Mondatelemzési gyakorlatok* című példatárát vizsgálja meg ebből a szempontból, sok bizonyítékot szolgáltat az adatok hiteltelenségére, a szerző a változtatások egész tipológiáját vázolja fel (NEMES 2000).

A két ágrajzos szemléltetési módszer közötti legfőbb különbség az, hogy a modern strukturális ábrázolás a közvetlen összetevőkre bontás elvét⁵² követve lehetőség szerint bináris elágazásokra törekszik. A szintagmatikus viszonyok hagyományos szemléltetésében csupán a függőségi viszonyok kerülnek felszínre, a generatív szerkezeti ábrában az elemsorok összetevőinek hierarchikus szerveződésén kívül lineáris elrendezésük is megfigyelhető.

3.2.2. A kiválasztott szövegmondat hagyományos leíró mondattani elemzése

Az elemzendő szövegmondat (*Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohamot.*) egy teljes szöveg negyedik szövegmondata, azaz a nyelvhasználatban tetten ért adat. A szövegmondat adott szituációba, valamint adott szövegkörnyezetbe való illeszkedését az alany ellipszise és a névmási összetevő érzékelteti. Az igék személyragja által jelzett grammatikai alany az elbeszélő én, akit — ahogy erre már korábban utaltam — az íróval azonosítok, a *velük* névmási összetevő pedig közvetlen anaforikus utalás a negyedik szövegmondat *mindahánnyal* összetevőjére, és közvetett anaforikus utalás a harmadik szövegmondat *a szavakat* összetevőjére.

A *Magyar grammatika* alapkategóriáit figyelembe véve az adott szövegmondat klasszikus szerkezeti elemzése a következő eredményre vezet:

A szövegmondat három tagmondatból álló többszörösen összetett mondat. Főmondatának — amely a mondat lineáris elrendezését nézve az első — az egymással mellérendelő egyszerű kapcsolatos viszonyban álló második és harmadik tagmondat tárgyi mellékmondatként van alárendelve. (Ezt a típust a többszörösen összetett mondatok egyik prototípusaként a *Magyar grammatika* is tárgyalja. Lásd: KESZLER 2000c: 544.) Az alárendelő viszonyra sem a főmondatban, sem a mellékmondatokban nem utal explicit nyelvi összetevő. A főmondatban utalószói funkcióban *azt* mutató névmás lenne alkalmazható, a mellékmondatok főmondatához való kapcsolódását pedig mondat eleji pozícióban *hogy* kötőszó fejezhetné ki, amely a két mellékmondat mellérendelő kapcsolatos viszonya miatt a harmadik tagmondatban *és hogy* formában jelenhetne meg. Tehát mindkét tagmondatra mint mellékmondatra a lényegi tartalomadás, azaz a tartalomkifejtés jellemző.

⁵² A generatív grammatika modelljét részletesen kifejtő fejezetben, KIEFER 1992-ben ezt olvashatjuk: “A generatív grammatika megegyezik szinte minden más grammatika-elmélettel abban, hogy fölteszi: a szótári elemek valamiféle szerkezetet alkotva kapcsolódnak össze mondattá. [...] azokat a szósorokat, amelyek egymást kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthetik a mondatokban, szintaktikailag egyenértékűnek nevezük. Valamely kifejezés közvetlen összetevői azok a legnagyobb darabjai, amelyeknek önmaguknál rövidebb — lehetőleg egymorfémás egyenértékűek van, vagy maguk egymorfémásak.” (É. KISS—SZABOLCSI 1992: 35).

Az egyes tagmondatok belső szerkezeti viszonyait az alábbiak jellemzik.

Az első tagmondat belső szerkezetét két alárendelő és egy szervesen viszony határozza meg. Ezek közül kettő hiányos: a *nem tudtam* – (én) igei alaptagú alanyos szintagma⁵³, amelynek alanyi összetevőjére nem utal verbális elem; a *nem tudtam* – (azt) igei alaptagú tárgyias szintagma, melynek tárgyi összetevőjét nem fejezi ki explicit verbális elem; a *még* – *nem tudtam* szerkezet mindegyik összetevője explicit, közöttük nincs szintaktikai kapcsolat: a *még* összetevőt a *Magyar grammatika* a rémakiemelők partikulák közé sorolja (KUGLER 2000a: 279–280), amely nem grammatikai viszonyító elem, és mondatrészi szerepet sem tölt be szűk denotatív jelentése miatt. Ha az ige kötelező bővítmény-struktúrájából indulunk ki, akkor — DEME terminológiájával élve — a mondat-egység hiányos szerkezetű, mert az ige által kötelezően “megkívánt” alanyi és tárgyi bővítmény egyike sem szerepel explicit formában. Mivel a leíró grammatika a szövegmondatokat egységnyi nyelvi adatokként vizsgálja, nem tudja figyelembe venni sem a nyelvi kontextus, sem a szituáció hatását a szövegmondat nyelvi megformáltságára. Ebben az esetben az alanyi összetevő szituációból való felismerhetősége, valamint a tárgy szövegelőzmény alapján való azonosíthatósága ellenére minősítjük a tagmondatot hiányosnak.

A második tagmondat (*mit kezdek majd velük*) négy alárendelő szintagmából áll: a *kezdek* – (én) igei alaptagú alanyos szintagma alanyi összetevője nem explicit; a *mit* – *kezdek* igei alaptagú tárgyias szintagma mindegyik összetevője kifejtve szerepel a tagmondatban; a *kezdek* – *velük* igei alaptagú állandó (vagy aszemantikus) határozós szintagmának szintén mindegyik eleme explicit. A negyedik igei alaptagú szintagmának időhatározói szerepű meghatározó tagja az eddigiekkel ellentétben nem kötelező bővítmény: *kezdek* – *majd*. Az ige alanyi, tárgyi és állandó határozói bővítménye kötelező vonzat, míg az időhatározó szabad bővítmény, elhagyása nem okoz értelmi hiányt. A kiegészíthető alanyi összetevő — a szituációból adódóan — megegyezik az előző tagmondat alanyával, az elbeszélő énnel. Kifejtetlensége hiányossá teszi a mondat-egységet.

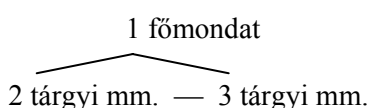
A harmadik tagmondat négy alárendelő és egy mellérendelő szintagmából épül föl: az *indítok* – (én) igei alaptagú alanyos szintagma alanyára ugyanaz jellemző, mint az előző két tagmondatban; az *indítok* – *rohamot* igei alaptagú tárgyias szintagma tárgya — kifejtett formában — az igehez vonzatként kapcsolódik; a *merre* – *indítok*, valamint a *mi végett* – *indítok* igei alaptagú helyhatározós, valamint célhatározós szintagmák — szintén kifejtett — meghatározó tagjai szabad bővítmények, egymással egyszerű kapcsolatos mellérendelő viszonyban állnak. Az alany kifejtetlensége a harmadik tagmondatot is — az első kettőhöz hasonlóan — hiányossá teszi.

⁵³ Annak ellenére, hogy a szintagmatikus viszonyt létesítő összetevők egyikét, vagy másikat nem fejezi ki nyelvi elem, ilyen esetekben is a szintagma fogalmat használom abból kiindulva, hogy a kifejtett tagon a szintagmatikus viszony grammatikailag jelölve van.

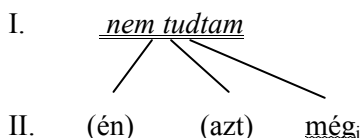
Az egyes tagmondatok belső szinteződését tekintve az is feltűnik, hogy a szövegmondat minden egyes bővítmény funkciójú összetevője közvetlenül az igének van alárendelve, azaz a bővítmények mindegyike a mondat második szerkezeti szintjén áll.

Az itt megállapított tulajdonságokat tekintve az elemzett szövegmondathoz az alábbi szerkezeti ábrák rendelkeznek:

A szövegmondatnak mint mondategésznek belső viszonyait szemlélteti az alábbi ágrajz:

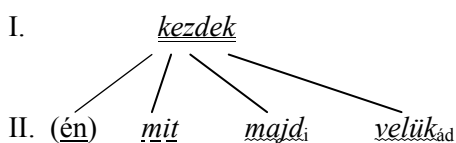

Az egyes tagmondatok belső szerkezeti viszonyait a ki nem fejtett elemekkel együtt szemléltetem. A nem explicit, azonban a szövegkörnyezet és a valóságra vonatkozó tudásunk alapján kiegészíthető összetevők zárójelben állnak; a sorok elején feltüntetett római számok a szinteződés szemléltetését szolgálják.⁵⁴ A főmondat szerkezeti felépítése a következő:

Az ábrából leolvasható, hogy a mondatrészek két szinten helyezkednek el. A tagadószt az alaptagjához kapcsolódva az állítmány összetevőjeként elemezzük, ez a modell ugyanis a mondatfunkciós részek legelemibb összetevőkre (lexémákra) való bontását nem teszi lehetővé.

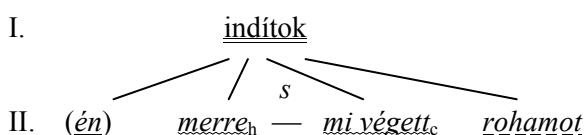
A második tagmondathoz, amely a főmondatból hiányzó tárgyi mondatrészt fejti ki, az alábbi szerkezeti ágrajz tartozik:

Az ágrajzból látható a tagmondat összetevőinek kétszintű szerveződése.

⁵⁴ A klasszikus mondatleírás mondatrészeket ábrázoló modellje a jelölések terén a szakirodalomban jelentéktelen eltéréseket mutat. A reprezentáció ágrajzos formájának modelljét a *Magyar grammatika* eljárását követve alkalmazom.

A harmadik tagmondathoz, amely — a második tagmondathoz mellérendelő viszonyban kapcsolódva — a főmondatnak szintén a tárgyi mondatrészét fejtí ki, a következő ágrajz rendelhető:

A harmadik tagmondat mondatrészei is két szinten foglalnak helyet. Az ágrajz a második szinten lévő két határozói mondatrész mellérendelő viszonyát is szemlélteti.

A leíró mondatelemzés másik fő szempontja, a modalitás szerint megkülönböztetett mondatfajták az összetett, valamint a többszörösen összetett mondatokban testre szabott szabályokat követve teljesülnek (KUGLER 2000b: 386). Elemzett szövegmondatunk modalitása főmondatának kijelentő modalitása miatt kijelentő.

A hagyományos grammatikai elemzéshez kapcsolódva nem lehet említés nélkül hagyni DEME LÁSZLÓ mondatelemző modelljét sem, amely voltaképpen a *Magyar grammatikáéhoz* hasonló elméleti alapon áll.

DEME DE SAUSSURE strukturalista elméletét követve és továbbfejlesztve a mondatokat funkcionális alapon közelíti meg. Felfogásában két pólus, a nyelvi rendszer (nyelv) és a nyelvhasználat (beszéd) játszik fontos szerepet. Elméleti alapállását, illetőleg ennek motivációit itt nem célok bemutatni, inkább azt veszem szemügyre, hogy elemzési modellje miféle információkkal szolgál egy szövegmondat vizsgálatában. Mondattani elméletének központi kategóriái a mondategység, amely predikatív mozzanat, valamint a mondategész, amely közlési alapegység. A mondategység ennek értelmében “konstrukcionálisan zárt egység” (DEME 1971: 45), amelynek legtisztább megvalósulása az egyszerű mondat. A mondategész “nem konstrukcionális, hanem funkcionális értelemben vett alapegység”, amely e jellegzetességénél fogva egyszerű és összetett mondat is lehet (DEME 1971: 72).

Mind a mondategység, mind a mondategész leírásában központi feladat az összetevők (mondatrészek, tagmondatok) szinteződésének és tömbösödésének reprezentálása.

Az alábbi reprezentációban látni fogjuk, hogy az elemzés fő szempontja az egyes összetevők szerkezeti pozíciója, valamint mondatrészi szerepe, azaz szintaktikai és szemantikai szempontok egymás melletti érvényesítése figyelhető meg.

A szövegmondat egésze felől közelítve, az elemzett összetett mondathoz DEME az alábbi szerkezeti ábrát rendeli: F/m₁–m₁.

A reprezentációról leolvasható, hogy az összetett mondat egy főmondat szerepű és két mellékmondat szerepű tagmondatból áll. A mondatbeli fő viszony az alárendelés, a két mellékmondat mellérendelő viszonyban kapcsolódik egymáshoz. Az "1" index jelzi, hogy a két mellékmondat azonos szinten, közvetlenül a főmondatnak alárendelve áll. DEME az ilyen szerkezetű összetett mondatot szintváltónak nevezi. A szintváltás részleges (nem teljes), mivel a három tagmondat maximálisan három szinten helyezkedhetne el, azonban a tagmondatok nem használják ki mindegyik lehetséges szerkezeti szintet.

A fenti szerkezeti ágrajz egyszerűbben is megadható, ha a mellékmondatok szintjét egyetlen szerkezeti egységként ábrázoljuk: F/ym_1 , amelyben az "y" azt hivatott kifejezni, hogy az alárendelt tagmondatok egymással halmozott, azaz mellérendelő viszonyban állnak.

A mondat egységek, így az egyes tagmondatok belső struktúráját tekintve DEME két szintet különböztet meg, a mondatrészek és a szerkezettagok szintjét. Ezekről az alábbiakat állapítja meg:

"Az egyikken mozgó a mondat szintjén vannak, a másikon mozgó a mondat szintje alatt — persze mindkét szinten vannak még további hierarchikus osztódások. A mondatrészek szintjén két fokozat van: az állítmány abszolút fölérendelt rész, a többi meg alárendeltje. A szerkezettagokén már nagyobb az elaprózódás: a szerkezettag nemcsak szabad mondatrésznek lehet alárendeltje, hanem szerkezettagnak vagy akár szerkezettag alá rendelt szerkezettagnak is." (DEME 1971: 54). DEME részletezi továbbá azt, hogy milyen mondatrészek tölthetik be szabad mondatrész szerepét, illetve melyek lehetnek szerkezettagok (DEME 1971: 54–55). A mondatbeli szinteződés és tömbösödés ábrázolására DEME szemléletes képletrendszert vezet be (DEME 1971: 57–58), a mondatrészek és szerkezettagok mondatbeli szerepét és szinteződését konkrét és általános szimbólumokkal szemlélteti.

Az elemzett szövegmondat egyes tagmondataihoz az alábbi szerkezeti reprezentációk rendelhetők. Az első (a bal oldali) ágrajz mindegyik esetben a konkrét mondatrészi szerepeket, a második (a jobb oldali) pedig a tagmondatbeli szinteződést mutatja. Az adott tagmondatok esetében a reprezentáció annyival egyszerűsödik le, hogy egyikben sem szerepel olyan összetevő, amely a mondatrészek szintje alatt, a szerkezettagok szintjén áll. Az alábbi reprezentációk értelmezéséhez a következő rövidítéseket kell ismernünk:

Á, H, T — a mondat szintjén álló állítmányi, határozói, tárgyi mondatrészek,

M — mondat szintjén álló mondatrész, amelynek indexszáma azt jelöli, hogy az adott mondatrész a mondat szintjén belül az első, vagy a második szinten áll.

<i>Még nem tudtam,</i>	
H _i — Á	M ₁ — M ₂ ,
<i>mit kezdek majd velük,</i>	
T — Á — H _i — H _{cszk}	M ₂ — M ₁ — M ₂ — M ₂ ,
<i>merre s mi végett indítok rohamot.</i>	
H _h — H _c — Á — T, a	M ₁ — M ₂ ,
mellérendelést nem részletezve:	
yH — Á — T.	

Arról is célszerű említést tennünk, hogy DEME mondatrepresentációs modellje mondat szerkezeti sajátságok szövegbeli gyakorisági vizsgálatához szolgálhat hasznos eszközül. A szerző több mint egy tucat mutatót állapít meg, amelyek vizsgálata különböző műfajú szövegek szerkezeti jellemzéséhez járul hozzá.⁵⁵ DEME mondatelemző modellje ennél fogva szövegtani elemzés szolgáltatába állítható, azzal a megszorítással, hogy a szöveg vizsgálatát szerkezeti sajátságokra korlátozza, azaz tartalmi-logikai, valamint pragmatikai jellemzők magyarázatában más diszciplínák apparátusára kell támaszkodnia.

3.3. A valenciaelméletről

3.3.1. A valenciaelmélet elvei és kategóriái

Mind a hagyományos leíró grammatika, mind a modern strukturális nyelvtan elveit — legfőképpen igeközpontúságát — látva arra következtethetünk, hogy nem hagyhatták figyelmen kívül TESNIÈRE valencia-elmélet néven híressé vált elképzelését.

TESNIÈRE 1959-ben “Elements de syntaxe structurale” címen publikált elmélete az ígét horgas atomhoz (atome crochu) hasonlítja, amelyhez horgai számától függően kapcsolódhatnak bővítmények. TESNIÈRE az ígéknek erre a tulajdonságára teljes szintaxist épít. KÁROLY SÁNDOR “Tesni\$re szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése” című tanulmányában a TESNIÈRE által strukturálisnak nevezett szintaxist abból a szempontból közelíti meg, hogy milyen a strukturális-mushoz való viszonya, hogy valóban strukturálisnak tekinthetjük-e⁵⁶, miközben

⁵⁵ Korábban — DEME nyomán — magam is végeztem ilyen jellegű vizsgálatot. Az ő módszerét követve szaknyelvi szövegek mondat szerkezeti sajátságait tudományos diákköri dolgozat formájában foglaltam össze.

⁵⁶ KÁROLY válasza erre a kérdésre egyértelműen igen. Ezt TESNIÈRE elméletének egyetlen lényeges sajátságával támasztja alá: szemléletmódját a nyelvi elemeknek és viszonyoknak egymáshoz való relációjukra irányuló következetes vizsgálata jellemzi (KÁROLY 1963: 164).

részletes képet fest magáról az elméletről. TESNIÈRE szintaxisának értékelésében elsősorban KÁROLY említett tanulmányára támaszkodom.

TESNIÈRE értelmezésében a struktúra egyenértékű a funkcióval. Ebből az következik, hogy a nyelvi alakulatok strukturális elemzése voltaképpen funkcionális vizsgálatokat jelent, azaz annak vizsgálatát, hogy milyen szerepet töltenek be a kommunikációban. Ennek leírása pedig elvezet a hagyományos értelemben vett mondatrészi szerepekig, amelyek megkülönböztetésében legfőképpen szófaji sajátságok játszanak szerepet (KÁROLY 1963: 161). Ezeknek a kategóriáknak a megítélése adja TESNIÈRE elméletének fő alapjait. A szintaxis autonómiáját vallva a szemantika síkját — amely szerinte nem része a grammatikának — elválasztja a strukturális síktól; a szófajok megítélésében módszerét a jellemvonások hierarchiája határozza meg.

Mielőtt rátérek a valenciaelmélet dolgozatom szempontjából lényeges mozzanatainak ismertetésére, TESNIÈRE szintaxisának két legfőbb sajátságát kell kiemelnem, amelyek egyszerűbbé teszik a fentebb tárgyalt két mondatleíráshoz való viszonyának megítélését is: TESNIÈRE kategóriái, fogalmai bármely nyelvre alkalmazhatóak. “Ez általánosan lehetséges, hogy e szintaxis élesen meg van különböztetve a morfológiától, a viszonyok és kategóriák külső ismertetőjegyeitől. Márpedig éppen ezek a külső ismertetőjegyek azok, amelyekben a nyelvek szembeötlően különböznek egymástól.” (KÁROLY 1963: 162). Ebből következik a másik fő sajátság: “TESNIÈRE strukturális szintaxisa tehát a szerkezet és a külső alak megkülönböztetésén és szembeállításán, egymásra vonatkoztatásán alapszik. Szerkezeti szempontból e szintaxis magában foglalja mindazokat a szerkesztési formákat, amelyeknek a mondatalkotásban, a mondatrészszerép kialakításában részük van. Alaki szempontból felöleli mindazokat a külső, morfológiai ismertetőjegyeket, amelyek segítségével a szerkezetformák megvalósulnak. S mivel ezek az alaki elemek a szerkezet típusokra, a szerkezeti funkciókra vannak vonatkoztatva, a külső, alaki jegy hiányát is állandóan szemmel lehet tartani a \emptyset morféma segítségével.” (i. h.) TESNIÈRE elméletének ez a jellegzetessége kihat más szintaxisokhoz való viszonyára is. KÁROLY szerint “ez a felfogás közel áll a strukturalizmusnak ahhoz a — rendszeresebben kidolgozott — modern irányához, amely egyrészt leírja a mondat képletekkel kifejezhető szerkezeti formáit a közvetlen összetevők alkalmazásával, másrészt bemutatja ezek fonológiai megvalósulását, anélkül, hogy ezúttal más-más tudományágba utalná a szóhatáron inneni és túli elemeket (például a ragokat és a névelőket, névutókat). Közel áll TESNIÈRE elgondolása a modern strukturalizmushoz abban is, hogy a mondat felépítésében különbséget tesz egyszerű és bonyolultabb szerkezetek között, s ez utóbbiakat az előbbiekre vezeti vissza.” (KÁROLY 1963: 162).

Az alapot az összevetéshez TESNIÈRE strukturalista szintaxisa és a modern strukturalista nyelvleírás fő elvei között elsősorban NOAM CHOMSKY 1957-ben

megjelent *Syntactic Structures* (Szintaktikai szerkezetek) című munkája jelenti. A generatív nyelvelírás összegző munka évekig a modern strukturalizmus uralkodó képviselőjének számított, a későbbi strukturális alapú elméletekben — így TESNIÈRE elméletében is — máig érezhető hatása. Alapjai — TESNIÈRE elméletéhez hasonlóan — nélkülözik a szemantikát, a szerkezeti leírás a szintaktikai reprezentációt jelenti. KÁROLY idézett tanulmányának megjelenése után két évvel, 1965-ben látott napvilágot CHOMSKY *Aspects of the Theory of Syntax* (A szintaxis elméletének aspektusai) című munkája, amelyben a generatív grammatikai nyelvelírás a szemantika beépülésével válik teljessé.

Az a sajátosság, amely TESNIÈRE szintaxisát minden más leíró grammatikától megkülönbözteti, a szintaktikai, a szemantikai és a morfológiai sík elhatárolásának mértéke. A nyelvi elemeknek és jelenségeknek különböző vetületeit határozza meg ezeken a síkokon. Így például mást jelent a meghatározó szintaktikai viszony, azaz az alárendelés (konnexió) a szintaktika és mást a szemantika síkján. Ugyanez figyelhető meg a szó, valamint a szófaj meghatározásával kapcsolatban is.

Strukturális síkon az alárendelő szintagmatikus viszony fölrendelt és alárendelt tagból áll, a szemantika síkján az alárendelt tag a determináló (meghatározó) szerepű, ezáltal jelentése fontosabb a mondat értelmének kialakításában, a fölrendelt tag a determinált (meghatározott). “A két síkon más a köztük lévő fontossági sorrend” — állapítja meg KÁROLY. (1963: 164). A szavak strukturális és szemantikai szerepe sem egyezik meg feltétlenül: ezt példázzák az olyan összetett igealakok, amelyeknek egységei szemantikailag elkülöníthetők, a struktúra szempontjából azonban egyetlen igealak bomlik több összetevőre. A szófajok tekintetében a szemantikai síkon teli és üres szavak különböztethetők meg: a négy fő teli szófaj az ige, a melléknév, a főnév és a határozószó; az üres szavak a grammatikai viszonyok kifejezésére szolgálnak. Szintaktikai síkon önálló és segédzavak különíthetők el: az önálló szavak képesek megváltoztatni struktúrabeli szerepüket, és képesek szerkezeteket alkotni; a segédzavak az önálló szavak mellett fordulhatnak elő egy önálló szó köré szerveződő mag részeként. A teli szó és az önálló szó fogalma között nagy az átfedés, ugyanakkor a teli szavak és az önálló szavak nem mindig esnek egybe. A szintaktikai szófajok megegyeznek a szemantikai teli szófajokkal, de más értelemben: “a szintaktikai szófajokat szintaktikai helyzetük határozza meg: főnév az alanyi, tárgyi és részeshatározói helyzetű szó, melléknév a jelzői helyzetű, ige az állítmányi helyzetű és határozószó a határozói helyzetű. A szemantikai és a szintaktikai szófajfogalom különbségének a kiegyenlítésén alapul TESNIÈRE szintaxisának egyik legalapvetőbb fogalma, a transláció, a »szófaváltoztatás«, vagy »szófaváltás« ...” (KÁROLY 1963: 165).

KÁROLY TESNIÈRE szófajfelfogásáról vallott nézetét csupán a teljesség kedvéért idéztem, a szövegmondatok leírásának szófaji kérdéseit csak olyan

mértékben érintem, amennyiben ezt a szintaktikai alapú reprezentáció megkívánja.

TESNIÈRE nevével összefonódott a valenciaelmélet fogalma, melyben olyan elvek, szabályszerűségek fogalmazódnak meg, amelyek számos későbbi mondatleíró modell építőkövévé is váltak. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, az általam alkotott kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció sem hagyja figyelmen kívül az igék TESNIÈRE által feltárt sajátosságait.

A valencia-elmélet előzményéről is célszerű említést tennünk, hiszen a mondatban az ige köré szerveződő összetevők rendszerezése TESNIÈRE actant-elméletében (melyet a magyar nyelvű szakirodalom aktáns-elméletként emleget) már megfogalmazódik. Az igékhez TESNIÈRE szerint kétféle alárendelt elem kapcsolódhat, ezeket “actant”-nak és “circonstant”-nak nevezi. Az “actant”-ok körébe tartoznak a cselekvés végrehajtói, elszenvedői és célpontjai, amelyek a hagyományos mondatfunkciós kategóriák szerint az alanyi, tárgyi és részes-határozói mondatrészeknek felelnek meg, szófajilag pedig a főneveknek. KÁROLY ezeket az összetevőket cselekvéshordozóknak nevezi, mert “ezek az igei cselekvés aktív vagy passzív résztvevői”, nominativusban, accusativusban, vagy dativusban álló főnevek az igei alaptag bővítményeiként (KÁROLY 1963: 168). A “circonstant”-ok az igei cselekvés egyéb körülményeit fejezik ki, ezeket KÁROLY körülményhatározóknak nevezi. TESNIÈRE maradandó érdeme, hogy az ige minden bővítményét az ige alá rendelve, azonos szinten helyezi el, ezzel is az ige strukturális szervező szerepét emelve ki. Az igének ezt a kitüntetett helyzetét később többen bírálják, az ige és az alanyi mondatrész hozzárendelő viszonya mellett foglalva állást. TESNIÈRE modelljében tehát az alany a többi bővítménnyel egy szintre kerül, azaz ugyanolyan szerepet tölt be egy ige vonzatstruktúrájában, mint bármely más bővítmény. Ezzel el is jutunk TESNIÈRE valencia-elméletének egyik alapelvehez: TESNIÈRE az igéket különböző vegyértékű atomokhoz hasonlítva különböző valenciaszámú igéket különböztet meg.⁵⁷ Így az alanyt sem kívánó személytelen igéknek nincs valenciájuk, az intranszitiv igék egy-, a tranzitiv igék kétvalenciájúak (az előbbiekhöz csak alany, az utóbbiakhoz alany és tárgy kapcsolódik). Háromvalenciájúak — mert részes-határozót is kívánnak — a mondás és adás igéi. Négyvalenciájúak TESNIÈRE szerint a nem kauzativ igékből képzett kauzativ igék, melyek a mai leíró grammatika szófaji rendszerezése szerint a műveltető igéknek feleltethetők meg.

Az igéknek TESNIÈRE által bevezetett osztályozása szinte változatlan formában megtalálható a legújabb hagyományos nyelvtanunkban, a *Magyar Grammatikában* is. Legmodernebb strukturális nyelvtanunk, az *Új magyar nyelvtan* az

⁵⁷ KÁROLY itt utal TELEGDY ZSIGMOND észrevételére, amely szerint TESNIÈRE “valencia” fogalma hasonlít BÜHLER “Leerstelle” névvel jelölt kategóriájához.

ige bővítményeit az igés kifejezés csomópontja alá rendeli, és az ige testvéreiként ábrázolja (É. KISS 1998: 32).

3.3.2. A kiválasztott szövegmondat valenciaelmélet szerinti elemzése

A valenciaelmélet szerinti vizsgálat kerete a mondategység, az elemzésre kiválasztott többszörösen összetett szövegmondat esetében egy-egy tagmondat.

Az első tagmondat (*Még nem tudtam*) igei összetevője, a *tud* a kétvalenciás igék csoportjába tartozik, mivel tárgyas (tranzitív). Egyik valenciájával alanyt, másik valenciájával pedig tárgyat köt. Az adott tagmondatban egyik cselekvéshordozója (aktánsa) sincs kifejtve verbálisan. Kapcsolódik az igehez viszont egy fakultatív körülményhatározó is: a *még* időhatározói mondatrész formájában.

A második tagmondat (*mit kezdek majd velük*) igei összetevője, a *kezd* adott jelentésében a háromvalenciás igék csoportjába sorolható: valenciáihoz egy alanyi szerepű és egy tárgyi szerepű cselekvéshordozót, valamint egy állandó határozói szerepű körülményhatározót kíván. Verbális síkon kapcsolódik hozzá egy tárgyi szerepű cselekvéshordozó (aktáns), amelyet a *mit* főnévi kérdő névmás fejez ki, egy fakultatív időhatározói szerepű körülményhatározó, amelyet a *majd* nyelvi elem jelöl, valamint egy állandó határozói szerepű körülményhatározó, amely a tagmondatban a *velük* határozóragos személyes névmási összetevő formájában van jelen.

A harmadik tagmondat (*merre s mi végett indítok rohamot*) igei összetevője, az *indít* a háromvalenciás igék csoportjába tartozik: valenciakeretébe egy alanyi szerepű és egy tárgyi szerepű cselekvéshordozó, valamint egy helyhatározói funkciójú körülményhatározó tartozik. Az alanyi cselekvéshordozó nincs kifejtve, a tárgyi cselekvéshordozó verbális kifejezője a *rohamot* tárgyragos főnév, a helyhatározói szerepű egységnek verbális síkon a *merre* határozószói kérdő névmás felel meg. Ez utóbbi összetevővel mellérendelő viszonyban az igehez egy fakultatív körülményhatározó is kapcsolódik: a *mi végett* névutós kérdő névmással kifejezett célhatározói összetevő.

Az első tagmondatbeli tagadás — TESNIÈRE fogalmával élve — konnexionális tagadás, amely az egész mondatot érinti.

A második tagmondatbeli ige valenciái közül egy, a harmadikbeli ige valenciái közül kettő helyén kérdőszó áll. Ezeket TESNIÈRE üres szavaknak tekinti, amelyek magok szerepét töltik be, a kérdéseknek ezt a formáját pedig magkérdésnek nevezi (KÁROLY 1963: 173).

3.4. Az esetgrammatikáról

3.4.1. Az esetgrammatika elvei és kategóriái

Az esetgrammatika alapjainak megvetése a mondatok kutatásában CHARLES FILLMORE nevéhez köthető, aki 1968-ban jelentette meg *The Case for Case* című munkáját. Ezt az elméleti megközelítést az tette szükségessé, hogy CHOMSKY tisztán szintaktikai keretek közé szorított standard-elméletének hiányosságai egyre inkább nyilvánvalóbbá váltak. ANDOR JÓZSEF egy tanulmányában, amelyben FILLMORE esetgrammatikáját továbbfejlesztő elméleteket mutat be, ezt a hiányosságot a következőképp jellemzi: “nem képes arra, hogy leírja a természetes nyelvek univerzális sajátosságait, mivel a modell határain belül az elmélet képviselői a szemantikának csak másodlagos interpretatív funkciót adtak, s így a szintaktikai bázissal rendelkező modell nem alkalmas arra, hogy alkalmazása általános érvényt nyerjen a nyelvtipológiai kutatásokban” (ANDOR 1979: 451).

FILLMORE esetgrammatikájának megjelenése nagy lendületet adott a mondatok leírását célzó irányzatok fejlődésének, nemcsak érdemei, hanem megoldásra váró hiányosságai által is. Ezúttal nem tekintem át a Fillmore-i esetgrammatikán alapuló újításokat — ANDOR JÓZSEF “Az esetgrammatika elméletének új útjai” című tanulmányában részletes képet fest D. L. F. NILSEN, W. CHAFE és W. COOK újításairól (ANDOR 1979) —, hanem egy ANDOR által is kiemelt — a tanulmány születésének idejében talán a legújabbnak számító — esetgrammatikára, a STANLEY STAROSTA által megalkotott lexiko-esetgrammatikára támaszkodom. ANDOR véleménye erről a grammatikáról az, hogy “ebben látszik a továbblépés lehetősége a korábbi modellekhez képest, amelyek nem voltak képesek megbirkózni azzal a feladattal, hogy a jelentésbeli viszonyokat reprezentáló kategóriák mellett megtalálják azt a formai apparátust, amely ezeket kivetíti az aktuális mondatláncolatok szintaktikai-morfológiai viszonyaira” (ANDOR 1982: 11). Ezzel ANDOR megfogalmazza azt az elvárást is, amelyet a mondatreprezentáció támaszt az esetgrammatikával szemben.

A lexiko-esetgrammatika generatív alapon áll, megkívánja tehát a nyelvi leírás formalizálását, a formalizálás explicitiségét, ezért ezt lehetővé tevő elveket fogalmaz meg és követ. A lexiko-esetgrammatika a generatív grammatikától azonban eltér annyiban, hogy nem alkalmaz transzformációkat, ugyanis nem különböztet meg mély- és felszíni struktúrát, “mivel az összes szintaktikai és nyelvészeti releváns intenzionális szemantikai viszonyokat egyetlen strukturális leírás specifikálja közvetlenül” (i. h.).

A továbbiakban tekintsük át a lexiko-esetgrammatika legfőbb elveit, valamint azokat az esetkategóriákat, amelyeket a grammatika a mondatok leírásában alkalmaz.

Itt újfent ANDOR megállapításához folyamodom, aki a szóban forgó grammatika eset-meghatározásainak, illetve az ezekhez alapul vett elveknek definitív magyarázatát adja: “A lexiko-grammatikai elmélet eset-meghatározásai nemcsak intuitív vagy extralinguális alapokra épülnek, hanem szoros értelemben vett intralinguális szintaktikai-szemantikai definíciók. [...] Az eset-viszonyok szemantikai azonosítása ebben a grammatikában intenzionális jellegű, azaz minden egyes eset-reláció meghatározásához szemantikai jegyekre van szükség, amelyek az adott eset intenziójának tekinthetők. Ehhez kapcsolódnak a külsőleges szituatív szerepek, amelyek az esetek extenziójaként foghatók fel.” (ANDOR 1982: 11–12). Mivel az extenziós kapcsolatok nem feleltethetők meg maradéktalanul az esetek közötti viszonyoknak, két esetviszony extenzióiban átfedések lehetnek. Ez a probléma vezet a lexiko-esetgrammatika egyik fő elvének meghatározásához, amely szerint egy egyszerű mondat keretében bármely esetkategória csak egyszer fordulhat elő.

STAROSTA a következő kilenc esetkategóriát határozza meg: ágens, referens (Benefit), experiens, eszköz (Instrument), lokális (Locus), mód, érintett (Patient), hely (Place), valamint idő (ANDOR 1982: 12, STAROSTA 1978: 471 nyomán). Ezek közül az Érintett a központi kategória, ennek használatához kapcsolódik a lexiko-esetgrammatika másik két fontos elve: “minden egyes mondat megköveteli az Érintett aktáns előfordulását, melyből az következik, hogy az egy aktánsal rendelkező tárgyatlan igék argumentumát az Érintett tölti be. [...] Ebben a grammatikában az Ágens előfordulása feltételezi az Érintett jelenlétét...” (ANDOR 1982: 12).

STAROSTA lexiko-grammatikájának esetkategóriái az alábbiak szerint értelmezendők:

Érintett: a cselekvést vagy állapotot elszenvető, viselő; amennyiben az állapotot vagy cselekvést tárgyatlan ige fejezi ki, akkor — ahogy fentebb már utaltam erre — az ige argumentuma az Érintett. Az Érintett lehet a mondatban azonosító névszói állítmány is.

Ágens: az ige által kifejezett cselekvés nem közvetlenül érzékelhető okozója, amely nem feltétlenül rendelkezik a [+ szándékos] jeggyel.

Experiens: STAROSTA meghatározását ANDOR nem tartja megfelelően definitívnek. Leginkább a Referenssel szembeállítva magyarázható meg a jelentése: ahogy helyet jelölő esetből is kettőt különböztet meg STAROSTA (egy belsőt és egy külsőt), úgy az Experiens ugyanolyan belső relációtartalommal rendelkezik, mint a Lokális (referense és az Érintett által reprezentált összetevő kapcsolatát fejezi ki), a **Referens** pedig a vele ellentétben álló külső eset: a cselekvés célpontjára utal.

Eszköz: az esemény vagy cselekvés közvetlen előidézője, okozója.

Hely: az állapot vagy cselekvés térbeli viszonya.

Lokális: az Érintett helyzete. ANDOR itt utal PLATT elméletének lokatív kategóriáira: PLATT külső lokális kategóriájával STAROSTA Hely esetkate-

góriáját, belső lokális kategóriájával pedig STAROSTA Lokális esetkategóriáját állítja párhuzamba. PLATT kategóriáit magam is alkalmazom a szövegmondatok reprezentációjában.

Idő: az állapot vagy cselekvés időbeli viszonya.

Mód: STAROSTA nem határozza meg ennek az esetnek a jelentését. (ANDOR utal arra, hogy érdekes módon valamilyen okból más esetgrammatikák sem definiálják a mód esetét.)

ANDOR a lexiko-esetgrammatika még egy fontos elvére hívja fel a figyelmünket: a perspektíva kiemelt szerepére. A perspektíva az ige esetkeretének specifikálását jelenti, ami lexikális jegyek révén valósul meg. A nyelvhasználatban ez úgy értendő, hogy egy — ANDOR szavaival — “objektíve azonosan szemlélhető külső szituáció”-ról a beszélők más-más megállapításokat tehetnek, következésképpen más-más esetkerettel rendelkező igék fejezik ki a beszélők állításainak szándékolt jelentéstartalmát (ANDOR 1982: 12–14). STAROSTA az említett jelenség leírásához a szituációk és a jelentések tipológiájának megalkotását látja szükségesnek, amely már túllép az esetgrammatika keretén.

3.4.2. A kiválasztott szövegmondat esetgrammatikai elemzése

Az esetgrammatika alapelvének megfelelően a szövegmondat szerkezetét szervező igék esetkeretét vesszük szemügyre. Mivel egy ige hatóköre ebből a szempontból az igét magában foglaló tagmondat, a három tagmondatot külön elemezzük.

Az első tagmondat (*Még nem tudtam, ...*) igei összetevője a *tud*, amely a tagmondatban *nem tudtam* formában szerepel. Egy kifejtett bővítménye van: *még*, amely a [+ Idő] jegyet viseli. Az igehez tartozik még egy [+ Ágens], valamint egy [+ Érintett] jegyű összetevő, amelyek a tagmondatban verbálisan nincsenek kifejtve. Mivel a lexiko-esetgrammatika nem különböztet meg felszíni és mélystruktúrát, a szövegmondatban aktuálisan megjelenő tagmondathoz az alábbi esetreprezentáció rendelhető:

Még nem tudtam...

[+Idő]

A második tagmondat (*mit kezdek majd velük, ...*) igei összetevője a *kezd*, amely *kezdek* formában jelenik meg. Három explicit bővítménye van: a [+ Referens] jegyű *mit*, a [+ Idő] jegyű *majd*, valamint a [+ Érintett] jegyű *velük* összetevő. Ha a verbálisan ki nem fejtett összetevőt is figyelembe vesszük, akkor egy [+ Ágens] jegyet viselő összetevővel is számolnunk kell. Az igenek az itt vázolt esetkeretet tulajdonítva a tagmondathoz az alábbi esetreprezentációt rendelhetjük:

Mit kezdek majd velük
[+ Referens] [+ Idő] [+ Érintett]

A harmadik tagmondat (*merre s mi végett indítok rohamot*) igei összetevője az *indít*, amely *indítok* formában valósul meg. Három verbálisan kifejtett bővítménye a következő: a *merre* összetevő a [+ Hely] esetjegyet viseli, a vele mellérendelő viszonyban álló *mi végett* összetevő [+ Referens] jegyű, a *rohamot* összetevőhöz pedig [+ Érintett] esetkategória rendelhető. Az igével kifejezett cselekvés ágensét (amely kifejtett formában [+ Ágens] jegyet kapna) nyelvi elem nem jelöli. A tagmondat összetevőihez rendelhető esetkategóriákat az alábbi reprezentáció szemlélteti:

merre s mi végett indítok rohamot
[+ Hely] [+ Referens] [+ Érintett]

3.5. Összegzés

Az elemzett elméletek közül a modern strukturális nyelvtan és a hagyományos grammatika értékelhető olyan megközelítésként, amely mondatstruktúrák komplex leírását tűzheti ki célul. Ezek fő elveiről a fejezet bevezető részében már szóltam, ezért itt csupán a szövegmondatok elemző megközelítésében való felhasználhatóságuk szempontjából tesztek néhány megjegyzést.

A modern generatív nyelvleírás a mondatok belső struktúráját reprezentálja oly módon, hogy természeténél fogva nem veszi figyelembe azokat a szövegkörnyezeti és szituatív tényezőket, amelyek egy szövegmondat felszíni szerkezetét befolyásolják. Ennek ellenére eljárásai és kategóriái jól alkalmazhatók a szövegmondatok megközelítésében is, mivel az összetevők függőségi viszonyain túl az összetevők lineáris elrendezését is elemzi, ami összefüggésben áll a mondatok felszíni, logikai és fonetikai szerkezetével.

A hagyományos mondatmegközelítés legfontosabb sajátása szintén az, hogy rendszermondatokat elemez, a kontextuális és kotextuális paraméterek teljes figyelmen kívül hagyásával. Ez azt eredményezi, hogy olyan jelenségeket, amelyeknek oka a szövegkörnyezetben, vagy a kommunikációs helyzetben keresendő — mint például összetevők névmással helyettesítése, ellipszise, valamint sok szórendi elrendezés is —, nem tud magyarázni. Mondatfunkciós kategóriái viszont, amelyek ugyanúgy főként jelentéstani motivációjúak, mint a funktor argumentumaihoz rendelhető szerepindikátorok, hasznos adalékokat nyújtanak a szövegmondatok összetevőinek szemantikai jellemzésében. A (rendszer)mondatok belső szerkezeti leírása — az imént mondottakkal szoros összefüggésben — elsősorban szemantikai függőségi viszonyokon alapul, ez viszont nem merítheti ki egy mondatleíró modell alkalmazhatóságát, hiszen — ahogy az elemzésben láthattuk — vonzatsruktúrák különféle szempontú megközelítésére

született elméletek is képesek erre. Ezek ellenére a hagyományos leíró grammatika kategóriái informatívan alkalmazhatók az egyszerű és az összetett szövegmondatok belső szerkezeti viszonyainak leírásában is. A szövegmondatok reprezentációja szempontjából DEME modellje is megközelítőleg így értelmezhető, azzal a különbséggel, hogy DEME reprezentációs eljárása a mondatösszetevők lineáris elrendezését is szemléletesen mutatja. Az pedig belátható, hogy ez utóbbi jellegzetesség egy leíró modellnek mindenképpen érdeme, mivel a szövegmondatbeli összetevők lineáris elrendezésének reprezentációja — legyen szó akár egyszerű mondatbeli mondat szintű mondatrészekről, vagy szerkezettagokról, akár összetett mondatbeli tagmondatokról — egy explicitiségre törekvő megközelítéssel szemben lényeges elvárás.

A fentebb vizsgált valencia-elméleti, valamint lexiko-esetgrammatikai megközelítések célkitűzéseiknél, kompetenciájuknál fogva nem alkalmasak egy-egy nyelvi szerkezet explicit leírására. Nagyon fontos szerephez jutnak azonban bármely explicit nyelvi reprezentációra törekvő megközelítésben, ahogyan ezt a legtöbb grammatikai elmélet igazolja is. A kétlépcsős szövegmondat-reprezentációban több lépésben is alkalmazom őket a mondatok belső struktúrájának leírásában. Elméleti síkon közelítve, a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációban betöltött szerepüket úgy jellemezhetjük, hogy a valencia-elmélet — mivel dominánsan szintaktikai alapú — elsősorban strukturális információkat nyújt, a lexiko-esetgrammatika, amely dominánsan szemantikai alapon áll, a struktúrák szerveződésének szemantikai motivációjához enged közelebb bennünket. Már itt hadd jegyezzem meg — bár később a *Kitekintés* fejezetében mélyebben érintem ezt a kérdést —, hogy mivel a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell szintaktikai alapokon áll, a kutatások következő szakaszában feltétlenül előtérbe kell állítani a szemantikai reprezentációs sík részletes kidolgozását is.

4. Egy kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell szemiotikai textológiai keretben

Egy szöveg explicit nyelvészeti leírása a szöveg szövegségét meghatározó nyelvészeti tényezőkre irányul; e tényezők 1) a korreferencialitás, 2) a szöveget alkotó szövegmondat(ok) összetevőinek lineáris elrendezése (belső lineáris elrendezés) és az egyes szövegmondatok szövegbeli sorrendje (külső lineáris elrendezés), valamint 3) az, hogy az egyes szövegmondatok miképpen tesznek eleget azoknak a feltételeknek, amelyek az adott szöveghelyen és/vagy kommunikációs helyzetben megformáltságukat befolyásolják. (Ez utóbbi tényező vizsgálatának körébe elsősorban az olyan szöveggrammatikai jelenségek elemzése és leírására tartozik, mint az egyeztetés, az ellipsis, a névmásítás, a mondatösszetevők sorrendje.)

Az explicit nyelvészeti leírás nem jelenti azt, hogy a leírandó tényezők feltárása kizárólag a nyelvészet eszközeivel végrehajtható lenne. Ezért van szükség olyan tágabb elméleti keretre, amelyben mind a szűkebb értelemben vett nyelvészeti ismereteken túlmenő szövegtani ismeretek, mind a világra vonatkozó ismeretek is figyelembe vehetők akkor, amikor azokra szükség van.

A fentebb felsorolt szövegvizsgálati szempontok azt mutatják, hogy maximális explicitiségre törekvő nyelvészeti alapú szövegleírás szükségszerűen a szöveg közvetlen összetevőinek, a szövegmondatoknak explicit reprezentációjára támaszkodik. Ugyanakkor az egyes szövegmondatok explicit leírása nem képzelhető el ko-/kontextusukat megteremtő — ezáltal aktuális megformáltságukat, logikai, (nyelvi)-szemantikai, prozódiai struktúrájukat meghatározó — szövegszintű (nyelvi és nem nyelvvi) jelenségek figyelembevétel nélkül.

Az alábbiakban először bemutatom azt a diszciplínakeretet, amely megfelelő elméleti háttérrel jelent a szövegmondatok leírásához, ezt követően műveletről-műveletre ismertetem azt a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modellt, amely — legalábbis az eddigi elemzések eredményei alapján — vélhetően optimális keretet nyújt szövegmondatok explicit leírásához.

4.1. A modell elméleti kerete. A nyelvészeti szövegmondat-reprezentáció apparátusáról

Dolgozatom első fejezetében a szövegnyelvészet és a rendszernyelvészet értelmezése kapcsán már szóltam a megformáltság-központú nyelvészeti ágak

viszonyáról. Utaltam arra, hogy a szövegmondatok lehetőség szerint explicit leírása szövegnyelvészetieken kívül rendszernyelvészeti ismereteket is igényel, mivel a szövegmondat leginkább a hozzárendelhető rendszermondathoz viszonyítva jellemezhető. A szövegmondat és a rendszermondat megformáltsága közötti egyezések és eltérések — ahogy ezt dolgozatom első fejezetében ismerttettem (lásd az 1.6.3. pontot) — az adott ko- és/vagy kontextus ismeretében magyarázhatók.

Az 1. ábra azokat a diszciplínákat, aldiszciplínákat, komponenseket mutatja, amelyek szerepet játszanak a szövegmondatok kétlépcsős reprezentációjában.

A modell elnevezésében a “kétlépcsős” jelző azt fejezi ki, hogy a reprezentáció két megközelítésből áll, egy globális szemi-formális és egy kanonikus komponensből. Mindkét megközelítés szemiotikai textológiai keretben történik, azaz a reprezentációban fontos szerep jut a kommunikációs helyzetnek, más szóval a szöveg aktuális kommunikációs helyzettől való befolyásoltságának; a szövegalkotás és -befogadás folyamatának; a szöveg multimedialitásának; valamint az interpretáció körülményeinek, jellemzőinek. A szövegmondat-elemzés alapjául szolgáló elméleti keretben a “reprezentáció” fogalma egy szövegmondat szintaktikai, szemantikai, pragmatikai aspektusainak lehetőség szerinti formalizált leírását jelenti, azzal a célkitűzéssel, hogy mind verbális síkon, mind a valóságábrázolás síkján a szöveg textualitásának leírásához használható információkkal szolgáljon.

A szemiotikai textológia célkitűzéseinek megvalósításához különböző nyelvészeti tudományokra és a szövegtan társtudományaira szükséges támaszkodnunk. A reprezentációs modell ismertetésekor elsősorban a nyelvészeti ágakkal foglalkozom, ahol célszerű különbséget tenni rendszernyelvészet és szövegnyelvészeti között.

“A szövegnyelvészeti elméleti kerete” című fejezetben már szóltam a rendszernyelvészet és a szövegnyelvészeti értelmezéséről, a nyelvhasználat és a nyelvi rendszer, valamint a szövegmondat és a rendszermondat viszonyáról. A szövegnyelvészeti és a rendszernyelvészeti értelmezését röviden azért célszerű ismét felidézni, hogy a reprezentáció elméleti keretét alkotó egyéb komponensek szerepe és a közöttük lévő összefüggések is érthetővé váljanak.

A **rendszer nyelvészet** feladata egy valamilyen módon értelmezett nyelvi kompetencia jólformáltsági kritériumainak eleget tevő nyelvi rendszerbeli struktúrák — a mondat nagyságrendjében rendszermondatok — vizsgálata és kanonikus reprezentációja. A rendszermondatok reprezentációjában három fő komponens vesz részt: egy *explikációs komponens*, egy *strukturális komponens* — amely egy relációs és egy transzformációs komponenset foglal magába — és egy *pragmatikai komponens*, amely a nyelvi elemek használati feltételeivel foglalkozik. A rendszermondat-reprezentáció alapja a *tezaurisztikus szótár*, amely az egyes címszók jelentését — egyéb összetevők mellett — bizonyos explikációs szabályoknak eleget tevő explikációkban adja meg. A tezaurisztikus szótár komponens minimálisan azokat az információkat tartalmazza, amelyeket egy értelmező szótár (vagy nevezhetjük szótári értelmezésnek: SzÉ); ezek azonban nyilvánvalóan nem elegendők egy szöveg interpretálásához. A tezaurisztikus szótár komponens optimálisan azokat az információkat tartalmazza, amelyeket PETŐFI “tezaurisztikus információk”-nak nevez. Ezek megnevezésére alkalmazta a “frame” (tudáskeret = Tke) és a “scene” (forgatókönyv = Fkő) elnevezéseket, amelyekre az jellemző, hogy egy interpretáció során a tudáskeret általában alkalmazásra kerül, a forgatókönyv azonban csak cselekvések, tevékenységek reprezentálásakor. A rendszer nyelvészet tezaurisztikus szótár komponense tehát olyan felépítésű információkat tartalmaz (mert másféléket nem is tartalmazhat), amelyek egy szöveg interpretálásakor az explicititás biztosítása érdekében vonatkoztatási rendszerként — azaz hivatkozási alapul — szolgálnak. A tezaurisztikus szótár komponens és az explikációs szabályok együttesen alkotják az explikációs komponenset.

A rendszermondatot, illetőleg összetevőit nyelvi-szemantikai, lexiko-szintaktikai, logikai szempontból a *relációs komponens* reprezentációs alkomponensei írják le. A rendszermondat egyes strukturáltsági fázisait a relációs komponens alkomponensei reprezentálják, az egyes strukturáltsági fázisok közötti összefüggéseket a *transzformációs komponens* reprezentálja az átmeneteket biztosító szabályok által.

A *pragmatikai komponens* annak vizsgálatával és leírásával foglalkozik, hogy a rendszer elemei milyen feltételek teljesülése esetén válhatnak valamely kontextus és/vagy kotextus részévé. Ez a nyelvészeti ág a rendszermondatokból potenciális szövegmondatok halmazát hozza létre. Ebben az értelemben a potenciális szövegmondatok pragmatikai paraméterekkel ellátott rendszermondatok, ahol a pragmatikai paraméter kifejezés úgy értendő, hogy a rendszermondatoknak nincs referenciájuk, míg a potenciális szövegmondatok potenciális referenciával rendelkeznek.

A **szöveg nyelvészet** célja, hogy a szövegben vagy önálló szöveggé megvalósuló szövegmondatok szintaktikai és korreferenciális struktúráját reprezentálja

a szövegből kiindulva az aktuális ko- és/vagy kontextus függvényében. Ebben az egyes szövegmondatoknak megfeleltethető rendszermondatok — mint pragmatikai paramétereiktől megfosztott szövegmondatok — reprezentációjára támaszkodik. A szövegmondat-reprezentáció ennél fogva egyaránt támaszkodik magára a nyelvi rendszerre, a nyelvi rendszer elemeinek használatára, illetve a világra vonatkozó ismeretekre is. A szövegmondatok aktuális megformáltságát szemléltetni kívánó elemző reprezentáció a szövegnyelvészeti és a rendszernyelvészeti aspektus együttes érvényesítésén túl tehát a világra vonatkozó tudást is kíván. Ezeknek az irányvonalaknak megfelelően a szövegnyelvészet is három fő komponenset foglal magában: egy explikációs, egy strukturális és egy pragmatikai komponenset.

A szövegnyelvészet explikációs komponense a rendszernyelvészet explikációs komponenséhez viszonyítva értelmezhető. A szövegnyelvészet adott interpretálandó szövegre vonatkozó tezaursztikus szótár (szövegspecifikus szótár) komponensével kapcsolatban a következő esetek állhatnak fenn:

1) Ez a szövegspecifikus szótár — főleg tudáskeret és foratókönyv összetevője — pontosan ugyanazokat az információkat tartalmazza, használja, amelyek a rendszernyelvészet szótárkomponensében találhatóak. Ez az eset szinte sohasem fordulhat elő.

2) Ez a szövegspecifikus szótár — főleg tudáskeret és foratókönyv összetevője — azoknak az információknak, amelyek a rendszernyelvészet szótárkomponensében találhatóak, csupán egy részét tartalmazza, használja, és más járulékos információkat nem. Ez az eset is elég ritkán fordulhat elő.

3) Ez a szövegspecifikus szótár — főleg tudáskeret és foratókönyv összetevője — mindazokat az információkat tartalmazza, használja, amelyek a rendszernyelvészet szótárkomponensében találhatóak, és ezeken kívül néhány szövegspecifikus információt is. Ez az eset sem gyakori.

4) Ez a szövegspecifikus szótár — főleg tudáskeret és foratókönyv összetevője — egyrészt azoknak az információknak egy részét tartalmazza, használja, amelyek a rendszernyelvészet szótárkomponensében találhatóak, és ezeken kívül néhány más járulékos szövegspecifikus információt is. Ez az eset fordul elő a leggyakrabban.

Az éppen fennálló eset reprezentálása a szövegnyelvészet adott szövegre vonatkozó szótárkomponensének a feladata. Ennek létrehozásakor a rendszernyelvészet szótárkomponensére mint vonatkoztatási alpra támaszkodunk.

Az, hogy mind a rendszernyelvészeti, mind a szövegnyelvészeti elemzés strukturális és pragmatikai aspektust is mutat, az itt vázolt szövegmondat-reprezentációnak azt a fontos vonását jelzi, hogy szövegmondatok szerkezeti elemzése csak a pragmatikai befolyásoltság figyelembevételével lehet releváns.

A pragmatikai befolyásoltság figyelembevétele teszi lehetővé azt, hogy a szövegmondatok reprezentációját szövegek elemzésében is adekvát módon

használhassuk fel. Egy szöveg interpretálása olyan reprezentációs modellt kíván, amely szövegmondatokat elemez. Ebben a keretben az *interpretáció* leíró (deskriptív) interpretációra utal, amelynek feladata a szöveg formális és szemantikai architektónikájának leírása.

A szöveg olyan meghatározásából kiindulva, amely a szöveget komplex jelnek tekinti, úgy gondolom, hogy a szöveg elemzéséhez semmiképpen sem nyújthat kielégítő keretet — egy akár kibővített — mondatgrammatika sem, mivel a szövegjelenségek leírása nem korlátozódhat csupán nyelvészeti aspektusokra. Ismeretes, hogy mondat nagyságrendű nyelvi egységek leírásával több deskriptív irányzat foglalkozik (egy részük morfológiai, lexiko-szintaktikai, szintagmatikai stb. vizsgálatokra is támaszkodik), de többnyire tisztán nyelvészeti elméleti keretük miatt nem nyújthatnak kielégítő alapot olyan jelenségek elemzéséhez, amelyek egy adott kotextus és/vagy kontextus függvényében realizálódnak. Ez a megállapítás szolgált motivációul ahhoz, hogy olyan szövegmondat-reprezentációs modellt próbáljak alkotni, amely a szövegelemzés szolgálatába állítható.

A reprezentációs modell, amelyet a továbbiakban bemutatok, két részből áll: egy globális szem-formális és egy kanonikus megközelítésből. Mindkét megközelítés *szemiotikai textológiai*, mert a reprezentációs célú elemzés a szövegmondatokat a szöveg mint komplex jel olyan szövegkompozíciós makroegységeinek tekinti, amelyek bár felépítésüket tekintve szintén komplexek, szövegbeli szerepüket tekintve elemi egységek.

Az első megközelítés *globális*, mert az alkotott modell keretében az adott szövegmondat és a neki megfeleltethető rendszermondat, illetve ezek összetevőinek összehangolt — ko- és/vagy kontextuális befolyásoltságukat figyelembe vevő — funkcionális-grammatikai, szintaktikai, (ko)referenciális leírása történik; *szem-formális* (azaz félig formális), mert a megközelítés egyrészt — célszerűség és lehetőség szerint — formalizált reprezentációs modell létrehozására törekszik; másrészt figyelembe veszi, hogy a szövegből kiinduló poliglott szövegnyelvészeti leírás — amely az adott elméleti keretben alkalmazható/alkalmazandó funkcionális mondattani alapokra is támaszkodik — egészében vett formalizálást nem tesz lehetővé.

A második megközelítés *kanonikus*, egyrészt azért, mert az adott ko- és/vagy kontextusban megjelenő szövegmondatokat aktuális struktúrájuknak, megformáltságuknak megfeleltethető rendszermondatoknak pragmatikai paraméterekkel ellátott megnyilvánulásaként kezeljük, másrészt azért, mert a reprezentációt egy kanonikus szabályrendszernek megfelelően hozzuk létre.

A jelen modell kétlépcsőségének heurisztikai motivációja az, hogy — figyelembe véve és ötvözve a meglévő mondatreprezentációs szisztémákbeli eljárásokat és ismereteket — olyan reprezentációt hozzon létre, amely kritikai szempontból elemezhető.

Az alábbiakban elsőként szövegmondat-reprezentáció globális szemiformális megközelítésének (1. táblázat), majd kanonikus megközelítésének (2. Táblázat) lépéseit részletezem. A táblázatokban összefoglalt reprezentációs lépések rövidítéseit, az egyes lépéseket magukban foglaló cellák különbözőségének szerepét a táblázatot követően értelmezem.

4.1.1. A szövegmondatok globális szemiformális megközelítése

Az elemzendő nyelvi egység és a hozzárendelt struktúra-leírások	I. Szövegmondatok globális szemiformális szemiotikai textológiai megközelítése		
	1. manifesztált vizuális szövegmondat	2. verbális elemekkel [vb] kiegészített vizuális szövegmondat	3. verbális elemekkel és korreferencia-indexekkel [vb&ind] kiegészített vizuális szövegmondat
0. az elemzendő nyelvi egység	1.0. K..	2.0. K..&vb	3.0. K..&vb&ind
1. lexiko-szintaktikai reprezentáció	1.1. K../ LeSzin-repr	2.1. K..&vb/ LeSzin-repr	3.1. K..&vb&ind/ LeSzin-repr
2a relációs-organizáció ágrajzos	1.2a K../ Relorg-ágrajzos	2.2a K..&vb/ Relorg-ágrajzos	3.2a K..&vb&ind/ Relorg-ágrajzos
2b relációs-organizáció levezetett	1.2b K../ Relorg-levezetett	2.2b K..&vb/ Relorg-levezetett	3.2b K..&vb&ind/ Relorg-levezetett
3. relációs-organizáció lineárizált	1.3. K../ Relorg-linearizált	2.3. K..&vb/ Relorg-linearizált	3.3. K..&vb&ind/ Relorg-linearizált

1. táblázat

A táblázatból látható, hogy a leírás tárgyául a szövegmondatnak három változata szolgál (ezek az első sorban vannak feltüntetve):

1. a manifesztált vizuális szövegmondat, azaz a szövegmondatnak az adott kö-és/vagy kontextusban realizálódott formája;
2. verbális elemekkel [&vb] kiegészített vizuális szövegmondat;
3. verbális elemekkel és korreferencia-indexekkel [vb&ind] kiegészített vizuális szövegmondat

A reprezentáció aspektusait kifejező szempontok az első oszlopban találhatók:

0. az elemzendő nyelvi egység megállapítása;
1. az adott nyelvi egység lexiko-szintaktikai reprezentációja;
- 2a az adott nyelvi egység relációs organizációjának ágrajzos reprezentációja;
- 2b az adott nyelvi egység relációs organizációjának levezetett reprezentációja;
3. az adott nyelvi egység relációs organizációjának linearizált reprezentációja.

A lépések sorszámainak első összetevője az elemzendő nyelvi egységet, második összetevője pedig a leírás aspektusát fejezi ki. (Például a globális szemi-formális szemiotikai textológiai megközelítés 3.1. lépése az elemzendő szövegmondat harmadik változatának, azaz a verbálisan és korreferencia-indexekkel is kiegészített szövegmondatnak az egyes számú aspektus szerinti, azaz a lexiko-szintaktikai reprezentációját jelöli.)

Az egyes reprezentációs lépések elnevezéseiben használt rövidítések értelmezése a következő:

K..: elsőfokú makrokompozíciós egység (szövegmondat);

&vb: verbális kiegészítés;

&ind: korreferenciaindexekkel való kiegészítés;

repr: reprezentáció;

LeSzin: lexikai-szintaktikai;

Relorg: a relációs organizáció.

Az egyes reprezentációs lépések rövidítéseit tartalmazó cellák satírozása azt fejezi ki, hogy az adott lépés mennyire játszik fontos szerepet a szövegmondat explicit leírásában, azaz mennyiben járul hozzá új információkkal. A legsötétebben satírozott cellában szereplő három lépés eredményezi a legalapvetőbb és leglényegesebb információkat a szövegmondatról. A kevésbé satírozott cellákban szereplő másik három lépés — amelyek egyébként sorrendileg az előző hármát követik — szintén lényeges, de az előző háromból minimális átalakítással, következetes logikai műveletekkel levezethetők. Azok a lépések, amelyeknek cellája besatírozatlan (fehér) maradt fölöslegesen bonyolítanak az elemzést, mert az általuk kifejezésre jutó információk későbbi lépésekben komplexebb összefüggésekbe ágyazva szerepelnek. (Az 1.1. és a 2.1. lépések olyan részinformációkat közölnek, amelyek a 3.1. lépésben komplexebb szempontú leírásban benne foglaltatnak. Az ilyen és ezekhez hasonló részinformációkat adó, ugyanakkor az elemzés struktúráját bonyolító lépéseket a reprezentációból mellőztem.)

Látható tehát, hogy a szövegmondat globális szemi-formális reprezentációja szempontjából három fontos lépés tűnik mindenképpen célszerűnek:

- az 1.0. ([**K..**]), amely a szövegmondat szövegben/szöveggként vizuálisan manifestált formája;
- a 3.0. ([**K..&vb&ind**]), amely a szövegmondat verbálisan és korreferencia-indexekkel kiegészített változata, ahol a verbális kiegészítés egyaránt történhet a szövegelőzmény és az elemzett szövegmondatot követő szövegmondatok, valamint a valóságra vonatkozó tudásunk alapján;

- a 3.1. ([**K..&vb&ind/LeSzin-repr**]), amely a szövegmondat verbálisan és korreferencia-indexekkel kiegészített változatának lexiko-szintaktikai reprezentációja, ahol az adott szövegmondatban explicit formában megjelenő összetevőkön kívül a verbális kiegészítések egyes összetevőihöz is morfológiai, szófajra, mondatbeli funkcióra, referenciális értékre vonatkozó információt rendelünk. A lexiko-szintaktikai reprezentációt szemléltető táblázat (lásd pl. a 185., a 189. stb. oldalon) az alábbi információkat tartalmazza:
 - az elemzett szövegmondat explicit egységeit, valamint — ha vannak ilyenek az adott szövegmondatban — verbális kiegészítéseit,
 - az összetevők morfológiai jellemzőit (szóelemekre bontásukat, az egyes morfémák típusait),
 - az egyes összetevők szófaji információit,
 - az egyes összetevőkhöz rendelhető a funkcionális mondatrészi szerepeket,
 - a referenciális értéket jelző korreferencia-indexeket,
 - a tagmondatok, illetve a szövegmondat szimbólumait.

4.1.2. A szövegmondatok kanonikus szemiotikai textológiai megközelítése

Az elemzendő nyelvi egység és a hozzárendelt strukturáleurítások	II. Szövegmondatok <i>kanonikus</i> szemiotikai textológiai megközelítése		
	1. adott kiinduló- szerkezet-család strukturális reprezentációja	2. adott szövegmondat- manifesztáció logikai reprezentációja	3. adott szövegmondat akusztikai és/vagy vizuális reprezentációja
0. Az elemzendő Nyelvi egység	1.0. K..(&vb) kiinduló-szerkezetek	2.0. adott K..(&vb) - manifesztáció	–
1. lexiko-szintaktikai kanonikus alapstruktúrák	1.1. P../Org [f]{A}- alapstruktúrái	–	–
2a relációs-organizáció ágrajzos	1.2a P..&ind/ Ágrajzos-Str	2.2a P..&ind/ Ágrajzos-Log	–
2b relációs-organizáció levezetett	1.2b P..&ind/ Levezetett-Str	2.2b P..&IND/ LEVEZETETT- LOG	–
3. relációs-organizáció linearizált	–	2.3. P..&IND/ LINEARIZÁLT-LOG	3.3. P..&ind/ Linearizált-Ak/Vz

2. táblázat

A 2. táblázat struktúrája megegyezik az 1. táblázatéval.

A kanonikus szemiotikai textológiai megközelítés tárgyául az alábbi szerkezetek szolgálnak (a táblázat első sorában található):

1. adott kiinduló-szerkezet–család strukturális reprezentációja,
2. adott szövegmondat-manifesztáció logikai reprezentációja,
3. adott szövegmondat akusztikai és/vagy vizuális reprezentációja.

Ezekhez a reprezentációkhoz a kanonikus megközelítés az alábbi struktúra-írásokat rendeli:

0. az elemzendő nyelvi egység megállapítása,

1. az adott nyelvi egység lexiko-szintaktikai kanonikus alapstruktúráinak a megállapítása,

2a az adott nyelvi egység relációs organizációjának ágrajzos reprezentációja;

2b az adott nyelvi egység relációs organizációjának levezetett reprezentációja;

3. az adott nyelvi egység relációs organizációjának linearizált reprezentációja.

Az egyes reprezentációs lépéseket jelölő számok, valamint a lépéseket magukban foglaló cellák satírozottságnak szerepe ugyanúgy értelmezendő, mint az 1. táblázatban. A 2. táblázatban olyan cellák is találhatóak, amelyekben a lépéseket töröltem. Ezekben az esetekben a reprezentációs művelet vagy valamilyen logikai ellentmondás miatt nem hozható létre, vagy létrehozása valamely korábbi lépés ismétlése lenne.

Azoknak a rövidítéseknek az értelmezése, melyek a globális szemi-formális reprezentációban nem szerepelnek, de a kanonikus reprezentációs lépésekben szerephez jutnak, a következő:

P..: propozíció;

Org: organizáció;

[f]{A}: funktor+argumentuma(i) struktúra;

Log: logikai struktúra;

Ak: a szövegmondatnak prozódiai jegyekkel ellátott (akusztikus) változata;

Vz: a szövegmondatnak prozódiai jegyekkel ellátott (akusztikus) változatának vizuális megjelenítése.

A szövegmondat kanonikus reprezentációja szempontjából a következő lépések látszanak célszerűnek:

- az 1.0. (**[K..(&vb)]**), a reprezentált szövegmondat szövegben/szöveggént aktuálisan megvalósuló (vizuálisan manifesztált) formájának verbálisan kiegészített változatához rendelhető potenciális kiindulás-szerkezet-változatok reprezentációja. Ezekben a reprezentációkban az adott szövegmondatban explicit módon kifejtett összetevők eredeti formájukban szerepelnek, az adott szövegmondatban implicit módon jelen lévő összetevőket zárójelbe zárt verbális kiegészítések fejezik ki;

- az 1.1. ([P../Org [f]{A}-]), (a proposíció mint egy adott szövegmondatban megnyilvánuló tényállást kifejezésre juttató kanonikus struktúra — ezen jegyeinél fogva — az adott szövegmondat verbálisan kiegészített vátozata reprezentációjaként értelmezendő) a proposícióként értelmezett adott szövegmondat tagmondatainak alapját képező funktor+argumentumai struktúrák kanonikus leírása, melyben a funktor: verbális elem + morfológiai információ + (az igei toldaléknak megfelelő) korreferenciaindex, valamint minden egyes argumentum-összetevő: szerepindikátor + morfológiai információ + argumentumváltozó felépítésű. (A reprezentáció jelen fázisában az argumentumváltozókat verbális kifejezés még nem helyettesíti.) Az adott szövegmondat összetevőihez rendelhető szerepeket a reprezentációhoz alkotott szerepindikátor-lista tartalmazza (PETŐFI—DOBI 2000: 133–42).;
- a 2.0. ([K..(&vb)]), az elemzett szövegmondat verbálisan kiegészített változatának reprezentációja;
- a 2.2a ([P..&ind/Ágrajzos-Log]), az adott szövegmondat mint proposíció logikai-strukturális reprezentációja ágrajzzal, amely az egyes szövegmondat-összetevőket az adott ko- és/vagy kontextusnak megfelelő logikai szerepüknek megfelelő pozícióban tünteti fel, s indexekkel jelzett nyomokkal utal azokra a mozgatókra is, melyek révén a generált mélystruktúrából a szöveg egységeként manifesztált felszíni szövegmondat-struktúra létrejött;
- a 2.2b ([P..&ind/Levezetett-Log]), az adott szövegmondat (ko)referenciaindex alkalmazásával létrehozott propozicionális reprezentációjához rendelhető logikai rendszermondat-struktúra reprezentációja;
- a 2.3. ([P..&ind/Linearizált-Log]), az adott szövegmondatához rendelt proposíció logikai struktúrájának linearizált reprezentációja a verbális kiegészítések figyelmen kívül hagyásával;
- a 3.3. ([P..&ind/Linearizált-Ak/Vz]), az adott szövegmondatához rendelt *proposíciónak* megfeleltetett — kizárólag prozódiai jegyeket tartalmazó — akusztikai manifesztáció vizuálisan megjelenített linearizált reprezentációja a verbális kiegészítések figyelmen kívül hagyásával.

Hogy a szövegmondatokhoz rendelhető rendszeregységek reprezentációjáról teljesebb képet nyújtsak, a rendszernyelvészet komponensei közül külön ki kell térnem a tezaurisztikus szótárbeli kanonikus explikációk felépítésére.

4.1.3. A kanonikus reprezentációról

Kanonikus explikációkról abban az esetben beszélünk, amikor az ‘explikandum \Rightarrow_E explikáns’ struktúra kanonikus összetevő-reprezentációk jólformált konfigurációja, azaz egy kanonikus szöveg.

A *kanonikus szövegrepresentációk* létrehozására szolgáló szabályok rendszere szabályrendszer az explikációknak is. (A szabályrendszer vázlatos bemutatásához lásd PETŐFI 1996 4.3 alfejezetét, szövegmondat-representációk létrehozásában való alkalmazásához lásd: DOBI 2000.)

Ennek a szabályrendszernek *alapstruktúrái* — ahogy az a szövegmondat-representációkban is látható — *funktor+argumentuma(i) struktúrák* [= [f]{A}], amelyeknek funktor-összetevője [=f] vagy egyszerű, vagy komplex, argumentum-összetevője [=A] pedig véges számú ‘szerepindikátor : argumentum(változó)’ kettősből áll.

Az ezekből az alapstruktúrákból létrehozható elsőfokú — *egyszerű vagy komplex funktorú* — komplex-struktúra egy *elemei propozíció* struktúrája.

Egy *egyszerű* funktorú *elemi propozíció* absztrakt struktúrája a következő módon representálható:

$$(a) \quad P_k := [\mathbf{fae}] \{rt: t_k, rs: s_k, rp: p_k\}$$

$$p_k := [\mathbf{f}] \{r_1: x_1, r_2: x_2, \dots, r_n: x_n\};$$

Az (a) formulában — amelynek mindkét sorában a jobboldalon egy *funktor+argumentuma(i)* struktúra áll — a “ P_k ” szimbólum egy elemi propozíció szimbóluma; a “ p_k ” az úgynevezett *propozíciómagé* (egy *reláció* reprezentációjáé, mondjuk a ‘Péter[= x_1] és egy[^]levél[= x_2] közötti ír[= f]’ relációjáé; az “ r_1, r_2, \dots, r_n ,” szimbólumok pedig szerepindikátorok szimbólumai). A propozíciómagból az ‘idő’-beli meghatározottságot jelző (temporális[= rt]) és ‘tér’-beli meghatározottságot jelző (spaciális[= rs]) argumentum-szerepű argumentumokat kívánó “**fae**” [= fennáll az eset] funktor hoz létre egy *propozíciót* (egy *tényállás-representációt*; például a fent említett propozíciómagból a ‘fennáll az eset a t_k időben és az s_k térben, hogy Péter egy levelet ír’ tényállását).

Egy *egyszerű* funktorú *elemei propozíció*ból úgy hozunk létre *komplex* funktorú *elemei propozíciót*, ha a propozíciómag funktorát *specifikátorokkal* (modifikált, illetőleg nem modifikált kvalifikátorral, kvantifikátorral) látjuk el. Ilyen funktorú propozíciómag rendelendő például a következő mondatokhoz:

- (1) Péter *8 km/óra sebességgel* gyalogol, vagy
- (2) Fifi *nagyon jól idomított* (*természetű) kutya.

Egy specifikált funktorú propozíciómag absztrakt struktúrája a következőképpen representálható (ezt a reprezentációt PETŐFI—DOBI 2000-ből vettem át):

$$(b.1) \quad p_k := [([\mathbf{fk}'' : m_j / \mathbf{fk}_d'' : d_j]) \mathbf{fk}' : q_i / \mathbf{fk}_d' : d_i] \mathbf{fk}] \{r_1: x_1, r_2: x_2, \dots, r_n: x_n\}.$$

$$(b.2) \quad p_k := [([\mathbf{fk}'' : m_j / \mathbf{fk}_d'' : d_j]) \mathbf{fk}' : Q_i(\wedge u_i) / \mathbf{fk}_d' : d_i] \mathbf{fk}] \{r_1: x_1, r_2: x_2, \dots, r_n: x_n\}.$$

A (b.1 és b.2) formulában

- \underline{fk} : az **al**funktor (amelynek minden esetben jelen kell lennie),
- \underline{fk}' : az alpfunktor (adott dimenzióra vonatkozó) *kvalifikátor*ának vagy *kvantifikátor*ának formulabeli helyét jelző szimbólum,
- \underline{fk}_d' : az alpfunktor kvalifikálása vagy kvantifikálása nézőpontjának (*dimenziójának*) formulabeli helyét jelző szimbólum,
- d_i : az alkalmazásra kerülő *dimenziókra* (pl. “magatartás” vagy “sebesség”) utaló elem,
- q_i : az alkalmazásra kerülő *kvalifikátorra* (pl. “finnyás”) utaló elem,
- Q_i : az alkalmazásra kerülő *kvantifikátor számértékére* (koefficiensére) (pl. 25) utaló elem,
- u_i : az alkalmazásra kerülő *kvantifikátor mértékegységre*[= unitas-ára] (pl. km/óra) utaló elem,
- \underline{fk}'' : az alpfunktor kvalifikátora vagy kvantifikátora *módosító*jának (modifikátorának) formulabeli helyét jelző szimbólum,
- \underline{fk}_d'' : az alpfunktor kvalifikálása vagy kvantifikálása módosítása nézőpontjának (*dimenziójának*) formulabeli helyét jelző szimbólum,
- d_j : az alkalmazásra kerülő *dimenzióra* (pl. “fok”) utaló elem,
- m_j : az alkalmazásra kerülő *módosítóra* (pl. “nagyon”, “több, mint”) utaló elem.

Az \underline{fk}_d' , \underline{fk}_d'' szimbólumok az alpfunktor specifikátorában ahhoz hasonló szerepet töltenek be, mint a szerepindikátorok az alpfunktor argumentumkeretében; az általuk tartalmazott “ \underline{k} ” elem a szóban forgó proпозициomag sorszámával azonos sorszám. A q_i , $Q_i(\wedge u_i)$, m_j utaló elemek ezzel szemben ahhoz hasonló szerepet töltenek be, mint a referenciaindexek; az “i” (illetőleg a “j”) futó-index minden esetben a szóban forgó utaló elem értéktartományának valamely elemére utal.

Ez a felfogás világosabban szemléltethető a fenti (b.1) és (b.2) formulák alábbi átalakított változataival:

$$(b.1') p_k := [([(d_j: m\bar{k}''_j)] d_i: q\bar{k}'_i)] f\bar{k}]\{r_1: x_1, r_2: x_2, \dots, r_n: x_n\},$$

$$(b.2') p_k := [([(d_j: m\bar{k}''_j)] d_i: Q_i(\wedge u_i)\bar{k}')]] f\bar{k}]\{r_1: x_1, r_2: x_2, \dots, r_n: x_n\},$$

amelyekben a “d_i”, “d_j” szimbólumok a szerepindikátorokkal megegyező szerepet töltenek be, a kettőspont közvetítésével hozzájuk csatolt szimbólumok pedig a referenciaindexekkel megegyezőket. Ezek alapfunktorttal való kapcsolatát a hozzájuk csatolt “k” elem juttatja kifejezésre.

Az elemi propozíciókból *kanonikus* (és mint olyan a természetes nyelvi szövegmondatokban nem minden esetben explicit módon manifesztálódó) *kötőszók* alkalmazásával *komplex propozíciók* hozhatók létre. Egy komplex propozíció absztrakt struktúrája a következő:

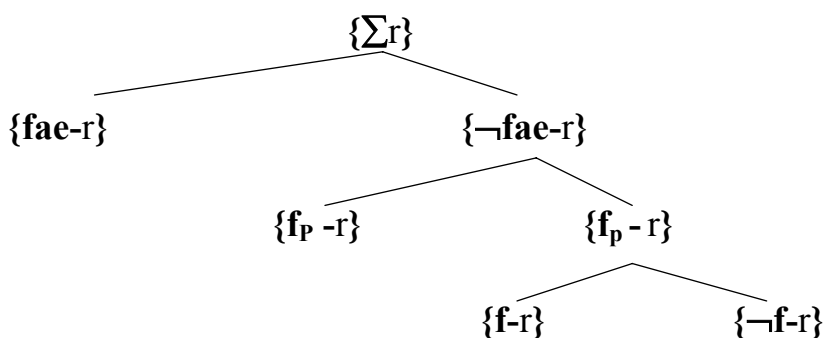
$$(c) \quad \begin{aligned} P_i^\diamond &:= [\mathbf{fae}] \{rt: t_i, rs:s_i, rp: p_i^\diamond\} \\ p_i^\diamond &:= [\mathbf{KÖTŐSZÓ}] \{rP_1: P_j, rP_2: P_k, \dots\} \end{aligned}$$

A (c) formulában — amelynek mindkét sorában a jobboldalon szintén egy funktor+argumentuma(i) struktúra áll — a “P_i[◇]” szimbólum a komplex propozíció szimbóluma, a KÖTŐSZÓ-funktor propozíciókat kapcsol össze, a “P_j”, “P_k” szimbólumok propozíciók szimbólumai, amelyek elemiek éppúgy lehetnek, mint komplexek, az “rP₁, rP₂, ...” szimbólumok pedig a kötőszóval összekapcsolt propozíciókat jelző szerepindikátorok.

Mind az (a), mind a (c) formula az elemi, illetőleg a komplex propozíciónak csupán ‘globális reprezentáció-formulája’, a tényleges propozíció-reprezentációkban az egyes propozíciók *típusát* is meg kell adni, mert csak a típusok ismeretében (és azok alapján) lehet a propozíciókból úgynevezett *kanonikus atomi*, illetőleg *nem-atomi szövegeket* létrehozni. (Az atomi és nem-atomi szövegek felépítésének kéréseivel itt nem kívánunk foglalkozni, ezekhez lásd PETŐFI 1996-ot, valamint az abban idézett további munkákat.)

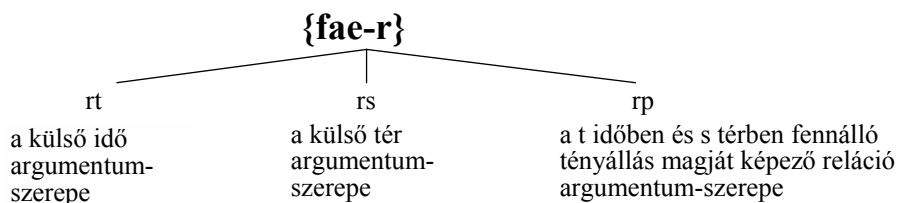
Az alábbiakban a propozíciómagok (“p”-struktúrák) argumentumkeretében alkalmazható/alkalmazandó *s z e r e p i n d i k á t o r o k* rendszerét mutatom be. Ez a rendszer a PETŐFI által kidolgozott PETŐFI 1996-ban közölt rendszernek a továbbfejlesztése. Könnyen észrevehető, hogy ez a szerepindikátor-lista a fillmore-i esetgrammatika esetkategóriáinak általánosított rendszere.

A szerepindikátorokat az 1-7. **ábrák** ágrajzos formában szemléltetik, az **1. lista** felsorolásszerűen rendszerezi őket, legvégül példamondatok segítenek pontosan értelmezni az egyes szerepindikátorok jelentését.

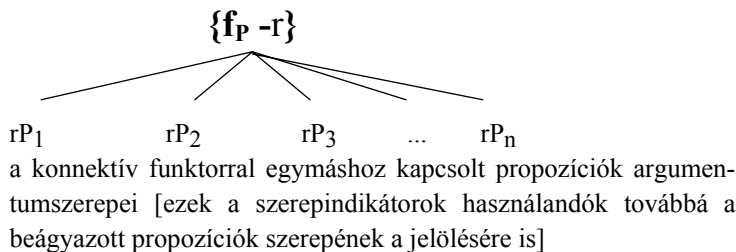

1. ábra

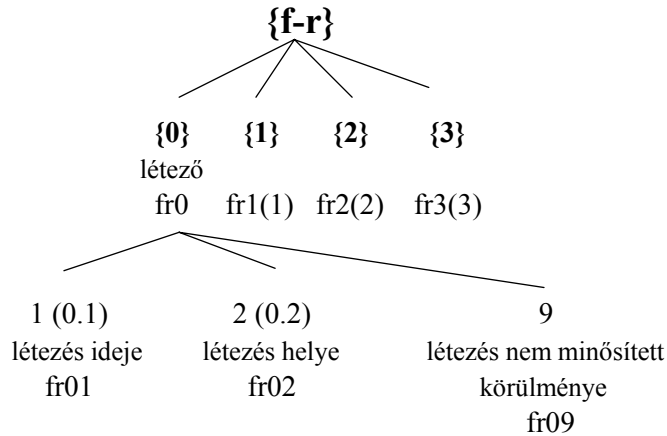
- {Σr}:** **argumentum-szerepek,**
- {fae-r}:** az **fae**-funktiorhoz kapcsolódó szerepek,
- {¬fae-r}:** a **nem fae**-funktiorhoz kapcsolódó szerepek,
- {f_p-r}:** **propozíciók jelenlétét** jelző szerepek,
- {f_p-r}:** **propozíciómagok** argumentumainak szerepei,
- {f-r}:** a **propozíciómagok** funktorához **szorosán** kapcsolódó szerepek,
- {¬f-r}:** a **propozíciómagok** funktorához **nem szorosán** kapcsolódó szerepek.

2. ábra

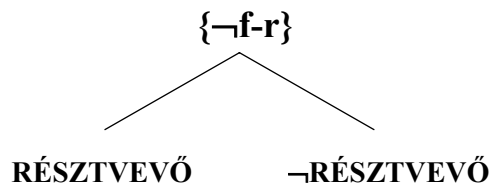
3. ábra

4. ábra

- {0} a *van* ige által kívánt összetevők,
- {1} egy alapige (változatlan) alapjelentését specifikáló nominális összetevő;
- {2} egy funkcióiigei kifejezés nominális összetevője, ahol a kifejezés a nominális összetevőből képzett igével helyettesíthető;
- {3} egy funkcióiigéhez tartozó nominális összetevő, ahol a kifejezés a nominális összetevőből képzett igével nem helyettesíthető.

Itt és a továbbiakban a kerek zárójelbe tett számok a szóban forgó szerep-indikátorokat szemléltető példák 2. listabeli sorszámai.

5. ábra

A *résztevő* elnevezés azokra az entitásokra utal, amelyek a cselekvésben, történésben, létezésben előidézőként, részesként vannak jelen, illetve amelyekre a cselekvés, történés, létezés irányul. A *¬résztevő* elnevezés a cselekvés, történés, létezés körülményeire, illetve a sem résztvevőként, sem körülményként nem minősíthető összetevőkre utal.

A szerepindikátorok típusai (1. lista)

{**fae-r**} az **fae**-funktorkhoz kapcsolódó szerepek:

rt = a tényállás fennállása [=fae] idejének argumentumszerepe,

rs = a tényállás fennállása [=fae] terének argumentumszerepe,

rp = annak a relációnak a szerepe, amely a t időben és s térben tényállássá válik;

{**f_p-r**} **propozíciók jelenlétét** jelző szerepek:

rP₁, rP₂, ..., rP_n = kötőszó-funktorral egymáshoz kapcsolt, illetőleg beágyazott propozíciókat jelző argumentumszerepek [a szerepek jellegét minden esetben a kötőszó-, illetőleg a beágyazó-funktor jellege határozza meg — ezt a szerepindikátorban nem szükséges feltüntetni];

{**f-r**} a **propozíciómagok** funktorához **szorosan** kapcsolódó szerepek:

{**0**} a **van** funktor által kívánt összetevők:

fr0 = a létező entitás

fr01 = a létező entitás létezésének ideje

fr02 = a létező entitás létezésének helye

fr09 = a létező entitás létezésének közelebbről meg nem határozott (nem minősített) körülménye

{**1**} **egy alapige (változatlan) alapjelentését specifikáló nominális összetevők:**

fr1 = pl.: *napfényben* (ragyog)

{**2**} **egy funkcióigeei kifejezések nominális összetevője, ahol a kifejezés a nominális összetevőből képzett igével helyettesíthető:**

fr2 = pl. *rendelkezést* (hoz (→ rendelkezik))

{**3**} **egy funkcióigéhez tartozó nominális összetevő, ahol a kifejezés a nominális összetevőből képzett igével nem helyettesíthető:**

fr3 = pl.: *részt* (vesz)

{**¬f-r**} a **propozíciómagok** funktorához **nem szorosan** kapcsolódó szerepek:

{**¬f -r/RÉSZTVEVŐ**}

{**¬f -r/RÉSZTVEVŐ/AZONOSÍTANDÓ-MINŐSÍTENDŐ**}

r0 = az azonosítandó-/minősítendő entitás szerepe [leggyakrabban a specifikátorok utalóelemeinek és a referenciaindexeknek azonosítását kifejező]

jezésre juttató — propozícióvá ki nem egészített — propozíciómagok argumentum-keretében fordul elő];

{¬f -r/RÉSZTVEVŐ/AKTÍV}

{1} előidéző

r11 = cselekvést előidéző

r12 = állapotot előidéző

r13 = történést előidéző

{2} előidezésben részt vevő (társ)

r21 = cselekvésben résztvevő

r22 = állapotban résztvevő

r23 = történésemben résztvevő

{¬f-r/RÉSZTVEVŐ/¬AKTÍV}

{3} tárgy

r31 = a cselekvés tárgya

r311 = a cselekvés kezdete előtt fennálló tárgy

r312 = a cselekvés során létrehozott tárgy

r32 = cselekvés, állapot, történes szereplői

r321 = címzett

r322 = hasonlítási alap

r323 = téma

r39 = közelebbről meg nem határozott (nem minősített) tárgy

{4} eszköz

r41 = involvált eszköz

r42 = anyag

r49 = közelebbről meg nem határozott (nem minősített) eszköz

{¬f-r/¬RÉSZTVEVŐ}

{¬f-r/¬RÉSZTVEVŐ/KÖRÜLMÉNY}

{5} reláció

r51 = funkció

r52 = rész

r59 = közelebbről meg nem határozott (nem minősített) reláció

{6} szituáció

r61 = a kiindulás szituációja

r62 = az irány szituációja

r63 = az “átmenet” szituációja

r64 = az (elért) cél szituációja

$\{\neg f\text{-}r/\neg\text{RÉSZTVEVŐ}/\neg\text{KÖRÜLMÉNY}\}$

{7} közelebbről meg nem határozott nem-körülmény szerep

r79 = közelebbről meg nem határozott (nem minősített) entitás

Példamondatok (2. lista)

A példamondatok a következő absztrakt formulák specifikátorait, illetőleg szerepindikátorait szemléltetik:

(A) $P_i^\diamond := [\mathbf{fae}]\{\text{rt: } t_i, \text{rs: } s_i, \text{rp: } p_i^\diamond\}$
 $p_i^\diamond := [\mathbf{KÖTŐSZÓ}]\{\text{rP}_1: P_j, \text{rP}_2: P_k, \dots\}$

$P_k := [\mathbf{fae}]\{\text{rt: } t_k, \text{rs: } s_k, \text{rp: } p_k\}$
 $p_k := [\mathbf{f}]\{\text{r}_1: x_1, \text{rP}_1: P_j\}$

(B) $P_k := [\mathbf{fae}]\{\text{rt: } t_k, \text{rs: } s_k, \text{rp: } p_k\}$
 $p_k := [\mathbf{f}]\{\text{r}_1: x_1, \text{r}_2: x_2, \dots, \text{r}_n: x_n\};$

(C.1) $p_k := [([\mathbf{fk}'': m_i / \mathbf{fk}_d'': d_j] \mathbf{fk}': q_i / \mathbf{fk}_d': d_i) \mathbf{fk}]\{\text{r}_1: x_1, \text{r}_2: x_2, \dots, \text{r}_n: x_n\}.$

(C.2) $p_k := [([\mathbf{fk}'': m_i / \mathbf{fk}_d'': d_j] \mathbf{fk}': Q_i(\wedge u_i) / \mathbf{fk}_d': d_i) \mathbf{fk}]\{\text{r}_1: x_1, \text{r}_2: x_2, \dots, \text{r}_n: x_n\}.$

A példamondatok kanonikus szempontból nem jól formáltak, mert egyrészt nem tartalmaznak valamennyi a megfelelő formulában előforduló összetevőt, másrészt a verbális kifejezéseket 'közvetlen komponensük'-ként tartalmazzák, nem referenciaindexek, illetőleg azzal analóg specifikátorszerepet betöltő utalóelemek közvetítésével.

A

Az fae-funktorhoz kapcsolódó szerepek szemléltetésére szolgáló példa:

$[\mathbf{fae}]\{\text{rt: a múlt században, rs: Angliában, rp: } p_i^\diamond\}$

Ez a propozícióképző 'funktor+argumentumai struktúra' a következő verbális kifejezést reprezentálja: "fenn áll az eset a múlt században Angliában, hogy p_i^\diamond ", ahol p_i^\diamond vagy egy nem kötőszó- vagy egy kötőszó-funktorú propozíciómag.

Propozíciók jelenlétét jelző szerepek szemléltetésére szolgáló példák:

$[\mathbf{MERT}]\{\text{rP}_1: \text{Péter megoldásai hibásak, rP}_2: \text{Péter nem tanulta meg a matematikát}\}$

(A “MERT” kanonikus kötőszó úgy definiálható, hogy annak “mert” tárgynyelvi megfelelője mindig az rP_1 és rP_2 szerepindikátorral jelzett propozícióknak megfelelő tagmondatok közé kell kerüljön)

[hiszi]{r22: Péter, rP₁: a nyelvfilozófia érdekes}

B

Propozíciómagok funktorához szorosan kapcsolódó szerepek szemléltetésére szolgáló példák:

- 0.1 [van]{fr0: atomenergia, fr011: a^{XX}.^{században}}
- 0.2 [van]{fr0: élet, fr012: a^{Földön}}
- 1. [ragyog]{fr1: *napfényben*, r22: az^{erdő}}
- 2. [hoz]{fr2: *rendelkezést*, r11: Péter}
- 3. [vesz]{fr3: *részt*, r23: Péter, r59: a^{tanácskozásban}}

Propozíciómagok funktorához nem szorosan kapcsolódó szerepek szemléltetésére szolgáló példák:

- 4.1 [Péter]{r0: i01}
(Az az individuum, akire az “i01” referenciaindex utal Péter.)
- 4.2 [finnyás]{r0: q04}
(Az a tulajdonság (kvalitás), amelyre a q04 kvalifikátor-utalóelem utal az, hogy ‘finnyás’)
- 4.3 [tanár]{r0: Péter}
- 5. [szaval]{r11: Péter}
- 6. [szereti]{r12: Péter, r311: a^{szilváspitét}}
- 7. [beleszeret]{r13: Péter, r39: Máriába}
- 8. [ássa]{r11: Péter, r21: Jánossal, r311: a^{kertet}}
- 9. [szereti]{r12: Péter, r22: vaníliacukorral, r311: a^{szilváspitét}}
- 10. [esik]{r23: a^{kő}, r61: a^{tetőről}, r63: a^{tető-tolóablakon}^{keresztül}, r64: az^{autóba}}
- 11. [ír]{r11: Péter, r312: levelet}
- 12. [kíván]{r11: Péter, r321: Máriának, r39: sok^{szerencsét}}
- 13. [[[nagyobb] termetű] *individuum]{r22: Péter, r322: János}
- 14. [ír]{r11: Mária, r312: tanulmányt, r323: a^{holdfogyatkozásról}}

15. [szeletel]{r11: Péter, r311: szalámit, r41: éles^késsel}
 16. [stoppol]{r11: Mária, r311: zoknit, r42: selyemfonallal}
 17. [hirdet]{r11: Mária, r49: a^napilapban}
18. [jegyzí]{r11: Péter, r311: a^beadványt, r51: mint^szerző}
 19. [függ]{r23: a^kabát, r52: az^akasztóján}
20. [indul]{r11: Péter, r62: a^templom^felé}
 21. [gondolkodik]{r11: Péter, r323: Máriáról}

C

A funktor-specifikátorok szemléltetésére szolgáló példák:

- C.1.1. [[fk': affektálva / fk'_d: *diszpozíció] **beszél**]{r11: Erzsébet}
 C.1.2. [[[fk': nagyon / fk'_d: *mérték] fk': fess / fk'_d: (*)testtartású] **férfi**]{r0: Péter}
- C.2.1. [[[fk': 130^km/óra) / fk'_d: sebességgel] **vezet**]{r11: az^öcsém}
 C.2.2. [[[fk': több^mint / fk'_d: *mérték] fk': 50^liter / fk'_d: úrtartalmú)] **tartály**]{r0: az^a^kád}

4.1.4. Egy tezaurisztikus szótári szócikk felépítése

Egy összetevő explikációjában fontos szerep jut a korreferencialitásnak.

A korreferencialitás 'konvencionális' (és ennek következtében viszonylag egyszerű) esetei olyan korreferencialáncokban találhatóak, amelyekben egy tulajdonnevet, illetőleg 'nominális elemet' vagy e név/'nominális elem' ismételt előfordulása követ, vagy egy azt antecedensnek tekintő 'személyes vagy vonatkozó névmás'/határozószó/igekötő, illetőleg igei személyrag.

A korreferencialitás (bizonyos típusú) összetettebb formáival olyan láncokban találkozunk, amelyekben hiponima-hiperonima viszonyban, asszociatív kapcsolatban, halmaz-részhalmaz relációban stb. álló elemek fordulnak elő (lásd PETŐFI—DOBI 1998: 248.)

Ha az összetettebb korreferencialitás-formáknak ezeket a típusait is intersubjektíven realizálható és ellenőrizhető módon kívánjuk reprezentálni, ahhoz megfelelő eszközöket kell teremteni. Ilyen eszközöknek tartjuk például a *tezaurusz-szócikkeket* (lásd PETŐFI 1969b; ebben annak az Áprily prózának ("Madarak a tenger felett") az elemzése található angol nyelven, amelynek korreferencialis szerkezetét röviden az *Officina Textologica* első kötete is tárgyalta).

Az 1969-ben rendelkezésre álló főbb nemzetközi dokumentációs teauruszok szerkezetének ismeretében (lásd PETŐFI 1969a) — egy teaurusz ‘címszó’ [headword] felépítésébe a következő összetevők felvétele látszott célszerűnek:

HEADWORD /DESCRIPTOR [CÍMSZÓ]

SY	synonyms [<i>szinonimák</i>]
EQ	equivalent terms [<i>ekvivalens terminusok</i>]
TR	translation [<i>fordítás</i>]
DEF	definition [<i>definíció</i>]
SN	scope note [<i>az utalt entitás tartománya</i>]
SF	semantic factors are [<i>a címszó szemantikai faktorai</i>]
ISF	is semantic factor of [<i>az az elem, aminek a címszó szemantikai faktora</i>]
FIELD	field, thematic group [<i>szemantikai mező, tematikus csoport</i>]
CAT	category (materia, feature, process) [<i>kategória (anyag, tulajdonság, folyamat)</i>]
BT	broader terms [<i>szélesebb körű terminusok</i>]
BT-LOG	broader terms — logical [<i>logikai jellegű szélesebb körű terminusok</i>]
BT-WH	broader terms — whole [<i>‘főlérendelt egész’-jellegű szélesebb körű terminusok</i>]
BT-CON	broader terms — connected [<i>kapcsolt jellegű szélesebb körű terminusok</i>] (olyan szélesebb körű terminusok, amelyekhez a címszó nem logikai vagy rész-egész jelleggel kapcsolódik)
NT	narrower terms [<i>szűkebb körű terminusok</i>]
NT-LOG	
NT-PT	[<i>‘alárendelt rész’ jellegű szűkebb körű terminusok</i>]
NT-CON	
COL	collateral terms [<i>kolaterális terminusok</i>]
COL-LOG	
COL-PT	
COL-CON	
ASC	associated terms [<i>asszociált terminusok</i>]
ASCR	associated reflexive [<i>reflexív módon asszociált terminusok</i>]
ASCT	associated to [<i>a címszóhoz asszociált terminusok</i>]
ASCF	associated from [<i>a címszóból asszociált terminusok</i>]
EC	empirically connected [<i>empirikusan kapcsolódó</i>]

Ezt a tezaszus-headword struktúrát az említett tanulmány (lásd PETŐFI 1969b) Áprily szövegének két kulcsszaván (“madár” és “tenger”) reprezentálta; ezeknek a reprezentációknak egy enyhén módosított változata — amelyben nincs az alapstruktúra minden összetevője ‘kitöltve’ — a következő:

MADÁR

DEF	
FIELD	természet
CAT	állat
BT-LOG	gerinces
-WH	élőlény
-CON	
NT-LOG	sirály, fecske, sárgarigó, gyurgyalag , fülemüle stb.
-PT	csőr, szárny
-CON	költöző madár, énekes madár, ragadozó madár
COL-LOG	
-PT	
-CON	
ASC	
ASCR	
ASCT	énekel, csiripel, rikácsol
ASCF	repül/száll, emelkedik, felcsap, leng/lebeg, leszáll,
EC	fészek, levegő, fa, víz

TENGER

DEF	
FIELD	természet
CAT	
BT-LOG	állóvíz
-WH	Föld
-CON	édes víz, sós víz
NT-LOG	északi tenger, keleti tenger
-PT	öböl
-CON	
COL-LOG	tó, tengerszem
-PT	szárazföld
-CON	folyam, folyó
ASC	
ASCR	
ASCT	hullámok, apály, dagály
ASCF	tengeri állatok, sirályok
EC	sziget (archipelagus), part, bója, világítótorony, kikötő, hajó

A *madár* és a *tenger* címszavakhoz tartozó teaurusz-struktúra bizonyos értelemben ehhez a két entitáshoz rendelhető tudáskeret-struktúrák reprezentációjának tekinthető.

Az *Officina Textologica* első kötete a két fenti teaurusz-egységen kívül egy harmadik kulcsszót, a “hajó”-t is figyelembe vett, ennek teaurusz-headword-struktúráját itt nem reprezentálom.

Helyette — hogy a következő fejezet tárgyát képező szövegmondat-reprezentációt előkészítsem — az ott elemzendő szöveg egy kulcsszavához rendelt teaurisztikus információkat tekintem át.⁵⁸

ISKOLA

DEF	“1. gyermekeknek, serdülőknek rendszeres oktatást nyújtó intézmény” (JUHÁSZ—SZÖKE—O. NAGY—KOVALOVSKY 1972: 604)
FIELD	oktatás,
CAT	épület-komplexum,
BT-LOG	intézmény,
-WH	oktatási intézmény,
-CON	igazgató, tantestület,
NT-LOG	elemi iskola, középiskola,
-PT	igazgatói iroda, tanári szoba, osztályterem, tornaterem, szertár, nyelvi laboratórium,
-CON	iskolai ebédlő,
COL-LOG	állami iskola, egyházi iskola,
-PT	táblák, írásvetítők, kiállítás célját szolgáló folyosói vitrinek,
-CON	tantárgyak,
ASC	
ASCR	tanulók, iskolatársak, osztálytársak,
ASCT	iskolaköteles kor,
ASCF	órarend, osztálykönyv, bizonyítvány,
EC	írás, olvasás, számolás.

Az *Officina Textologica* első kötetéből idézett két teaurisztikus egységnek és a Sütő-szövegrészből idézett harmadiknak az elemeit az őket magukba foglaló szöveg(rész) korreferencialáncaival összevetve könnyen belátható, hogy ezek az elemek a korreferencialáncok létrehozásában alapvető szerepet játszanak. Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy ezek a teaurusz-headword struktúrák csupán a ‘továbbgondolkodás’-hoz kívánnak kiindulási alapot szolgáltatni, amely-

⁵⁸ Mindhárom teaurusz-struktúrával kapcsolatban hangsúlyozni célszerű, hogy az egyes kategóriákhoz hozzárendelt egységek pusztán szemléltető példák.

nek során mind *szótár/lexikon*-specifikus, mind *korreferenciaelemzés*-specifikus döntéseket kell hoznunk.

Szótár/lexikon-specifikus szempontból három fontos kérdés döntendő el:

Egyrészt az, hogy ezek a headword-struktúrák egy szövegtan elméleti összetevőjét képező (szövegektől függetlenül összeállított/összeállítandó) speciális szótár/lexikon 'egységei' struktúrájaként kezelhetők/kezelendők-e, vagy olyan struktúráknak, amelyek alkalmazásával esetenként az éppen elemzett szöveg tezaurisztikus szótára/lexikona állítható/állítandó össze; (alapvető szerepük természetesen mindkét esetben ugyanaz: az tudniillik, hogy a korreferenciaelemzés során interszjektív hivatkozási alapul/eszközül szolgáljanak).

Másrészt az, hogy milyen összefüggés áll fenn (kell, hogy fennálljon) egy headword-struktúra (itt ki nem töltött) DEF valamint többi eleme között.

Végül az, hogy egy-egy headword tezaurisztikus struktúrája és a benne előforduló (úgyszintén headword-nek *is* tekinthető) elemek tezaurisztikus struktúrája között milyen 'strukturális reláció' állhat fenn (kell, hogy fennálljon), illetőleg, hogy azok hogyan transzformálhatók 'egymásba'.

A korreferenciaelemzés szempontjából az alábbi három kérdés döntendő el:

Egyrészt az, hogy a headword-struktúra mely eleme tekinthető/tekintendő a headword-del korreferensnek.

Másrészt az, hogy egy headword tezaurisztikus struktúrája tartalmazhatja-e a korreferencialitás szempontjából valamennyi releváns elemet;

Végül az, hogy a tezaurisztikus korreferencia egyes típusai hogyan reprezentálhatók (számukra milyen indexek/indexkonfigurációk vezethetők / vezetendők be, ezeknél hogy alkalmazhatók a headword kategóriái stb.).

Az explikandumok explikánsokkal való behelyettesítésével kapcsolatban csupán néhány aspektusra kívánok utalni.

Egy szöveg értelmező interpretációjának végrehajtásakor több esetben szükség lehet valamely szó vagy kifejezés szemantikai értelmezésére, azaz explikánsának a figyelembevételére. Ez kétféleképpen történhet: (a) vagy úgy, hogy az értelmezendő szöveghez hozzacsatoljuk az illető szó vagy kifejezés explikánsát, (b) vagy úgy, hogy az illető szót vagy kifejezést úgy helyettesítjük az explikánsával, hogy azt az adott szövegben 'szövegszerűen' feloldjuk.

A fenti példák csupán jelezni kívánták az explikációkkal kapcsolatos egy-két műveletet, ahhoz hogy ezekről a műveletekről érdemlegesebb megállapításokat tehessünk, mélyreható elemzések elvégzésére van szükség. (Vö. PETŐFI—DOBI 2000.)

4.2. A modell bemutatása egy szövegrész elemzése alapján (Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér* — Részlet)

Ebben az alfejezetben egy szövegrész mondatainak elemzésével mutatom be a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell egyes lépéseit azzal a céllal, hogy szemléltessem, milyen információkkal járulnak hozzá a szövegmondatok explicit leírásához. Ahogy erre már a leíró elméletekkel foglalkozó harmadik fejezetben utaltam, az elemzésre kiválasztott szövegrész Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című művéből származik. A szövegválasztást legfőképpen a következő szempontok irányították:

- Hogy a szövegnyelvészeti jelenségek minél szélesebb palettáját tetten tudjuk érni a reprezentáció során, olyan szöveget, szövegrészt célszerű vizsgálni, amely tartalmaz szövegelőzmény nélküli szövegmondatokat is, és olyanokat is, amelyek aktuális megformáltságában a szövegelőzménynek is szerep jut.
- Mivel a szövegmondatok bonyolultsági foka is befolyásolhatja a magyarázandó jelenségeket, esetleges problémákat, a szövegmondatok összetettségi skálájának is minél szélesebbnek célszerű lennie.
- Nem elsődleges szempont ugyan, de nem hanyagolható el az sem, hogy az egyszerű mondatok, illetve tagmondatok belső szerkezete milyen komplexitású, mert ahhoz, hogy többszörösen alárendelt szintagmatikus kapcsolatok reprezentációja is felszínre kerülhessen, lehetőleg többszörös szinteződésű mondategységeket kell szemügyre vennünk.

Meg kell jegyezni, hogy a szövegmondat-reprezentáció általános hatékonyságát igazán hangzó, illetőleg szövegmondatokra nem tagolt írott szövegek elemzésével lehetne igazolni. Könnyen elképzelhető, hogy ilyen szövegek vizsgálata több olyan kérdést vetne fel, amilyennel jelen elemzés során — az elemzés tárgyainak különböző természete miatt — nem találkozunk. Az említett típusokba tartozó szövegekkel foglalkozó kutatás kérdéseivel azonban itt nem foglalkozom, az ehhez kapcsolódó problémakör vizsgálatának önálló kutatás tárgyát kell képeznie.

Az elemzésre választott szöveg az alábbi fizikai formában ([T_{Ve}] – a szövegrész vehikuluma) található a fentebb említett kötetben. A szövegrész kövérrel kiemelt szövegmondatai képezik az elemzés tárgyát.

[T_{Ve}]

Jön az erdő

Az elemi iskolában osztálytársaimnál hamarabb tanultam meg a betűvetést. A sikongó palatábla fölé hajolva, ebéd közben is mámorosan róttam a szavakat. Úgy éreztem: mindahánnyal egy-egy titkot csípek fölön. Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohamot. De hogy

leírtam a félelmetes szót: báró, máris többnek éreztem magam, majdnem egyenrangúnak a betűk rácsai mögé vetett fogalommal. A világ birtokbavételének illúzióját éltem át: szavaim egyes csapatának eszméltető, titkos erejét. Más örökségre — semmilyen ingó és ingatlan vagyonra — nem számíthattam. Az ősök tankönyvbe foglalt testamentumaira sem.

Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér* (Részlet)

Mivel köztudott, hogy a szövegmondatok megformáltsága nagymértékben függ az aktuális szöveggörnyezettől, aminek folytán bizonyos összetevők rejtve maradnak, vagy névmások helyettesítik őket, a reprezentáció szempontjából célszerű az egyes szövegmondatok hiányzó, de odaérthető összetevőit verbálizálni, a névmásoknak pedig fogalmi jelentésű összetevőkkel adni meg referenciáját. Az alábbi szöveg az eredeti szöveg verbálisan kiegészített változata ([Tve&vb]).

A kiegészítések zárójelben, álló betűvel szedve szerepelnek. A vonatkoztatási alapjuk közötti különbözőséget az aláhúzás megléte vagy hiánya, illetve az aláhúzás fajtája jelzi az alábbi értelmezést követve:

Aláhúzással nem jelölt kiegészítés: grammatikai összefüggések alapján való kiegészítés (névmásítás, ellipszis, igei személyragozás, birtokos személyragozás).

Az aláhúzások a kiegészítések fajtáit az alábbiak szerint különítik el:

(_____): a valóságra vonatkozó tudás, illetve feltételezés alapján való kiegészítés.

(.....): lexikai-szemantikai ismeret alapján való kiegészítés.

(_____): pragmatikai előfeltevés alapján való kiegészítés.

(.....): pragmatikai és lexikai-szemantikai ismeretek alapján való kiegészítés.

A kiegészítésekkel kapcsolatban azt is meg kell jegyezni, hogy az egyszerűség kedvéért az elbeszélő ént a szerzővel, Sütő Andrással azonosítottam. Ennélfogva minden egyes szám első személyű személyrag — a valóságra és az író *Anyám könnyű álmot ígér* című művére vonatkozó feltételezésünk alapján — Sütő Andrásra utal.

[Tve&vb]

Jön az erdő

Az elemi iskolában (ahol tanultam, én, azaz Sütő András) osztálytársaimnál (az enyéimnél, azaz Sütő Andráséinál) hamarabb tanultam (én, azaz Sütő András) meg a betűvetést. A sikongó palatábla (az enyém, azaz Sütő Andrásé) fölé hajolva, ebéd közben is (és ebédidőn kívül is) mámorosan róttam (én, azaz Sütő András) a szavakat. Úgy éreztem (én, azaz Sütő András): mindahánnyal

(azaz mindegyik szóval) *egy-egy titkot csípek* (én, azaz Sütő András) *fülön*. *Még nem tudtam* (én, azaz Sütő András) (azt, hogy), *mit kezdek* (én, azaz Sütő András) *majd velük* (azaz a szavakkal), *merre s mi végett indítok* (én, azaz Sütő András) *rohamot*. *De hogy leírtam* (én, azaz Sütő András) (azt) *a félelmetes szót: báró, máris többnek éreztem* (én, azaz Sütő András) *magam* (engem, azaz Sütő András) (annál, aki a szó leírása előtt voltam), *majdnem egyenrangúnak* (éreztem magam, én, azaz Sütő András) *a betűk* (azaz a “báró” szó betűi) *rácsai mögé vetett fogalommal*. *A világ birtokbavételének illúzióját éltem* (én, azaz Sütő András) *át: szavaim* (enyéim, azaz Sütő Andráséi) *egyes csapatának eszméltető, titkos erejét* (éltem én, azaz Sütő András *át*). *Más örökségre* (a birtokbavétel illúzióján kívül) — *semmilyen ingó és ingatlan vagyonra* — *nem számíthattam* (én, azaz Sütő András). *Az ősök tankönyvbe foglalt testamentumaira sem* (számíthattam én, azaz Sütő András, örökség gyanánt).

Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér (Részlet)

Az elemzés tárgya voltaképpen az alábbi szövegváltozat, amelyben szimbólumok jelzik a szövegmondatok sorrendjét, valamint komplexitásukat, megmutatva összetettségi fokukat a tagmondatok számozásával, ami a tagmondatok esetében is lineáris elrendezésbeli pozíciójukra utal.

[T**Ve**&vb^{form}]

[K0]Jön az erdő

[K1]Az *elemi iskolában* (ahol tanultam, én, azaz Sütő András) *osztálytársaimnál* (az enyéimnél, azaz Sütő Andráséinál) *hamarabb tanultam* (én, azaz Sütő András) *meg a betűvetést*. [K2]A *sikongó palatábla* (az enyém, azaz Sütő Andrásé) *főle hajolva, ebéd közben is* (és ebéddidőn kívül is) *mámorosan róttam* (én, azaz Sütő András) *a szavakat*. [K3][k3.1]Úgy *éreztem* (én, azaz Sütő András) (, hogy): [k3.2]*mindahánnyal* (azaz mindegyik szóval) *egy-egy titkot csípek* (én, azaz Sütő András) *fülön*. [K4][k4.1]Még *nem tudtam* (én, azaz Sütő András) (azt, hogy), [k4.2]mit *kezdek* (én, azaz Sütő András) *majd velük* (azaz a szavakkal), [k4.3]merre *s mi végett indítok* (én, azaz Sütő András) *rohamot*. [K5][k5.1]De [k5.2]hogyan *leírtam* (én, azaz Sütő András) (azt) *a félelmetes szót: báró*, [k5.1]máris *többnek éreztem* (én, azaz Sütő András) *magam* (engem, azaz Sütő András) (annál, aki a szó leírása előtt voltam), [k5.3]majdnem *egyenrangúnak* (éreztem magam, én, azaz Sütő András) *a betűk* (azaz a “báró” szó betűi) *rácsai mögé vetett fogalommal*. [K6][k6.1]A *világ birtokbavételének illúzióját éltem* (én, azaz Sütő András) *át*: [k6.2]szavaim (enyéim, azaz Sütő Andráséi) *egyes csapatának eszméltető, titkos erejét* (éltem én, azaz Sütő András *át*). [K7]Más *örökségre* (a birtokbavétel illúzióján kívül) — *semmilyen ingó és ingatlan vagyonra* — *nem számíthattam* (én, azaz Sütő András). [K8]Az *ősök*

tankönyvbe foglalt testamentumaira sem (számíthattam én, azaz Sütő András, örökség gyanánt).

Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér (Részlet)

Az elemzendő részhez bevezetésre kerülő korreferencia-indexek:

i01= egy közelebbről meg nem határozott erdő,

i02= az elemi iskola, ahová Sütő András járt,

i03= Sütő András osztálytársai,

i04= az elbeszélő én, azaz Sütő András (a valóságra és az író *Anyám könnyű álmot ígér* című művére vonatkozó feltételezésünk alapján),

i05= a betűvetés,

i06= Sütő András palatáblája,

i07= ebéd,

i08= a szavak, amelyeket Sütő András rótt a palatáblára,

i09= Sütő András érzése,

i10= közelebből meg nem határozott titok,

?i11= az a nem ismert irány, amerre sütő András rohamot indít,

?i12= az a nem ismert cél, ami végett Sütő András rohamot indít,

i13= közelebből meg nem határozott roham,

*

t1.1= az az időpont, amikor Sütő András osztálytársai befejezték a betűvetés megtanulását,

t1.2= az az időpont, amikor Sütő András befejezte a betűvetés megtanulását,

t2.1= az ebéd időtartama,

t2.2= az az idő, amely az ebédidőn kívül esik,

t4.2= majd (az az idő, amikor Sütő András kezd valamit a szavakkal),

*

f0= jön (vmi),

f1= megtanul (vki vmit),

f2= ró (vki vmit),

f3.1= érez (vki vmit),

f3.2= fülön csíp (vki vmit vmivel),

f4.1= tud (vki vmit),

f4.2= kezd (vki vmit vmivel),

f4.3= indít rohamot (vki vmerre vmi^{végett}),

*

ql2.2= *mámorosan* (mámorosan^{ró}) – az f2 funktorhoz kapcsolódó kvalifikátor,

qt08= *mindahány* – az i08-hoz (a szavak, amelyeket Sütő András rótt a palatáblára) tartozó kvantifikátor, kijelölő mennyiségjelző,

ql06= *sikongó* (sikong vmi) – az i06-hoz (Sütő András palatáblájához) tartozó kvalifikátor, minőségjelző.

A fenti korreferenciaindexek a szövegmondatokban előforduló összetevők referenciális értékeit jelölik. Az összetevők azonban különbözhetnek egymástól abban, hogy milyen módon jelölik a hozzájuk rendelhető referenciaértéket. Ezeket a különbségeket a reprezentáció az indexeket magukban foglaló eltérő zárójelekkel szemlélteti. A szögletes zárójelbe tett index fogalmi referenciát, a kerek zárójelbe tett index morfológiai grammatikai utalást, az egyenes vonalak közé zárt index pedig névmási utalást jelez.

A szövegmondatok globális szemiformális és kanonikus szemiotikai textológiai reprezentációja a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell felhasználásával

■ **[K0]Jön az erdő**

Globális szemiformális megközelítés

1.0. LÉPÉS

[K0]: *Jön az erdő*

3.0. LÉPÉS

[K0&vb&ind]: *Jön[f0](i01) az[^]erdő[i01]*

A K1 reprezentációjához a következő korreferenciaindexek bevezetése látszik célszerűnek:

f0= jön (vmi),

i01= egy közelebből meg nem határozott erdő.

3.1. LÉPÉS

[K0&vb&ind/LeSzin-repr]:

jön	az	erdő
-	-	-
i/kij/je/esz3/ar	ne	fn
A ¹	[A ² ...	A]
[f0](i01)	[i01]	
[K0]		

Kommentár⁵⁹:

A K0 szövegmondat egy *jön vmi* funktor+argumentuma struktúrából származtatható, amelynek mindegyik összetevője ki van fejtve verbálisan. Az igei funktor *vmi* argumentumát *az^erdő* alanyi szerepű főnévi csoport fejezi ki.

Kanonikus megközelítés

1.0. LÉPÉS

K0(&vb) kiinduló szerkezet kontextusa:

1.	<i>Jön az^erdő.</i>
2.	<i>Az^erdő jön.</i>

A két összetevőből álló K0 rendszermondat kétféle sorrendben valósulhat meg. A kiinduló szerkezetek halmazát bővítik még azok a variációk, amelyek ellipszis vagy névmásítás révén hozatók létre.

1.1. LÉPÉS

P0/Org-[f]{A}:

A P0/Org létrehozásához a következő funktor+argumentuma struktúrára ([f]{A}-ra) van szükség:

[jön [.....] (.....)] {r11[.....]: x1}.

2.0. LÉPÉS

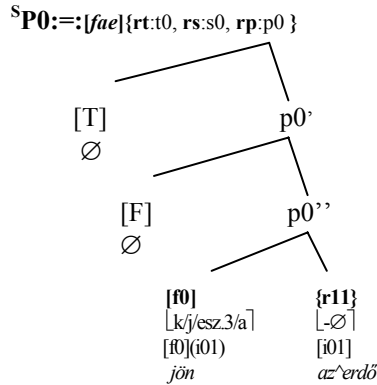
K0&vb: *Jön az erdő.*

⁵⁹ A lexiko-szintaktikai reprezentációban szereplő rövidítések feloldása a következő:

Á, A, T, H, a, t, h, j: a funkcionális grammatika mondatrészeket jelölő rövidítései (a nagybetűvel rövidített mondatrészek az állítmány közvetlen bővítményei, a kisbetűvel jelzettek alsóbb szinteken kapcsolódnak be a mondat struktúrájába, szerkezettagok); i, fn, mn, szn, nm, ksz, msz, hsz, in, ne, nu, ik stb.: a szófajok rövidítései; k: képző, j: jel, r: rag; kij: kijelentő mód, felt: feltételes mód, felsz: felszólító mód; m: múlt idő, je: jelen idő, jö: jövő idő; esz: egyes szám, tsz: többes szám; ar: alanyi ragozás, tr: tárgyas ragozás.

2.2a. LÉPÉS

P0/Ágrajzos-Log:

Megjegyzés: A propozíciomagokat jelölő aposztróf nélküli vagy aposztróffal ellátott ‘p’ szimbólum szerepe az, hogy a propozíciomagok bonyolultsági fokát megkülönböztesse. Ezt azért kell itt külön kiemelni, mert a kormányzás – kötés elmélet X’-elmélete a szintén bonyolultsági fokokat jelző vonásszámait éppen ellenkező irányban, alulról fölfelé haladva gyarapodnak, elérve a legkomplexebb kategóriát a legfelső szinten. Mivel ebben a reprezentációban a legfelső szinten, azaz a propozíció első reprezentációs sorában az egyezményesen ‘p’-vel jelzett propozíció áll, zavaró lenne az X’-elmélet megoldását követni. Így a fenti ágrajzban szereplő vonások az alábbi összefüggéseket jelölik:

$p0 := [T] + p0'$,
 $p0' := [F] + p0''$,
 $p0'' := [f0]\{r11\}$.

2.2b. LÉPÉS

P0&ind/Levezetett-Log:

${}^S P0 := \{fae\} \{rt:t0, rs:s0, rp:p0\}$

$p0 := {}^P [jön [k/j/esz.3/a] [f0](i01)] \{ r11 [-∅] [i01] \}$,

$[az^erdő] \{ r0: [i01] \}$.

2.3. LÉPÉS

P0&ind/Linearizált-Log := ${}^S \langle {}^P [f0](i01), [i01] \rangle$ ⁶⁰

⁶⁰ Az adott reprezentációs lépésben a ‘S’ (mondat), ‘T’ (topik), ‘F’ (fókusz), ‘P’ (predikátum) szimbólumok a logikai pozíciók rövidítésekként állnak.

3.3. LÉPÉS

P0&ind/Linearizált-Ak :=: $\langle '[f0](i01) [i01] \rangle$ ⁶¹

■ **[K1]** *Az elemi iskolában osztálytársaimnál hamarabb tanultam meg a betűvetést.*

Globális szemiformális megközelítés

1.0. LÉPÉS

[K1]: *Az elemi iskolában osztálytársaimnál hamarabb tanultam meg a betűvetést.*

3.0. LÉPÉS

[K1&vb&ind]: *Azⁱ⁰² elemiⁱ⁰² iskolában (aholⁱ⁰² tanultamⁱ⁰⁴ énⁱ⁰⁴, azaz Sütőⁱ⁰⁴ Andrásⁱ⁰⁴) osztálytársaimnálⁱ⁰³(ⁱ⁰⁴) (azⁱ⁰⁴ enyéimnélⁱ⁰⁴(ⁱ⁰³), azaz Sütőⁱ⁰⁴ Andráséinálⁱ⁰⁴, ⁱ⁰³) hamarabb^{t1.2} tanultam^{i04/i05}(^{én}ⁱ⁰⁴, azaz Sütőⁱ⁰⁴ Andrásⁱ⁰⁴)^{meg a} betűvetéstⁱ⁰⁵.*

A K1 reprezentációjához a következő korreferencia-indexek bevezetése látszik célszerűnek:

i02= az elemi iskola, ahová Sütő András járt,

i03= Sütő András osztálytársai,

i04= az elbeszélő én, azaz Sütő András (a valóságra és az író *Anyám könnyű álmat ígér* című művére vonatkozó feltételezésünk alapján),

i05= a betűvetés,

t1.1= az az időpont, amikor Sütő András osztálytársai befejezték a betűvetés megtanulását,

t1.2= az az időpont, amikor Sütő András befejezte a betűvetés megtanulását,

f1= megtanul (vki vmit).

Megjegyzés: A teljesség azt kíváná, hogy az időviszonyok érzékeltetése végett teljes időintervallum-reprezentációt alkalmazzak. Ettől — bár kétség kívül izgalmas és összetett képet kapnánk — itt eltekintek. Annak a lehetőségeit is figyelmen kívül hagyom, hogy mikor kezdődhetett Sütő András, illetve az osztálytársak tanulási folyamata, valamint hogy mennyi időt fordíthattak erre.

⁶¹ Az adott reprezentációs lépésben a “” (apoztróf) szimbólum hangsúlyt, a “_”, “_ _” szimbólumok szünetet jelölnek, a szünet hosszúságát is szemléltetve.

3.1. LÉPÉS

[K1&vb&ind/LeSzin-repr]:

Az	elemi	iskolában	ahol	tanultam	én	azaz
-	-	iskolá-ban	-	tanul-t-a-m	-	-
ne	mn	fn-r	nm-i hsz	i/kij/m/esz1/tr	nm	ksz
J_{mi}^3/H_n^2			H_n^2	\acute{A}^1	$[A^2/j_{ért}^3 \dots$	
[i02]			[i02]	[f1](i04)	(i04)	
K1...						

Sütő	András	osztálytársaimnál	az	enyéimnél	azaz	Sütő
-	-	osztálytárs-aim-nál	-	eny-éim-nél	-	-
fn	fn	fn-r	ne	nm-r	ksz	fn
...		$[h_{has}^3/j_{ért}^4/j_{ért}^5 \dots$				
[i04]		[i03](i04)	[i04](i03)		[i04](i03)...	
(&vb)						

Andráséinál	hamarább	tanultam	meg	én	azaz	Sütő
András-éi-nál	hamar-á-bb	tanul-t-a-m	-	-	-	-
fn-r	hsz-j	i/kij/m/esz1/tr	ik	nm	ksz	fn
...		H_i^2	\acute{A}^1		$[A^2/j_{ért}^3 \dots$	
...[i04](i03)		[t1.2]	[f1](i04/i05)		[i04]	[i04]...

András	a	betűvetést
-	-	betűvetés-t
fn	ne	fn-r
...		T^2
...[i04]		[i05]
...K1		
K1		

Kommentár:

A K1 szövegmondat egy *megtanul vki vmit* funktor+argumentumai struktúrára vezethető vissza, amelyhez mint minimális kiinduló struktúrához egy időre utaló *vmikor* és egy helyre utaló *vhol* külső argumentum kapcsolódik.

A kiinduló struktúrának egy kivételével minden argumentumát kifejezi verbális elem. A *vki* alanyi szerepű, cselekvő argumentum egyes szám első személyű, az igei funktor személyragja utal rá. A teljes szövegre és a valóságra vonatkozó feltételezésünk alapján azonosítható ez a grammatikai alany a szöveg írójával, Sütő Andrással. A *vmit* tárgyi argumentumot *a^betűvetést* összetevő fejezi ki. A *vmikor* külső időargumentumot *az^osztálytársaimnál^hamarabb* szerkezetes összetevő fejezi ki, amely a *hamarabb* időhatározószoói időhatározóból és egy neki alárendelt ragos főnévvel (*osztálytársaimnál*) kifejezett hasonlító határozóból áll. A *vhol* külső helyargumentum verbális kifejezője *az^elemi^iskolában* szerkezetes összetevő, amely az *iskolában* ragos főnévvel kifejezett helyhatározóból és a neki alárendelt *elemi*, melléknévi minőségjelzőből áll.

A szövegmondatban alkalmazott verbális kiegészítések közül az első a valóságra és a szövegre vonatkozó tudásunk alapján tehető meg, míg a másik kettőnek alapja a birtokos és az igei személyrag grammatikai utaló funkciója.

Kanonikus megközelítés

1.0. LÉPÉS

K1(&vb) kiinduló szerkezet kontextusa:

1.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál hamarább tanultam (én, azaz Sütő András) meg a [^] betűvetést.
2.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál hamarább tanultam (én, azaz Sütő András) a [^] betűvetést meg.
3.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál hamarább tanultam meg a [^] betűvetést (én, azaz Sütő András).
4.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál hamarább tanultam a [^] betűvetést meg (én, azaz Sütő András).
5.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál hamarább tanultam meg (én, azaz Sütő András) a [^] betűvetést.
6.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál hamarább tanultam a [^] betűvetést (én, azaz Sütő András) meg.
7.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál hamarább a [^] betűvetést tanultam (én, azaz Sütő András) meg.
8.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál hamarább a [^] betűvetést (én, azaz Sütő András) tanultam meg.
9.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál hamarább a [^] betűvetést (én, azaz Sütő András) megtanultam.
10.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál hamarább a [^] betűvetést meg (én, azaz Sütő András) tanultam.
11.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál hamarább a [^] betűvetést megtanultam (én, azaz Sütő András).
12.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál hamarább a [^] betűvetést tanultam meg (én, azaz Sütő András).
13.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál a [^] betűvetést hamarább tanultam meg (én, azaz Sütő András).
14.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál a [^] betűvetést tanultam hamarább meg (én, azaz Sütő András).
15.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál a [^] betűvetést tanultam meg hamarább (én, azaz Sütő András).
16.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál a [^] betűvetést tanultam meg (én, azaz Sütő András) hamarább.
17.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál a [^] betűvetést megtanultam (én, azaz Sütő András) hamarább.
18.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál a [^] betűvetést meg (én, azaz Sütő András) tanultam hamarább.
19.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál a [^] betűvetést meg (én, azaz Sütő András) hamarább tanultam.
20.	Az [^] elemi [^] iskolában osztálytársaimnál tanultam a [^] betűvetést meg (én, azaz Sütő András) hamarább.
...	...

Megjegyzés: A kiinduló szerkezet kontextusának vizsgálatában a verbálisan kiegészített struktúrából indulunk ki, itt azonban a verbális kiegészítések közül csupán azokat tüntetjük fel, amelyek a lehetséges elrendezési változatok számát befolyásolják. Ennek következtében nem szerepelnek az úgynevezett értelmező kiegészítések, amelyek valamilyen névmási összetevő referenciális értékét azonosítják egyszerű vagy szerkezetes kifejezés formájában.

Mivel a K1 rendszermondat hat explicit összetevőből (*az[^]elemi[^]iskolában, osztálytársaimnál, hamarább, tanultam, a[^]betűvetést, meg*) és egy olyan verbális kiegészítésből áll (én, azaz Sütő András), amely a mondat struktúrájába illeszkedve a sorrendi lehetőségek számát növeli, összesen $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7$, azaz 5040 minden összetevőjében kifejtett kiinduló szerkezet hozható létre. Az ellipszissel és a névmásítással létrehozható kiinduló szerkezetek száma többszöröse a fentebb megadottnak.

1.1. LÉPÉS

P1/Org-[f]{A}:

A P1/Org létrehozásához a következő funktor+argumentuma(i) struktúrára ([f]{A}-ra) van szükség:

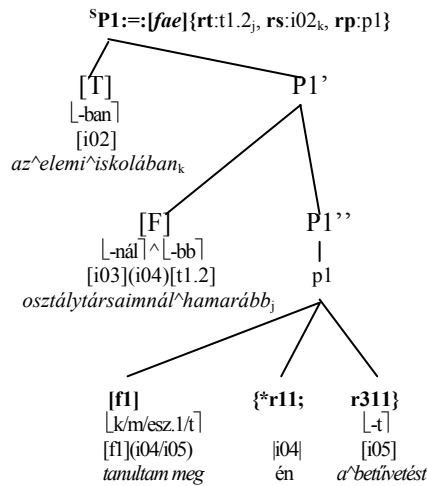
[megtanul [.....] (.....)]{r11[.....]: x1; r311[.....]: x2}.

2.0. LÉPÉS

K1&vb: *Az elemi iskolában (ahol tanultam, én, azaz Sütő András) osztálytársaimnál (az enyéimmél, azaz Sütő Andráséinál) hamarabb tanultam (én, azaz Sütő András) meg a betűvetést.*

2.2a. LÉPÉS

P1/Ágrajzos-Log:

Megjegyzés: A fenti ábrán látható, hogy a [T] topik és a P1' propozíció az ^SP1 propozíció összetevőjeként van feltüntetve (a K0 ágrajzával ellentétben, ahol a p0 propozíciómag összetevőit szemléltettük), sőt a P1' alatti szinten sem önmagában a p0 propozíciómag szerepel, hanem a teljes P1'' propozíció. Ennek oka az, hogy a [T] topik és a [F] fókusz is külső argumentum, azaz nem tartoznak bele a p1 propozíciómagba. Az ágrajzban alkalmazott kategóriák összefüggései a következőképpen értelmezendők:

^SP1 :=: [T] + P1',

P1' :=: [F] + P1'' (p1),

P1'' (p1) :=: [f1]{*r11, r311}.

2.2b. LÉPÉS

P1&ind/Levezetett-Log:

$^S P1 := [fae]\{rt: {}^F t1.2, rs: {}^T i02, rp: p1\}$

$P1 := {}^P [megtanul\{k/m/esz.1/t\}[f1](i04/i05)]\{r11[-0]: *(i04), {}^P r311[-t]: [i05]\},$
 $[az^{\wedge}elemi^{\wedge}iskola]\{r0: [i02]\},$
 $[a^{\wedge}betűvetés]\{r0: [i05]\},$

$t1.2 < t1.1$, ahol $t1.1$ az az időpont, amikor Sütő András osztálytársai befejezték a betűvetés megtanulását, $t1.2$ az az időpont, amikor Sütő András befejezte a betűvetés megtanulását.

2.3. LÉPÉS

P1&ind/Linearizált-Log := $\langle {}^S \langle {}^T [i02], {}^F [i03](i04)[t1.2], {}^P [f1](i04/i05), *i04[i04], {}^P [i05] \rangle$

3.3. LÉPÉS

P1&ind/Linearizált-Ak := $\langle [i02] _ ' [i03](i04) ' [t1.2] [f1](i04/i05) *i04[i04] [i05] \rangle$

■ [K2] *A sikongó palatábla fölé hajolva, ebéd közben is mámorosan róttam a szavakat.*

Globális szemiformális megközelítés

1.0. LÉPÉS

[K2] *A sikongó palatábla fölé hajolva, ebéd közben is mámorosan róttam a szavakat.*

3.0. LÉPÉS

[K2&vb&ind]:

$A^{\wedge}sikongó[q106]^{\wedge}palatábla[i06]^{\wedge}(az^{\wedge}enyém[i04](i06), \underline{azaz\ Sütő^{\wedge}Andrásé[i04](i06)}^{\wedge}föle([q106]i06) hajolva[m2^1], ebéd^{\wedge}közben[t2.1] is[mt2.1] (és\ ebédidőn^{\wedge}ki-
vül[t2.2] is[mt2.2]) mámorosan[m2^2] róttam[f2](i04) (én[i04], \underline{azaz\ Sütő^{\wedge}And-
rás[i04]}) a^{\wedge}szavakat[i08].$

A K2 reprezentációjához a korábbiakon kívül a következő korreferenciaindexek bevezetése látszik célszerűnek:

$i06 =$ Sütő András palatáblája,

i07= ebéd,
i08= a szavak, amelyeket Sütő András rótt a palatáblára,
t2.1= az ebéd időtartama,
t2.2= az az idő, amely az ebédidőn kívül esik,
f2= ró (vki vmit),
ql2.2= *mámorosan* (*mámorosan*^{ró}) – az f2 funktorhoz kapcsolódó kvalifikátor,
ql06= *sikongó* – az i06-hoz (Sütő András palatáblája) tartozó kvalifikátor.

3.1. LÉPÉS

[K2&vb&ind/LeSzin-repr]:

a	sikongó	palatábla	az	enyém	azaz	Sütő
-	-	-	-	-	-	-
ne	in	fn		nm	ksz	fn
[j _{mi} ⁴ /h _h ³ /H _m ² ...			j _{ért} ⁴	j _{ért} ⁵		
[[ql06]i06]...			i04 (i06)	[i04](i06)		

Andrásé	fölé	hajolva,	ebéd	közben	is	és
András-é	-	-	-	-	-	-
fn-j	nu	in	fn	nu	ksz	ksz
...[j _{mi} ⁴ /h _h ³ /H _m ²]			H _i ²	-		
...[[ql06]i06]		[m2 ¹]	[t2.1]	-		

ebédidőn	kívül	is	mámorosan	róttam	én	azaz
ebédidő-n	-	-	mámoros-an	ró-tt-a-m	-	-
fn-r	nu	ksz	mn-r	i/kij/m/esz1/tr	nm	ksz
H _i ²		-	H _m ²	Á ¹	[A ² /j _{ért} ³ ...	
[t2.2]	-	-	[ql2.2]	[f2]	(i04)...	

Sütő	András	a	szavakat
-	-	-	szavak-a-t
fn	fn	ne	fn-r
...		T ²	
...(i04)		[i08]	
[K2]			

Kommentár:

A K2 szövegmondat egy *ró vki vmit* funktor+argumentumai alapstruktúrára vezethető vissza. A struktúra összetevői közül a *vki* cselekvő argumentum nem explicit, a *ró* igei funktor személyragja utal az egyes szám első személyű alany-

ra, amely a tágabb szövegelőzmény és a szövegtípus, valamint a szerző kilétének ismeretében azonosítható Sütő Andrással.

A *vmít* tárgyi argumentumot, amely az igei funktorban kifejezett cselekvés eredményeképpen jön létre, *a^szavakat* összetevő fejezi ki.

A *vhogyan* funktorkvalifikátornak két verbális kifejezője is található a szövegmondatban. Az első egy szerkezetes kifejezés: *a^sikongó^palatábla^főlé^hajolva*, önmagában is szerkezetes helyhatározói bővítménnyel ellátott módhatározó. A második ragos melléknévvel kifejezett módhatározó a *mámorosan* összetevő.

A *vmikor* időargumentumára az *ebéd^közben* időhatározói szerepben álló névutós kifejezés utal.

A szövegmondatban az alanyi összetevő meghatározását lehetővé tevő grammatikai utaláson kívül található két más természetű kiegészítés is. Az első szerkezetes módhatározói argumentum *a^sikongó^palatábla* egységének határozott névelője az első szövegmondat *az^elemi^iskola* összetevője által megteremtett jelentésmezőbe tartozik, ezért azonosítható Sütő András palatáblájával, amelyről a K1 szövegmondatban esik szó. Az időhatározói szerkezetes összetevőhöz kapcsolódó *is* kötőszó pragmatikai alapon implikálja azt a következtetést, hogy az ebéd idején kívül máskorra is igaz a szövegmondatban foglalt referenciális tartalom. Az *is* kötőszó egyik argumentuma explicit (*ebéd^közben*), másik argumentuma a valóságra vonatkozó feltevésünk alapján egészíthető ki (az ebédidőn kívül eső időpontok, időtartamok).

Kanonikus megközelítés

1.0. LÉPÉS

K2(&vb) kiinduló szerkezet kontextusa:

Az alábbi lista csak azokat a verbális kiegészítéseket tartalmazza, amelyek a lehetséges lineáris elrendezések számát befolyásolják, azaz nem pragmatikai feltevésen alapuló értelmező kiegészítések, hanem az igei személyrag által kifejezett grammatikai utalás verbális kifejeződései.

1.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is mámorosan róttam (én, azaz Sütő András) a [^] szavakat.
2.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is mámorosan róttam a [^] szavakat (én, azaz Sütő András).
3.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is mámorosan a [^] szavakat róttam (én, azaz Sütő András).
4.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is a [^] szavakat mámorosan róttam (én, azaz Sütő András).
5.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, a [^] szavakat ebéd [^] közben [^] is mámorosan róttam (én, azaz Sütő András).
6.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, mámorosan róttam (én, azaz Sütő András) a [^] szavakat ebéd [^] közben [^] is.
7.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, mámorosan róttam a [^] szavakat (én, azaz Sütő András) ebéd [^] közben [^] is.
8.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, mámorosan a [^] szavakat róttam (én, azaz Sütő András) ebéd [^] közben [^] is.
9.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, a [^] szavakat mámorosan róttam (én, azaz Sütő András) ebéd [^] közben [^] is.
10.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is róttam (én, azaz Sütő András) a [^] szavakat mámorosan.
11.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is róttam a [^] szavakat (én, azaz Sütő András) mámorosan.
12.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is a [^] szavakat róttam (én, azaz Sütő András) mámorosan.
13.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, a [^] szavakat ebéd [^] közben [^] is róttam (én, azaz Sütő András) mámorosan.
14.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is mámorosan (én, azaz Sütő András) a [^] szavakat róttam.
15.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is mámorosan a [^] szavakat (én, azaz Sütő András) róttam.
16.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is a [^] szavakat mámorosan (én, azaz Sütő András) róttam.
17.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, a [^] szavakat ebéd [^] közben [^] is mámorosan (én, azaz Sütő András) róttam.
18.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is mámorosan róttam (én, azaz Sütő András) a [^] szavakat.
19.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is mámorosan (én, azaz Sütő András) róttam a [^] szavakat.
20.	A [^] sikongó [^] palatábla [^] fölé [^] hajolva, ebéd [^] közben [^] is (én, azaz Sütő András) mámorosan róttam a [^] szavakat.
...	...

Az igei személyrag által utalt alanyi összetevőt explicitté tevő struktúráát véve alapul a K2 rendszermondathoz $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6$, azaz 720 lineáris elrendezés hozható létre. Ezt a számot növelik a névmási behelyettesítéssel és az ellipszissel létrejövő változatok.

1.1. LÉPÉS

P2/Org-[f]{A}:

A P2/Org létrehozásához a következő funktor+argumentuma(i) struktúrára ([f]{A}-ra) van szükség:

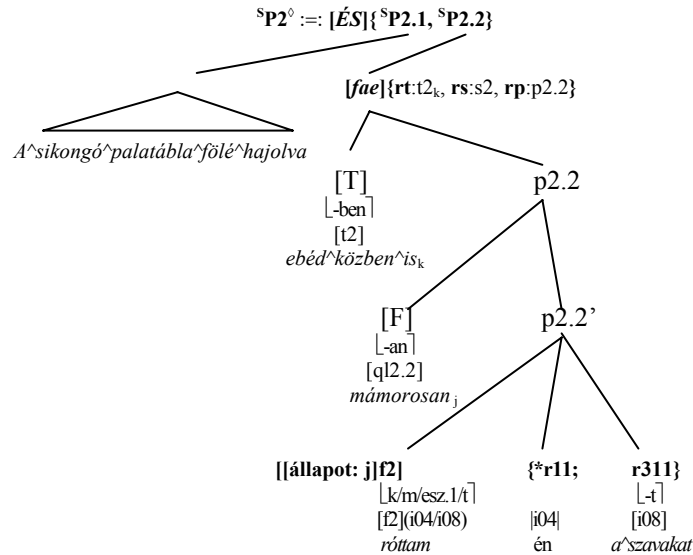
$$[r\acute{o}\dots]\{r11[\dots]: x1; r312[\dots]: x2\};$$

2.0. LÉPÉS

K2&vb: *A sikongó palatábla (az elbeszélőé, azaz Sütő Andrásé) fölé hajolva, ebéd közben is (és ebédidőn kívül is) mámorosan róttam (én, azaz Sütő András) a szavakat.*

2.2a. LÉPÉS

P2/Ágrajzos-Log:

Megjegyzés: $A^{\text{sikongó}}^{\text{palatábla}}^{\text{fölé}}^{\text{hajolt}}$ propozícióból levezetett $A^{\text{sikongó}}^{\text{palatábla}}^{\text{fölé}}^{\text{hajolva}}$ szerkezetes összetevő belső felépítésével itt nem foglalkozom. Ennek következtében azzal sem, hogy a külső idő- és a külső helyargumentumnak mindkét propozíció reprezentációjában meg kell jelennie. Ennek az összetevőnek a reprezentációja olyan általános következtetést tesz lehetővé, hogy bármely olyan összetevő, amelynek alaptagja igei természetű (igéből képzett), külön tagmondatból származtatható.

2.2b. LÉPÉS

P2&ind/Levezetett-Log:

${}^sP2^\diamond := [ÉS]\{ {}^sP2.1, {}^sP2.2 \}$

${}^sP2.1 := [fae]\{rt:t2, rs:s2, rp:p2.1\}$

$p2.1 := [hajol]\{r11[-0]: *i04, r62_{\text{fölé}}:[q106/i06]\}$

${}^sP2.2 := [fae]\{rt:t2, rs:s2, rp:p2.2\}$

$p2.2 := {}^P[[állapot: [q12.2]]r0[k/m/esz.1/t] [f2.2](i04/i08)]\{r11[-0]: *i04; r312[-t]: [i08]\};$

$[mámoros]\{r0: [q12.2]\};$

$[a^szavak]\{r0: [i08]\}.$

2.3. LÉPÉS

P2&ind/Linearizált-Log :=: $S\langle^T[P2.1]\rangle$ (és) $\langle^T[t2], F[q2.2], P[f3](i04/i08), P[i08]\rangle$

3.3. LÉPÉS

P2&ind/Linearizált-Ak :=: $\langle[P2.1]\rangle _$ (és) $\langle' [t2] _ _ '[q2.2] [f3](i04/i08) [i08]\rangle$

■ [K3] *Úgy éreztem: mindahánnyal egy-egy titkot csípek fülön.*

Globális szemi-formális megközelítés

1.0. LÉPÉS

[K3]: *Úgy éreztem: mindahánnyal egy-egy titkot csípek fülön.*

3.0. LÉPÉS

[K3&vb&ind]: $\langle\langle Úgy|i09| éreztem[f3.1](i04) (én|i04|, azaz Sütő^András[i04])\rangle[k3.1]: \langle mindahánnyal|i08| (azaz mindegyik^szóval[i08]) egy-egy^titkot[i10] csípek[f3.2](i04) (én|i04|, azaz Sütő^András[i04]) fülön\rangle[k3.2].\rangle[K3]$

A K3 szövegmondat reprezentációjához a korábbiakon kívül a következő korreferenciaindexek bevezetése látszik célszerűnek:

i09= Sütő András érzése,

i10= közelebbről meg nem határozott titok,

f3.1= érez (vki vmit),

f3.2= fülön csíp (vki vmit vmivel).

3.1. LÉPÉS

[K3&vb&ind/LeSzin-repr]:

úgy	éreztem	én	azaz	Sütő	András
-	érez-t-e-m	-	-	-	-
hsz	i/kij/m/esz1/ar	nm	ksz	fn	fn
H_m^2	\dot{A}^1	A^2/j_{ert}^3			
i09	[f3.1]	(i04)			

mindahánnyal	azaz	mindegyik	szóval	egy-egy	titkot	csípek
mindahány-nyal	-	-	szó-val	-	tít(o)k-o-t	csíp-e-k
nm	ksz	nm	fn-r	szn	fn-r	i/kij/je/esz1/ar
$H_{esz}^2/j_{kij}^4/j_{ért}^3$				j_{me}^3/T^2		A^1
[i08]	[i08]			[i10]		[f3.2...]

én	azaz	Sütő	András	fülön
-	-	-	-	fül-ön
nm	ksz	fn	fn	fn-r
$A^2/j_{ért}^3$				$H_{ád}^2$
(i04)				...f3.2]
				[K3]

Kommentár:

A K3 szövegmondat két tagmondattól áll.

A k3.1 tagmondattól egy *érez vki vmit* funktor+argumentumai struktúrára vezethető vissza. A *vki* alanyi argumentum ebben a struktúrában sincs verbálisan kifejezve, az igei funktor személyragja utal az egyes szám első személyű grammatikai alanyra, amely a kontextusra vonatkozó ismereteink alapján Sütő Andrással azonosítható.

A *vmit* argumentum konkrét referenciális értékét a k3.2 tagmondattól adja meg, a k3.1 tagmondattól az *úgy* utalószó tölti be a szerepét, amely a rendszerint ilyen helyzetben előforduló "azt" utalószó stilisztikai változataként fogható fel.

A k3.2 tagmondattól egy *fülön csíp vki vmit vmivel* funktor+argumentumai struktúrából származtatható. A *fülön* összetevő a funktorhoz szorosan kapcsolódó argumentum, amely az ige referenciális értékének alkotóeleme.

A *vki* cselekvő szerepű alanyi argumentum itt sincs kifejezve verbálisan. Ahogy a korábbi szövegmondatokban, itt is az igei személyrag által utalt grammatikai alany azonosítható — feltételezésünk szerint — a szövegelméletben többször azonosított alanyi szerepű implicit összetevővel, Sütő Andrással.

A *vmit* tárgyi argumentumot az *egy-egy^titkot* szerkezetes összetevő fejezi ki.

A *vmivel* argumentum itt eszközölő alany funkcióját tölti be. A *mindahánnyal* névmási összetevő a K2 szövegmondattól *a^szavakat* összetevőjével azonosítható.

Kanonikus megközelítés

1.0. LÉPÉS

2.0.

K3(&vb) kiinduló szerkezet kontextusa:

1. úgy éreztem (én, azaz Sütő András)	, mindahánnyal egy-egy^titkot csípek (én, azaz Sütő András) fülön	1.
2. éreztem úgy (én, azaz Sütő András)	mindahánnyal egy-egy^titkot csípek fülön (én, azaz Sütő András)	2.
3. (én, azaz Sütő András) éreztem úgy	mindahánnyal egy-egy^titkot (én, azaz Sütő András) csípek fülön	3.
4. (én, azaz Sütő András) úgy éreztem	mindahánnyal egy-egy^titkot (én, azaz Sütő András) fülön csípek	4.
5. éreztem (én, azaz Sütő András) úgy	mindahánnyal csípek (én, azaz Sütő András) egy-egy^titkot fülön	5.
6. úgy (én, azaz Sütő András) éreztem	mindahánnyal csípek (én, azaz Sütő András) fülön egy-egy^titkot	6.
	mindahánnyal egy-egy^titkot fülön csípek (én, azaz Sütő András)	7.
	mindahánnyal egy-egy^titkot fülön (én, azaz Sütő András) csípek	8.
	mindahánnyal csípek fülön (én, azaz Sütő András) egy-egy^titkot	9.
	mindahánnyal csípek fülön egy-egy^titkot (én, azaz Sütő András)	10.
	mindahánnyal (én, azaz Sütő András) fülön egy-egy^titkot csípek	11.
	mindahánnyal (én, azaz Sütő András) fülön csípek egy-egy^titkot	12.
	egy-egy^titkot mindahánnyal csípek (én, azaz Sütő András) fülön	13.
	egy-egy^titkot csípek mindahánnyal (én, azaz Sütő András) fülön	14.
	egy-egy^titkot csípek (én, azaz Sütő András) mindahánnyal fülön	15.
	egy-egy^titkot csípek (én, azaz Sütő András) fülön mindahánnyal	16.
	egy-egy^titkot mindahánnyal csípek fülön (én, azaz Sütő András)	17.
	egy-egy^titkot csípek mindahánnyal fülön (én, azaz Sütő András)	18.
	egy-egy^titkot csípek fülön mindahánnyal (én, azaz Sütő András)	19.
	egy-egy^titkot csípek fülön (én, azaz Sütő András) mindahánnyal	20.
		...

A K3 szövegmondat két tagmondatból áll. A k3.1 tagmondat három lehetséges összetevője 6-féle sorrendben realizálódhat. A k3.2 tagmondat öt lehetséges összetevője $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5$, azaz 120-féle lineáris elrendezésben valósulhat meg. Mivel a két tagmondat jelentésviszonya megengedi, hogy fordított sorrendben kapcsolódjanak egymáshoz, az összes lehetséges kiinduló szerkezet száma: $6 \times 120 \times 2$, azaz 1440.

1.1. LÉPÉS

P3/Org-[f]{A}:

A P3/Org létrehozásához a következő funktor+argumentuma(i) struktúrákra ([f]{A}-ra) van szükség.

[érez]{r11[.....]: x1; r39[.....]: x2};

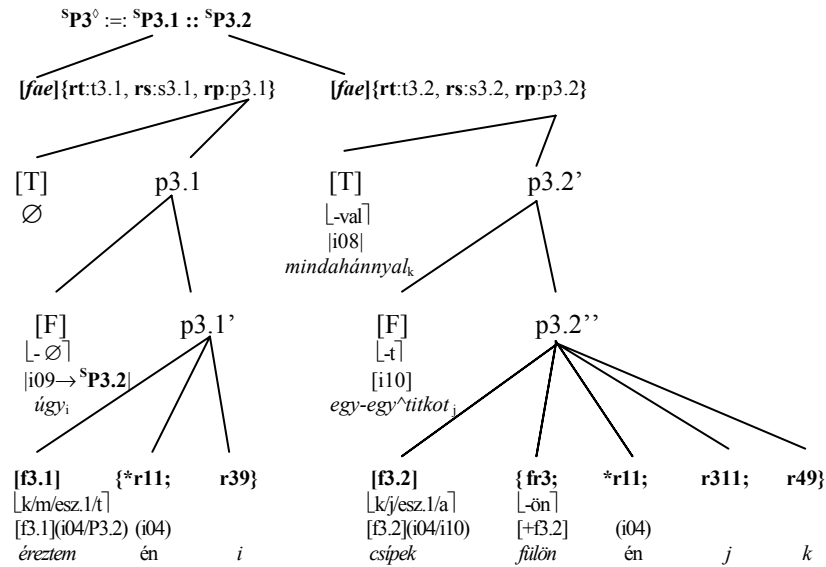
[csíp]{fr3[.....]: x1; r11[.....]: x2; r311[.....]: x3; r49[.....]: x4}.

2.0. LÉPÉS

K3&vb: *Úgy éreztem* (én, azaz Sütő^András): *mindahánnyal* (azaz mindegyik^szóval) *egy-egy^titkot csípek* (én, azaz Sütő^András) *fülön*.

2.2a. LÉPÉS

P3/Ágrajzos-Log:

Megjegyzés: A fenti ágrajzban két új szimbólum kerül bevezetésre:

A “::” szimbólum két tagmondat alárendelő viszonyát jelzi, így az ágrajzos reprezentáció első sora úgy értelmezendő, hogy az $S^P3.1$ propozíciónak (tagmondatnak) alá van rendelve az $S^P3.2$ propozíció (tagmondat).

A *fülön* összetevő korreferenciaindexeként alkalmazott [+f3.2] szimbólumban a “+” azt fejezi ki, hogy az adott összetevőhöz nem rendelhető fogalmi referencia, a *csíp* funktorral együtt alkot egy referenciális egységet.

2.2b. LÉPÉS

P3&ind/Levezetett-Log:

$S^P3^0 := S^P3.1 :: S^P3.2$

$S^P3.1 := [fae]\{rt:t3.1, rs:s3.1, rp:p3.1\}$

$p3.1 := [érez[k/m/esz.1/a][f3.1](i04/P3.2)]\{r11[-∅]:*(i04); r39[-∅]:[P3.2]\};$

$\text{P3.2} := [\text{fue}] \{ \text{rt:t3.1, rs:s3.2, rp:p3.2} \}$
 $\text{p3.2} := [\text{csíp}] \{ \text{k/m/esz.1/a} \} [\text{f3.2}(i04)] \{ \text{fr3[-ön]}: [+f3.2]; \text{r11[-Ø]}: \mathbf{x2}; \text{r311[-t]}: [i10]; \text{r49[-val]}: [i08]; \text{mindahány} \{ \mathbf{r0}: [i08] \}; \text{egy-egy}^{\wedge} \text{títok} \{ \mathbf{r0}: [i10] \}; \text{fül} \{ \mathbf{r0}: [+f3.2] \}.$

2.3. LÉPÉS

$\text{P3} \& \text{ind/Linearizált-Log} := \text{S} \langle \text{<}^{\text{F}} i09, \text{P} [\text{f3.1}(i04/\text{P3.2}), *(i04)] \rangle: \langle \text{<}^{\text{T}} i08, \text{F} [i10], \text{P} [\text{f3.2}(i04/i10), *(i04), \text{P} [+f3.2]] \rangle$

3.3. LÉPÉS

$\text{P3} \& \text{ind/Linearizált-Ak} := \langle \text{<}^{\text{'}} i09 [\text{f3.1}(i04/\text{P3.2}) *(i04)] \rangle: _ _ \langle \text{<}^{\text{'}} i08 _ _ \text{>} [i10] [\text{f3.2}(i04/i10) *(i04) [+f3.2]] \rangle$

■ [K4] *Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohamot.*

Globális szemi-formális megközelítés

1.0. LÉPÉS

[K4]: *Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohamot.*

3.0. LÉPÉS

[K4&vb&ind]: $\langle \langle \text{Még nem}^{\wedge} \text{tudtam} [\neg \text{f4.1}(i04/\text{k4.2}, \text{k4.3}) (\text{én} | i04, \text{azaz} \text{Sütő}^{\wedge} \text{András} [i04]) \rangle [\text{k4.1}], \langle \text{mit} | ?i11, ?i12 | \text{kezdek} [\text{f4.2}(i04) (\text{én} | i04, \text{azaz} \text{Sütő}^{\wedge} \text{András} [i04]) \text{majd} [\text{t4.2}] \text{velük} | i08 | (\text{azaz} \text{a}^{\wedge} \text{szavakkal} [i08]) \rangle [\text{k4.2}], \langle \text{merre} | ?i11 | \text{s mi} | ?i12 | \text{végett indítok} [\text{f4.3}(i04) (\text{én} | i04, \text{azaz} \text{Sütő}^{\wedge} \text{András} [i04]) \text{rohamot} [i13] \rangle [\text{k4.3}] \rangle [\text{K4}]$

A K4 szövegmondat reprezentációjához a korábbiakon kívül a következő korreferenciaindexek bevezetése látszik célszerűnek:

- ?i11= az a nem ismert irány, amerre sütő András rohamot indít,
- ?i12= az a nem ismert cél, ami végett Sütő András rohamot indít,
- i13= közelebből meg nem határozott roham,

t4.2=t4.3= majd (az az idő, amikor Sütő András kezd valamit a szavakkal),
 f4.1= tud (vki vmit),
 f4.2= kezd (vki vmit vmivel),
 f4.3= indít vki (rohamot vmerre vmi végett).

Megjegyzés: A korreferenciaindex előtt álló kérdőjel azt fejezi ki, hogy az indexekhez rendelhető verbális elemeknek nincs fogalmi, vagy fogalmilag azonosítható referenciális értékük. Ezeket rákérdező referenciáknak nevezhetjük.

3.1. LÉPÉS

[K4&vb&ind/LeSzin-repr]:

még	nem	tudtam	én	azaz	Sütő	András
-	-	tud-t-a-m	-	-	-	-
msz	tsz	i/kij/m/esz1/tr	nm	ksz	fn	fn
-	\bar{A}^1		$A^2/j_{\text{ért}}^3$			
-	\neg [f4.1]		(i04)			

mit	kezdek	én	azaz	Sütő
mi-t	kezd-e-k	-	-	-
nm	i/kij/je/esz1/ar	nm	ksz	fn
T^2	\bar{A}^1	$[A^2/j_{\text{ért}}^3 \dots$		
[?i11, ?i12]	[f4.2]	(i04)...		

András	majd	velük	azaz	a	szavakkal	,
-	-	vel-ük	-	-	szavak-kal	-
fn	hsz	nm	ksz	ne	fn-r	-
...	H_i^2	$H_{\text{ad}}^2/j_{\text{ért}}^3$				-
...(i04)	[t4.2]	[i08]	(i08)			-
					[k4.2]	-

Merre	s	mi	véggett	indítok	én	azaz
-	-	-	-	indít-o-k	-	-
nm	ksz	nm	nu	i/kij/je/esz1/ar	nm	ksz
H_h^2	-	H_c^2		\bar{A}^1	$[A^2/j_{\text{ért}}^3 \dots$	
[?i11]	-	[?i12]		[f4.3]	(i04)...	

Sütő	András	rohamot
-	-	roham-o-t
fn	fn	fn-r
	...]	T ²
	...(i04)	[i13]
		[k4.3]
		[K4]

Kommentár:

A K4 szövegmondat három tagmondatból áll.

A k4.1. tagmondatnak egy *tud vki vmit* funktor+argumentumai struktúra szolgál alapjául. A *vki* alanyi összetevő ebben a tagmondatban sincs verbálisan kifejtve, a K4-et megelőző szövegmondatok mintájára itt is Sütő Andrással azonosítható az igei funtor személyragja által utalt egyes szám első személyű grammatikai alany.

A *vmit* tárgyi összetevőt a k4.2 és a k4.3 tagmondat fejezi ki. A k4.1 tagmondatban nem utal verbális összetevő erre az argumentumra, az igei funktor tárgyas ragozása tölt be grammatikai utaló szerepet.

A *még* módosítószói, valamint a *nem* tagadószói összetevő a funktort módosító elemek, hatókörük a teljes propozíció.

A k4.2 tagmondat egy *kezd vki vmit vmivel* funktor+argumentumai struktúrából származtatható, amelynek egyedül a *vki* cselekvő szerepű alanyi összetevőjét nem fejt ki explicit verbális elem, a *kezdek* formájú igei funktor egyes szám első személyű igei személyragja az elbeszélőre, Sütő Andrásra utal.

A *vmit* tárgyi argumentumot a *mit*, tárgyragos főnévi kérdő névmás fejezi ki.

A *vmivel* argumentum az igei funktor vonzat értékű argumentuma. A *vmivel* argumentumot kifejező *velük*, ragos személyes névmás a k3.2 tagmondat *mindahánnyal*, valamint a K2 szövegmondat *a^szavakat* összetevőjére utal, referenciális értéke ez utóbbi referenciális értékével azonos.

A *vmikor* külső időargumentumot a *majd* határozószó fejezi ki, referenciális értéke csak viszonylagos pontossággal határozható meg.

A k4.3 tagmondat funktor+argumentumai alapstruktúrája az *indít vki rohamot vmerre vmi végett*.

A *vki* alanyi argumentum referenciája itt is az egyes szám első személyű igei személyrag által utalt grammatikai alany, Sütő András.

A *rohamot* tárgyi összetevő a funktorhoz szorosan kapcsolódó argumentum, amely az igei funktor alapjelentéséhez járul hozzá.

A *vmerre* belső helyhatározói és a *vmi végett* célhatározói szerepű argumentumok verbális kifejezői főnévi értékű kérdő névmások. Az előbbit a *merre*, az utóbbit a *mi végett* verbális elem fejezi ki.

Kanonikus megközelítés

1.0. LÉPÉS

K4(&vb) kiinduló szerkezet kontextusa:

1.	Még nem [^] tudtam (én, azaz Sütő András)
2.	Nem [^] tudtam még (én, azaz Sütő András)
3.	Még (én, azaz Sütő András) nem [^] tudtam
4.	Nem [^] tudtam (én, azaz Sütő András) még
5.	(én, azaz Sütő András) még nem [^] tudtam
6.	(én, azaz Sütő András) nem [^] tudtam még

1.	mit kezdek (én, azaz Sütő András) majd velük	), (és)
2.	mit kezdek (én, azaz Sütő András) velük majd	
3.	*mit (én, azaz Sütő András) kezdek majd velük	
4.	*mit (én, azaz Sütő András) kezdek velük majd	
5.	mit kezdek majd (én, azaz Sütő András) velük	
6.	mit kezdek majd velük (én, azaz Sütő András)	
7.	*mit majd kezdek (én, azaz Sütő András) velük	
8.	mit kezdek majd velük (én, azaz Sütő András)	
9.	mit kezdek velük majd (én, azaz Sütő András)	
10.	mit kezdek velük (én, azaz Sütő András) majd	
11.	*mit velük kezdek majd (én, azaz Sütő András)	
12.	*mit velük kezdek (én, azaz Sütő András) majd	
13.	*mit velük majd kezdek (én, azaz Sütő András)	
14.	*mit velük majd (én, azaz Sütő András) kezdek	
15.	*mit majd velük kezdek (én, azaz Sütő András)	
16.	*mit majd velük (én, azaz Sütő András) kezdek	
17.	*mit velük (én, azaz Sütő András) majd kezdek	
18.	*mit velük (én, azaz Sütő András) kezdek majd	
19.	*mit (én, azaz Sütő András) velük majd kezdek	
20.	*mit (én, azaz Sütő András) velük kezdek majd	
...	...	

A *-gal jelölt változatokat a grammatikai jólformáltságnak az a kritériuma nem teszi lehetővé, hogy a kérdőszó mindig az igei előtt lévő fókusz-pozícióban kap helyet.

1.	<i>merre^s^mi^végett indítok (én, azaz Sütő András) rohamot</i>
2.	<i>merre^s^mi^végett indítok rohamot (én, azaz Sütő András)</i>
3.	<i>*merre^s^mi^végett (én, azaz Sütő András) indítok rohamot</i>
4.	<i>*merre^s^mi^végett (én, azaz Sütő András) rohamot indítok</i>
5.	<i>*merre^s^mi^végett rohamot indítok (én, azaz Sütő András)</i>
6.	<i>*merre^s^mi^végett rohamot (én, azaz Sütő András) indítok</i>
7.	<i>*indítok merre^s^mi^végett (én, azaz Sütő András) rohamot</i>
8.	<i>*indítok merre^s^mi^végett rohamot (én, azaz Sütő András)</i>
9.	<i>*indítok (én, azaz Sütő András) merre^s^mi^végett rohamot</i>
10.	<i>*indítok (én, azaz Sütő András) rohamot merre^s^mi^végett</i>
11.	<i>*indítok rohamot merre^s^mi^végett (én, azaz Sütő András)</i>
12.	<i>*indítok rohamot (én, azaz Sütő András) merre^s^mi^végett</i>
13.	<i>*(én, azaz Sütő András) indítok merre^s^mi^végett rohamot</i>
14.	<i>*(én, azaz Sütő András) indítok rohamot merre^s^mi^végett</i>
15.	<i>(én, azaz Sütő András) merre^s^mi^végett indítok rohamot</i>
16.	<i>*(én, azaz Sütő András) merre^s^mi^végett rohamot indítok</i>
17.	<i>*(én, azaz Sütő András) rohamot indítok merre^s^mi^végett</i>
18.	<i>(én, azaz Sütő András) rohamot merre^s^mi^végett indítok</i>
19.	<i>*rohamot (én, azaz Sütő András) indítok merre^s^mi^végett</i>
20.	<i>rohamot (én, azaz Sütő András) merre^s^mi^végett indítok</i>
...	...

A harmadik tagmondat explicit összetevőit figyelembe véve $1 \times 2 \times 3 \times 4$, azaz 24 sorrendi változat hozható létre; az egyszerűség kedvéért a mellérendelő szintagma (*merre s mi^végett*) két tagjának felcserélhetőségét a listában nem jeleztem, ezeket is számba véve, a megalkotható lineáris elrendezések száma kétszerese a fent jelzettnek. A magyar nyelv alárendelt mellékmondatban lévő kérdésre vonatkozó szabályai miatt azonban a mechanikusan létrehozott változatoknak nagy része nem valósulhat meg, így a potenciális rendszermondat-struktúrák közül is kizárandó.

Ha a teljes szövegmondatot tekintjük, akkor a potenciális kiinduló szerkezetek száma a következőképpen alakul: az első tagmondat összetevői explicit formában $1 \times 2 \times 3$, azaz 6-féleképpen szerveződhetnek, a második tagmondat összetevői explicit formában $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5$, azaz 120-féleképpen, a harmadik tagmondat összetevői explicit formában $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 2$ (a mellérendelő tagjainak felcserélhetősége miatt), azaz 48-féleképpen. Az összes lehetséges elrendezések számát az is jelentősen megnöveli, hogy a második és a harmadik tagmondat is felcserélhető, valamint bármely összetevő elagytható vagy névmással helyettesíthető. Azok a szórendre vonatkozó megkötések, amelyek a második és a harmadik tagmondat lineáris elrendezéseinek megítélésében számtalan hibás formát eredményeznek, sokkal csökkentik a potenciális sorrendi változatok számát.

1.1. LÉPÉS

P3/Org-[f]{A}:

A P3/Org létrehozásához a következő funktor+argumentuma(i) struktúrákra ([f]{A}-ra) van szükség.

[tud]{r11[.....]: x1; r39[.....]: x2};

[kezd]{r11[.....]: x1; r39[.....]: x2; r49[.....]: x3};

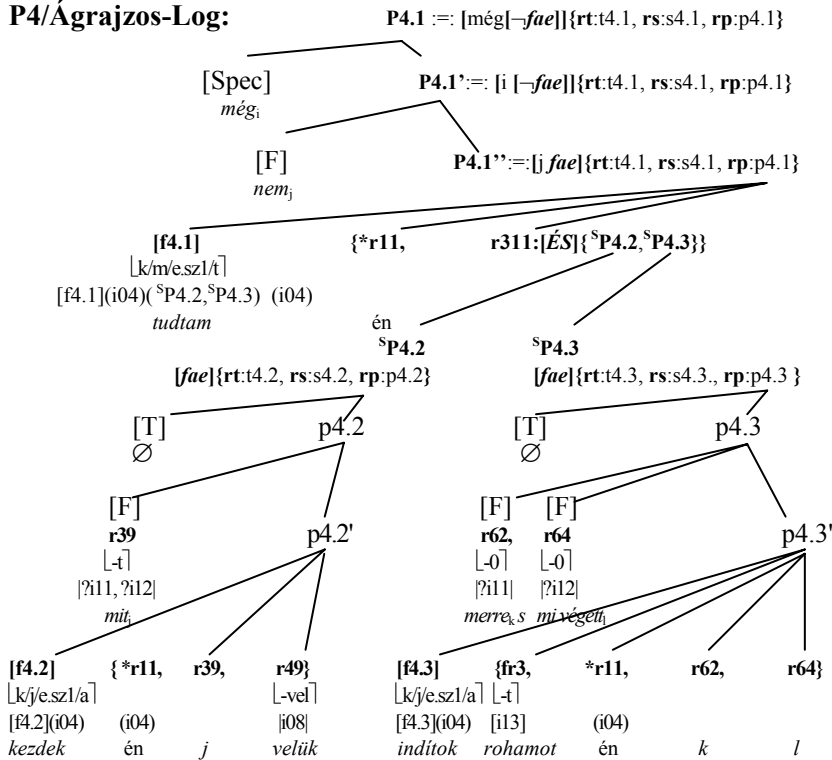
[indít]{fr3[.....]: x1; r11[.....]: x2; r62[.....]: x3; r64[.....]: x4};

2.0. LÉPÉS

K4&vb: *Még nem tudtam (én, azaz Sütő András), mit kezdek (én, azaz Sütő András) majd velük (azaz a szavakkal), merre s mi végett indítok (én, azaz Sütő András) rohamot.*

2.2a. LÉPÉS

P4/Ágrajzos-Log:

Megjegyzés: A A P4.1' és a P4.1'' proposíciók belül, a fókusz ([F]), valamint a ([Spec]) előtt generált pozíciókat az ágrajzban azért nem tüntetem fel, mert nem jutnak szerephez.

2.2b. LÉPÉS

P4&ind/Levezetett-Log:

P4.1 :=: [még[*fae*]]{rt:t4.1, rs:s4.1, rp:p4.1}

P4.1' :=: [~*fae*]{rt:t4.1, rs:s4.1, rp:p4.1}

P4.1'' :=: [*fae*]{rt:t4.1, rs:s4.1, rp:p4.1}

p4.1 :=: ^P[*ud*]_{k/m/e.sz/1/t}[f4.1](i04){P4.2, P4.3}{r11[-0]: *i04; r311: [ÉS]{P4.2, P4.3}},

P4.2 :=: [*fae*]{rt:t4.2, rs:s4.2, rp:p4.2}

p4.2 :=: ^P[*kezd*]_{k/j/e.sz/1/a}[f4.2](i04){r11[-0]: *i04; r39[-t]:
F|?i11, ?i12; r49[-vel]: P|i08}},

[*mi*]{r0: |?i11, ?i12}},

[*majd*]{r0: [t4.2]},

[*ők*]{r0: |i08}}.

P4.3 :=: [*fae*]{rt:t4.3, rs:s4.3, rp:p4.3}

p4.3 :=: ^P[*indít*]_{k/j/e.sz/1/a}[f4.3](i04){fr3[-t]: P|i13; r11[-0]:
*i04; r62[-0]: F|?i11; r64[-végett]: F|?i12}},

[*irány*]{r0: |?i11}},

[*mi*]{r0: |?i12}},

[*roham*]{r0: [i13]},

t4.2=t4.3, ahol t4.2 azt az időpontot, vagy időintervallumot jelöli, amikor Sütő András kezd valamit a szavakkal, t4.3 pedig azt az időpontot, vagy időintervallumot, amikor valamerre és valami végett rohamot indít velük.

2.3. LÉPÉS

P4&ind/Linearizált-Log :=: ^S<^S<Spec[még], F~[f4.1](i04/?i11, ?i12)>, ^S<F|?i11, ?i12|,
P[f4.2](i04), [t4.2], P|i08>, ^S<F|?i11|, F|?i12|, P[f4.3](i04), P[fr3]>>

3.3. LÉPÉS

P4&ind/Linearizált-Ak :=: <<[még] _ '~[f4.1](i04/?i11, ?i12)>, _ _ <'|?i11, ?i12|
[f4.2](i04) [t4.2] |i08>, _ _ <'|?i11| _ '|?i12| [f4.3](i04) [fr3]>>

4.3. A szövegmondat-reprezentáció szerepe a szövegrepresentációban

A kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció egyik fontos sajátossága, hogy szövegek komplex elemzéséhez kíván alapot nyújtani. Szövegelemzésbeli felhasználhatóságának igazolásaként rámutatok azokra a kapcsolódási pontokra, amelyek informatívak mind egy szövegmondat — szöveggörnyezettől és/vagy szituációtól függő — aktuális megformáltságának, mind egy szöveg valamely organizációs szintjének leírásában. Ezirányú vizsgálódásaimat itt nem ismeretem részletesen (lásd DOBI 2000: 23–38), csupán a kutatás eredményeit emelem ki. Mindenekelőtt célszerű ismételten átgondolni a szövegfogalom értelmezését, szerkezeti jellegzetességeit, amelyek meghatározott kívánalmakat támasztanak bármilyen szövegleírással szemben.

PETŐFivel egyetértve úgy gondolom, hogy a szöveg mint kommunikációs egység nem sorolható a nyelvi rendszer egységei közé. Ha elvonatkoztatott nyelvi egységnek gondolnánk, ezzel együtt bármilyen szöveg leírására alkalmas nyelvészeti apparátust és formalizált modellt kellene feltételeznünk. Petőfi azzal indokolja ennek képtelenségét, hogy nem létezhet olyan leíró grammatika, amely rendelkezik szöveg komplexitású nyelvi egység leírására alkalmas morfológiai és szintaktikai komponenssel; valamit olyan prozódiai komponenssel — egy voltaképpen interpretációs komponens “szolgálatában” —, amely minden lehetséges értelmezéshez megfelelő leíró apparátussal szolgál (PETŐFI—BENKES 1998: 21). A komplexitásról szólva elsősorban a kommunikatív komplexitásra gondolunk, nem pedig arra, hogy a szövegek nagy többsége több szövegmondatból álló képződmény.

A szöveg strukturáltsága kétségtelenül több síkon valósul meg. Azonosulni tudok PETŐFINEK azzal a véleményével, hogy ez a szerkesztettség nem, vagy csak bizonyos értelemben tekinthető a szöveg inherens tulajdonságának. “...valamiféle feltételezett ’strukturáltság’ minden bizonnyal *inherens* (belső) tulajdonsága egy “vehikulum”-nak (“fizikai (szöveg)manifesztáció”-nak) nevezett interpretálandó szemiotikai objektumnak” (PETŐFI 2000: 18), de a szöveg több síkján különböző organizációtípusok együttes kölcsönhatásában megvalósuló architektonika olyan “létrehozott” szövegstrukturáltság, amelyet a befogadó a strukturális értelmező interpretáció során képzel el saját élményvilága, elvárásrendszere alapján (i. h.)

Az architektonikát alkotó organizációtípusok rendszerét PETŐFI az alábbi módon képzelel el (PETŐFI 2000: 21):

az

organizáció megnyilvánulási formái
a komplex jel
ténylegesen adott vs kiegészített vehikulumához
rendelt architektonikákban

a formai és szemantikai
kompozíció
vertikális vs horizontális
organizációja

a (kor)referencia-háló
denotatív vs predikatív
organizációja

A szöveg architektonikája egyrészt a szövegben fizikailag megjelenő nyelvi síkon, másrészt a verbálisan kiegészített változat síkján érhető tetten. Az, hogy a szövegmondatokban mely összetevők jelennek meg explicit formában, melyek maradnak implicitek, egyaránt függ a nyelven belüli tényezőktől (pl. nyelvspecifikus névmáshasználat, egyéb grammatikai utalások) és nyelven kívüliektől (pl. kommunikációs helyzet, a szövegalkotó és -befogadó tudáskerete, elvárásrendszere).

A szövegmondat struktúrája elsősorban pragmatikai tényezőktől függően rejthet implicit információkat. A fentebb említett szövegmondat-reprezentációs modell a nyelvészet keretein belül vizsgálja a szövegmondat megszerkesztettségének, illetve a szövegbe mint komplex jelbe való beszerkesztettségének jegeit. Azaz egyrészt a szövegmondatot mint komplex jelet, másrészt a szövegmondatot mint szövegkompozíciós összetevőt elemzi összhangban a strukturális értelmező interpretációval, amely a szöveg valamennyi jelösszetevőjéhez rendel formai és szemiotikai architektonikát.

Az alábbiakban sorra veszem a szövegmondat-reprezentáció egyes lépéseit, megadva rövid értelmezésüket is, ahogyan ezt az elméleti keret bemutatásakor tettem (bal oldalon), majd az szövegoragnizáció elemzésében betöltött szerepüket jellemzem (jobb oldalon).

A szövegmondatok **globális szemiformális megközelítésének** reprezentációs lépései:

• **1.0. ([K..]):**

A szövegmondat szövegben/szövegeként vizuálisan manifesztált formája.

Az architektonika organizációja explicit formában a szövegmondat ténylegesen manifesztált síkján nyilvánul meg. A szemiformális reprezentáció egyik kiindulópontja ez a ténylegesen adott forma mint komplex jel, melyben az

utalások a nyelvi rendszerre, a szövegre és a valóságra vonatkozó ismeretünket felhasználva egészíthető ki. A **ténylegesen manifesztált organizáció a verbálisan kiegészített változattal** oppozícióba állítva nyújt releváns információt a szövegmondat — kontextusnak megfelelő aktuális — architektonikájáról.

- **3.0. ([K..&vb&ind]):**

A szövegmondat verbálisan és korreferencia-indexekkel kiegészített változata, ahol a verbális kiegészítés egyaránt történhet a szövegelőzmény és az elemzett szövegmondatot követő szövegmondatok, valamint a valóságra vonatkozó tudásunk alapján.

Ez a reprezentációs lépés — mivel a szövegmondat (mint verbális forma) által jelölt tényállás összetevőit és a közöttük lévő viszonyokat mutatja meg — a verbálisan kiegészített változattól indul ki. A **ténylegesen manifesztált** és a szöveggörnyezetre, valóságra vonatkozó tudásunkra támaszkodva **verbálisan kiegészített** összetevők korreferenciális összefüggéseit is reprezentálja egyaránt figyelembe véve a grammatikai természetű (igei személyragok, birtokos személyragok, névmásítás) és a szemantikai természetű utalásokat (ismétlés, amely a verbális kiegészítésekkel valószínűleg). Az egyes összetevők referenciális értékének jelölésére alkalmazott indexek és zárójeltípusok a **korreferencia-háló denotatív**, valamint **predikatív** organizációjáról is releváns információt nyújtanak.

- **3.1. ([K..&vb&ind/LeSzin-repr]):**

A szövegmondat verbálisan és korreferencia-indexekkel kiegészített változatának lexiko-szintaktikai reprezentációja, ahol az adott szövegmondatban explicit formában megjelenő összetevőkön kívül a verbális kiegészítések egyes összetevőikhez is morfológiai, szófajra, mondatbeli funkcióra, referenciális értékre vonatkozó információt rendelünk.

A reprezentációs lépés a verbálisan kiegészített szövegmondat összetevőit elemzi lexiko-szintaktikai alapon. Azaz az architektonika elemi szintű organizációját reprezentálja, amelyet az összetevők közötti relációk teremtenek meg (explicit síkon ezeknek a relációknak verbális síkon való megvalósulása). Ennek a lépésnek morfológiai és szófaji komponense a formai és a szemantikai kompozíció **lineáris (horizontális) szerveződését**; a funkcionális mondattan (bizonyos szempontból szemantikai)

és a kompozíciók egységei viszonyait, egymásba épülését elemző komponens pedig a **hierarchikus (vertikális) szerveződést** reprezentálja.

A szövegmondatok **kanonikus megközelítésének** reprezentációs lépései:

- **1.0. ([K..(&vb)]):**

A reprezentált szövegmondat szövegben/szöveggként aktuálisan megvalósuló (vizuálisan manifesztált) formájának verbálisan kiegészített változatához rendelhető potenciális kiindulás-szerkezet-változatok reprezentációja. Ezekben a reprezentációkban az adott szövegmondatban explicit módon kifejtett összetevők eredeti formájukban szerepelnek, az adott szövegmondatban implicit módon jelen lévő összetevőket zárójelbe zárt verbális kiegészítések fejezik ki.

Az elemzett szövegmondatához rendelhető kiinduló szerkezet lehetséges variációinak leírása (a kiinduló szerkezetek kontextusa) a potencialitás síkján reprezentálja a szövegmondatához rendelhető rendszermondat verbálisan kiegészített változatának sorrendi változatait. Így a potencialitás síkján elemzi a mondat-összetevők relációs szervezettőségét, amely szintaktikai/formai, valamint nyelvi-szemantikai szinten is megnyilvánul (kapcsolódva a szövegmondat **formai és szemantikai organizációjának** leírásához).

- **1.1. ([P../Org [f]{A}-]):**

A propozícióként értelmezett adott szövegmondat tagmondatainak alapját képező funktor+argumentumai struktúrák kanonikus leírása, melyben a funktor: verbális elem + morfológiai információ + (az igei toldaléknak megfelelő) korreferenciaindex, minden egyes argumentum-összetevő: szerepindikátor + morfológiai információ + argumentumváltozó felépítésű.

Ez a lépés a **formai és a szemantikai organizációt** mint elvont struktúrát írja le. A szövegmondatához rendelhető rendszermondat alapstruktúrája (a funktor+argumentumai struktúra) az összetevők közötti relációkat mondatfunkciós egységek szerveződéseként adja meg. Nem verbális összetevőkkel operál, csak a szerepindikátorok által jelzett tematikus szerepek teremtette szemantika összefüggéseket reprezentálhatja, az egyes szerepekhez rendelt nyelvspecifikus morfológiai (szintaktikai) információk sem explicitek.

- **2.0. ([K..(&vb)]):**

Az elemzett szövegmondat verbálisan kiegészített változatának reprezentációja.

Ez a lépés voltaképpen a kanonikus reprezentáció tárgyát képező verbális szerkezetet adja meg, amely kapcsolatba hozható a szövegmondat **ténylegesen manifesztált**, valamint **verbálisan kiegészített** változatával.

- **2.2a ([P..&ind/Ágrajzos-Log]):**

Az adott szövegmondat mint propozíció logikai-strukturális reprezentációja ágrajzzal, amely az egyes szövegmondat-összetevőket az adott ko- és/vagy kontextusnak megfelelő logikai szerepüknek megfelelő pozícióban tünteti fel, s indexekkel jelzett nyomokkal utal azokra a mozgásokra is, melyek révén a generált mélystruktúrából a szöveg egységeként manifesztált felszíni szövegmondat-struktúra létrejött.

- **2.2b ([P..&ind/Levezetett-Log]):**

Az adott szövegmondat (ko)referenciaindexek alkalmazásával létrehozott propozicionális reprezentációjához rendelhető logikai rendszermondat-struktúra reprezentációja.

- **2.3. ([P..&ind/Linearizált-Log]):**

Az adott szövegmondathoz rendelt propozíció logikai strukturájának linearizált reprezentációja a verbális kiegészítések figyelmen kívül hagyásával.

A szövegmondat mint propozíciós egység logikai strukturájának reprezentációja egyrészt az architektonika **vertikális**, másrészt **horizontális (közelebről: szekvenciális) organizációját** jellemzi. A logikai-struktúra reprezentációja ugyanis az egyes összetevőkhöz logikai jegyeket rendelve a szövegmondatot topik-predikátum strukturaként értelmezi a logikai összetevők lineáris elrendezését is reprezentálva.

A szövegmondat levezetett-logikai reprezentációja azon túl, hogy logikai jegyeket (^S: (szöveg)mondat, ^T: topik, ^F: fókusz, ^{Spec}: speciális funkciójú elem) rendel az egyes kiemelt összetevőkhöz megadva ezzel a szövegmondat logikai strukturáját, reprezentálja az összetevők nominális, illetve történésreferenciáját, a **denotatív és predikatív organizációt**. Mivel a korreferenciaindexek melléjelezése utal az egyes összetevők explicit vagy implicit voltára, az adott lépés kapcsolatba hozható a szövegmondat **ténylegesen manifesztált**, illetve **verbálisan kiegészített változatával** is.

A linearizált reprezentáció a szövegmondat explicit összetevői révén létrejövő formai és szemantikai kompozíciót reprezentálja, ahol a **formai kompozíció** az egyes összetevőket jelző korreferenciaindexek lineáris elrendezése, valamint a kisebb kompozíciós egységek szövegmondatba való beszerkesztettsége révén, a **szemantikai kompozíció** pedig a szintén a korreferenciaindexekkel jelölt nominális (**denotatív**) és történés- (**predikatív**) referenciák összefüggései által valósul meg.

• **3.3. ([P..&ind/Linearizált-Ak/Vz]):**

Az adott szövegmondathoz rendelt *pro-
pozíció*nak megfeleltetett — kizárólag pro-
zódiai jegyeket tartalmazó — akusztikai
manifesztáció vizuálisan megjelenített line-
arizált reprezentációja a verbális kiegészítések figyelmen kívül hagyásával.

Ez a lépés — azokon az információ-
kon (denotatív és predikatív organizá-
ció; a formai és a szemantikai kompozí-
ció vertikális és horizontális organizá-
ciója) túl, melyeket az organizációra vo-
natkozóan a linearizált logikai reprezen-
táció nyújt — szemantikai többletet ad a
prozódiai (interpretációs) jellemzők
feltüntetése által.

Úgy gondolom, hogy az itt vázolt összefüggések a szövegszintű nyelvi (nyel-
vészeti/szövegnyelvészeti) leírás szempontjából hasznos tanulságokkal szolgál.

A szövegmondatok reprezentációja releváns információkat nyújt az architek-
tonika organizációtípusainak elemzésében, lehetségesnek gondolom, hogy ma-
gában a tipológiában, illetve az egyes típusok jellemzésében is.

Az itt bemutatott összegzés csupán egyetlen példája annak, hogy a szöveg-
mondatok megfelelően irányított reprezentációja szövegtani elemzésekben is
eredményesen alkalmazható.

A szövegmondatok elemző-interpretatív leírása és az architektonika vizsgá-
lata egymás szolgálatában nyújtanak alapot egy olyan szövegnyelvészeti repre-
zentációs modell megalkotásához, amely alkalmazza a fennálló leíró gram-
matikák komponensei közül azokat, amelyek az elemző-leíró reprezentáció
tárgyával és céljával összhangban releváns információkkal szolgálhatnak.

Kitekintés

Az eddigiekben az volt a szándékom, hogy bemutassam, milyen aspektusok érvényesítendők egy lehetőség szerint explicit szemiotikai textológiai szövegmondat-megközelítés keretében, illetve hogy a szóban forgó szempontok érvényesítéséhez véleményem szerint milyen apparátus szolgál megfelelő eszközként.

A szövegmondatok reprezentációjával kapcsolatban megfogalmazható feladatok két csoportba sorolhatók:

A feladatok egy része közvetlenül a reprezentációs modellt érinti. Ebben a keretben kiindulási alapunk az, hogy a szövegmondat-reprezentációs modell szintaktikai alapon áll, ugyanakkor kijelöli a szemantikai és a pragmatikai reprezentáció helyét is az elemzés keretén belül. Ebből kiindulva adódik a feladat: e két utóbbi komponens belső felépítésének, működésének kidolgozása elméleti szempontok figyelembevételével. Közvetlenül a reprezentációs modellel kapcsolatos feladat továbbá a reprezentációs nyelv felülvizsgálata a lehetőség szerint optimális formalizálásra való törekvést tartva szem előtt.

A feladatok másik része a szövegmondat-leírás elméleti keretével függ össze. Ezen a téren elsőként a létrehozott diszciplináris keretből kiindulva egy kiterjesztett szemantikai és pragmatikai aspektust is lehetővé tevő elemzés interdiszciplináris elméleti keretének kidolgozása szükséges.

Mivel a szövegmondat-reprezentáció tágabb elméleti kerete a szemiotikai textológia, a további szövegnyelvészeti vizsgálatnak három fő irányba kell mutatnia. E három terület: a korreferencialitás, a szövegmondatok összetevőinek, valamint maguknak a szövegmondatoknak a lineáris elrendezése.

Az alábbiakban azt tekintem át, hogy ezekhez a területekhez kapcsolódóan milyen további kérdések válaszolandók meg. Ennek megfelelően e vázaltszerű áttekintés az alábbi három téma köré szerveződik:

1. Milyen feladatok oldandók meg a korreferencialitással kapcsolatban?
2. Milyen feladatok oldandók meg a linearizálással kapcsolatban?
3. Milyen feladatok oldandók meg általában a szövegorganizációval kapcsolatban?

1. A korreferencialitás kérdéséről

Egy explicit korreferenciális elemzés számára mindenképp először lehetővé kell tenni egyrészt korreferenciális elemek, másrészt bármely referenciális elemhez

korreferenciális antecedens és/vagy posztcedens megállapítását. Ehhez explicit szintaktikai alapokon álló szemantikai megközelítés dolgozandó ki, meghatározva a reprezentációhoz szükséges diszciplináris összetevőket, illetve az ezek keretében működő leíró apparátust. Ehhez szemantikai alap annak meghatározása, hogy formailag és tartalmilag milyen legyen egy tezaursztikus szótárban fellelhető szótári explikációk struktúrája. Ez a kérdés az explikandumokra és az explikánsokra vonatkozó feladatokat foglal magában.

1.1. Elsőként arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy milyen legyen az explikandum formai struktúrája.

Ebben a kérdésben segítségünkre lehet az az elképzelés, amit dolgozatom 4. fejezetében fejtettem ki a propozíciómag felépítéséről. Eszerint a propozíciómag funktorból és argumentumaiból, valamint a funktorhoz kapcsolható kvalifikátorokból, kvantifikátorokból (és ezek lehetséges modifikátoraiból) áll. Egy explikációban — az egységes kezelhetőség érdekében — a funktor mellett minden olyan argumentum fel van tüntetve, amely az adott funktorhoz kapcsolódhat. Az argumentumoknak az a sorrendje, amelyet a propozíciómagot szemléltetve — az említett helyen — megadtam, az argumentumok egy lehetséges elrendezése. Mivel azonban az egyes argumentumok státusa egyértelműen jelezhető a hozzájuk rendelhető szerepindikátorok által, voltaképpen bármilyen sorrendben meg lehet adni őket.

Az explikandum összetevőivel — a funktorral és a hozzá rendelhető összetevőkkel kapcsolatban — néhány további kérdésre is választ kell keresnünk: Mit tekintünk funktornak, azaz egyetlen szótári egységnek? Hogyan jellemezhetők azok az argumentumok, argumentumhelyek, változók, amelyeket egy adott funktor megkíván, illetőleg hogyan jellemezhetők azok a kvalifikátorok, kvantifikátorok, valamint esetleges modifikátoraik, amelyek a szóban forgó funktorhoz kapcsolódhatnak?

Ezekben a kérdésekben arra támaszkodhatunk, hogy egy szócikk explikandum-összetevője komplex funktor + argumentumai szerkezetű. A “komplexség” azt jelenti, hogy a funktorhoz — argumentumain kívül — lehetséges kvalifikátorok és/vagy kvantifikátorok, illetve ezek lehetséges modifikátorai kapcsolódhatnak.

A komplex funktor + argumentumai struktúrák reprezentálásával kapcsolatban minden funktorra nézve először az döntendő el, hogy milyen dimenziókra vonatkozóan kvalifikálhatók, kvantifikálhatók.

Ezek a dimenziójelölők az argumentumokhoz rendelhető szerepindikátorokhoz hasonló szerepet töltenek be. Ahogy a szerepindikátorok mellett változók állnak, amelyek az őket verbálisan kifejező egységekre utalnak, a dimenziók mellett ugyanúgy változók utalnak a lehetséges kvalifikátor és/vagy kvantifikátor szerepét betöltő verbális egységekre. Ugyanez jellemző a modifikáto-

rokra: minden kvalifikátorral és kvantifikátorral kapcsolatban el kell dönteni, hogy milyen dimenziókra vonatkozóan modifikálható, és ezek mellett a dimenziók mellett ugyanúgy változók utalnak a modifikátor szerepét betölteni képes lehetséges verbális egységekre.

1.2. A következő lépésként az **explikánsok felépítését** kell meghatároznunk.

Az **explikánsokra vonatkozóan** egy olyan struktúrát célszerű létrehozunk, amelyben egyrészt megtalálható a funktor verbális értelmezése, másrészt azoknak az egységeknek a szemantikai jellemzése, amelyek argumentum-, illetőleg kvalifikátor-, kvantifikátor-, modifikátorhelyeket tölthetnek be.

Az explikációs struktúrákkal kapcsolatban megvizsgálandó továbbá az is, hogy az explikációkban előforduló nyelvi elemek halmazán belül deklarálni lehet-e olyan részhalmazt, amely az adott rendszeren belül nem explikálandó. Azaz: lehetséges-e szemantikai primitíveket bevezetni és alkalmazni, vagy sem.

Az ily módon értelmezett explikációk lehetőséget adnak a legkülönbözőbb típusú tezauszitikus korreferenciarelációk felfedésére.

A korreferenciarelációkkal kapcsolatban még egy lényeges kérdésre mindenképpen választ kell keresnünk: milyen fokú explicitiségre lehet törekedni olyan szintaktikai szabályok összeállításában, amelyeknek feladata referenciális egységek korreferens antecedenseinek, illetve posztcedenseinek feltárása.

2. A linearizáció kérdéséről

2.1. A szövegmondat-összetevők lineáris elrendezéséről

Egy szövegmondat összetevőinek lineáris elrendezésével kapcsolatban, a szövegmondat-reprezentációs modell nyújtotta eredményekből kiindulva véleményem szerint két kérdés vetődik fel közvetlenül.

Az egyik a reprezentáció tárgyául szolgáló szövegmondathoz rendelhető kiinduló szerkezetek halmazára vonatkozik: Megállapítható-e olyan szabályrendszer, amely egy szövegmondat szerkezeti képletéből képes levezetni a szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek halmazát?

A másik kérdés a kiinduló szerkezetek pragmatikájával kapcsolatban fogalmazódik meg: A rendszeryelvészet pragmatikai komponensén belül milyen mértékig lehetséges megfogalmazni azokat a feltételeket, amelyek a kiinduló szerkezet-családok elemeinek kontextuális, illetve kontextuális realizációjához szükségesek, illetőleg elégségesek?

2.2. A szövegmondatok lineáris elrendezéséről

A szövegmondatok lineáris elrendezésének reprezentálása voltaképpen a linearizált szövegorganizáció leírását jelenti, és ezzel szükségszerűen szoros összefüggésben a relációs organizációét is.

A szövegmondatok lineáris elrendezését vizsgálva óhatatlanul felvetődik az a kérdés, hogy fellelhetők-e vajon olyan szövegmondat-sajátságok, amelyek valamilyen módon befolyásolják, esetleg meghatározzák annak a szövegmondatnak (esetleg azoknak a szövegmondatoknak) a szintaktikai és/vagy szemantikai és/vagy pragmatikai sajátságait, amelyek egy adott szövegmondat közvetlen környezetében (azaz előtte és utána) előfordulhatnak. Ezzel voltaképpen azt latolgatjuk, hogy meddig terjeszthető ki a mondatgrammatika kompetenciája a szöveg-összefüggőség leírásában.

A linearizáció kérdésköréhez tartozó két terület értelmezéséből közvetlenül adódik a feladat: meg kell próbálnunk megtalálni azt az analógiát, amely a szövegmondat-összetevők és a szövegmondatok között a lineáris elrendezés tekintetében fennáll. Azoknak a jelenségeknek a körülhatárolása, illetőleg kérdéseknek a megfogalmazása, amelyek az analógia igazolásaként felhasználhatók, részletekbe menő és körültekintő kutatást igényel.

Ennek a kutatásnak kiindulópontjaként szolgálhat az a megalapozott feltevés, hogy amikor egy szövegmondat mellérendelő összetételű, akkor a tagmondatok lehetséges sorrendjének megállapítása ugyanolyan kérdéseket vet fel, mint az önálló szövegmondatok lehetséges egymásutánjainak a vizsgálata.

3. A szövegorganizáció kérdéséről általában

A szövegmondatok lehetőség szerinti explicit leírására létrehozott modell egyik törekvése az, hogy szövegek reprezentációja számára nyújtson alapot. A további kutatási irány(ok) felvázolásakor ezért figyelembe kell vennünk a szövegorganizáció leírásával kapcsolatban felvetődő feladatokat, kérdéseket is.

A szövegmondatok reprezentációjára létrehozott modell szintaktikai alapon áll, szemantikai és pragmatikai aspektusokat olyan mértékben és formában érvényesít, amilyen mértékben ez az adott keretben szükségesnek és elégségesnek mutatkozik.

A szövegorganizáció kérdésében is abból indulhatunk ki, hogy a szövegmondatok reprezentációjának tágabb kerete a szemiotikai textológia, ezért a szövegmondatok explicit leírására törekvő vizsgálat a megközelítés szemantikai és pragmatikai kiterjesztését kívánja meg.

Ezen a ponton ki kell térnünk arra, hogy a szövegmondatok nyelvi rendszerből kiinduló elemzése milyen interpretatív megközelítés keretében megy végbe, illetőleg milyen értelmező megközelítést kíván meg a szövegorganizáció más-

fajta interpretatív megközelítése. Ahogyan a bevezetőben utaltam erre, a szövegmondatok elemző megközelítésében kizárólag az *elméleti – értelmező – elsőfokú – leíró – strukturális interpretációval* foglalkozom.

Hogy a szövegorganizáció reprezentációja szempontjából felvetődő kérdéseket kellő pontossággal fogalmazhassuk meg, az interpretáció szemantikai szintjeinek megkülönböztetését lehetővé tevő propozíciómag-típusokat kell szemügyre vennünk. Az egyes propozíciómagok közötti különbségtevés alapja a bennük szereplő funktorok szemantikai típusa. A propozíciómagok szövegmondat-reprezentációban betöltött szerepéről, típusairól a 4. fejezetben a funktor + argumentumai struktúra fogalmának értelmezésekor részletesen szoltam. Itt csupán jelzésszerűen utalok a propozíciómagoknak azokra a sajátosságaira, amelyek az interpretációval, a szövegorganizációval, ezáltal a szövegmondatok reprezentációjával kapcsolatba állíthatók.

A propozíciómagok — a bennük szereplő funktor szemantikai természetétől függően — négy fő csoportba sorolhatók: kommunikatív (*kommunikál*), performatív-modális (pl. *csak úgy mond, informál, állít*), világalkotó (pl. *tud, feltételez, hisz*) és neutrális funkciók (pl. *megy, énekel, főz*) különböztethetők meg. Azokhoz a funktorokhoz, amelyek ezeket a szemantikai tulajdonságokat kifejezik, szemantikai tulajdonságaiknak megfelelő argumentumok rendelhetők, ezáltal propozíciómagokat hozva létre. Ahogy ezt a 4. fejezetben bemutattam, a propozíciómagokból elemi propozíciók hozhatók létre. A propozíciók szemantikai funkciótípusuk alapján szintén négyfélék lehetnek: kommunikatívak, performatív-modálisak, világalkotók, deskriptívek. Egy elemi propozíció típusát a szemantikai funkciótípus, valamint a propozíció magját alkotó alapstruktúra szemantikai típusa együtt határozza meg. (Vö. PETŐFI 1996: 34.) Ezzel a témával PETŐFI több munkájában foglalkozik, a propozíciók reprezentációját részletesen ismerteti *Az explicitéség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában* című írásában (i. h.).

A szövegmondat és a szövegorganizáció elemzése szempontjából — a propozíciók témaköréhez kapcsolódóan — az alábbi kettős vonatkozású kérdés fogalmazódik meg.

– Egyrészt: az úgynevezett világalkotó elemek milyen interpretatív operációk eredményeként rendelhetők a szövegmondatokhoz.

– Másrészt: a hozzárendeléseknek a végrehajtása után a szövegben kifejezésre juttatott események, történések, cselekedetek milyen módon rendelhetők hozzá a szöveg egyes szereplőinek és/vagy a szöveg adott értelmezőjének részvilágaihoz. Ez voltaképpen egy adott szöveg nem logikai értelemben vett lehetséges világainak meghatározását jelenti.

Végül a következő kérdésre is választ kell keresnünk:

– Milyen feltételek teljesülése mellett valósítható meg a korreferencialitást, a szövegmondat-összetevők lineáris elrendezését, valamint a

tagmondatok, illetőleg szövegmondatok lineáris elrendezését illetően az argumentatív interpretáció? Más szóval: Ezeknek a területeknek a reprezentációja milyen argumentáció-rendszereket követel, illetve enged meg?

Az itt megfogalmazott kérdések a kutatásnak lehetséges irányait jelölik ki, amelyek között kiemelkedő fontosságúnak gondolom egy lehetőség szerint formalizált szemantikai reprezentáció kidolgozását.

Irodalom

- ANDOR JÓZSEF 1979a. A nyelvléírás szövegtanának egyik lehetséges megközelítése. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 33–45.
- ANDOR JÓZSEF 1979b. Az esetgrammatika elméletének új útjai. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 451–459.
- ANDOR JÓZSEF 1982. Napjaink esetgrammatikája nagyító alatt. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV*, 5–15.
- ANTAL LÁSZLÓ 1976. Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 5–14.
- ANTAL LÁSZLÓ 1979. Szöveg, nyelv, tartalom. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 67–72.
- AUSTIN, JOHN L. 1962/1990. *Tetten ért szavak*. (Ford. Pléh Csaba.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BAHTYIN, M. M. 1986. A szöveg problémája a nyelvészetben, a filológiában és más humán tudományban. In: *A beszéd és a valóság*. Gondolat, Budapest, 479–514.
- BALÁZS JÁNOS 1979. A szövegtan alapjai. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 9–21.
- BALÁZS JÁNOS 1985. *A szöveg*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BÁNRÉTI ZOLTÁN 1979a. Téma és anaforikus viszonyok a szövegben. *Magyar Nyelv*, 406–415.
- BÁNRÉTI ZOLTÁN 1979b. A szempont a szövegépítkezésben. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 77–82.
- BÁNRÉTI ZOLTÁN 1992. A mellérendelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 715–796.
- DE BEAUGRANDE, ROBERT-ALAIN—DRESSLER, WOLFGANG U. 1981. *Einführung in die Textlinguistik*. Niemeyer, Tübingen.

- DE BEAUGRANDE, ROBERT-ALAIN—DRESSLER, WOLFGANG U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina, Budapest.
- BÉKÉSI IMRE 1976. A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és szinteződésének vizsgálatáról. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 15–25.
- BÉKÉSI IMRE 1979. A kapcsolás problematikája. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 73–76.
- BÉKÉSI IMRE 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÉKÉSI IMRE 1986. *A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondatszerkezeti elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÉKÉSI IMRE 1990. Az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttere. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 1*. JGyTF Kiadó, Szeged, 23–27.
- BÉKÉSI IMRE 1991. A kettős szillogizmus. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 2*. JGyTF Kiadó, Szeged, 38–54.
- BÉKÉSI IMRE 1993. *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. JGyTF Kiadó, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 1994. A mondatnyelvészet és a szövegnyelvészet között: a tömbösödés. In: Petőfi S. János—Bácsi János—Békési Imre—Benkes Zsuzsa—Vass László (szerk.): *Szövegtan és prózaelemzés. A rövidpróza kreatív-produktív megközelítéséhez*. Trezor Kiadó, Budapest, 23–40, 158–189.
- BÉKÉSI IMRE 2001a. *Osztatlan filológia*. Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 2001b. A tömbösödés. In: Békési Imre: *Osztatlan filológia*. Szeged, 111–128.
- BÉKÉSI IMRE 2001c. A rövidszöveg szövegsége. In: Békési Imre: *Osztatlan filológia*. Szeged, 129–143.
- BÉKÉSI IMRE 2001d. Kép, szöveg, mentális kép. In: Békési Imre: *Osztatlan filológia*. Szeged, 163–177.
- BENCÉDI JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ 1991. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENCZE LÓRÁNT 1991. Élő szónak súlyos volta. Putatív szövegvizsgálati modell és alkalmazásának kísérlete. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 3*. JGyTF Kiadó, Szeged, 13–40.
- BENCZE LÓRÁNT 1993. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 41–49.
- BENCZE LÓRÁNT 1996. *Mikor miért kinek hogyan. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LÁSZLÓ 1968. Halmazott mondatrészes mondatok. *Magyar Nyelvőr* 92: 446–452.

- BENKŐ LÁSZLÓ 1988. A szövegkapcsoló és. In: Kiss Jenő—Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 186–193.
- BERRÁR JOLÁN 1967. A mondattípusok története. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 457–486.
- BERRÁR JOLÁN 1977. Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez. In: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 171–188.
- BIASCI, CLAUDIA—FRITSCHÉ, JOHANNES 1981. Einleitung. Claudia Biasci—Johannes Fritsche (hg.): *Papiere zur Textlinguistik. Band 18. Texttheorie, Textrepräsentation. Theoretische Grundlagen der kanonischen sinnsemantischen Repräsentation von Texten.* Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1–4.
- BIERWISH, MANFRED 1987. Linguistik als kognitive Wissenschaft – Erklärungen zu einem Forschungsprogramm. *Zeitschrift für Germanistik* 6: 645–667.
- BÓKAY ANTAL 1979. A szövegelmélet modelljei és alkalmazási lehetőségeik. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 47–55.
- BRINKER, KLAUS 1988². *Linguistische Textanalyse. Grundlagen der Germanistik* 29. Erich Schmidt, Berlin.
- BUDAI LÁSZLÓ 1996–1997. A valenciáfogalom kialakulása, bővülése és a valenciakutatások problematikája. Orbán Sándor—V. Raisz Rózsa (szerk.): *Az Eszterházy Károly tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvről.* Eger, 5–44.
- BÜHLER, KARL 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache.* Fischer, Jena.
- CHOMSKY, NOAM 1957. *Syntactic Structures.* The Hague—Paris.
- CHOMSKY, NOAM 1965. *Aspects of the Theory of Syntax.* Cambridge, Massachusetts.
- CHOMSKY, NOAM 1969. *Aspekte der Syntax-Theorie.* Schöningh Verlag, Frankfurt (Main).
- CHOMSKY, NOAM 1982. *Lectures on Government and Binding. The Pisa Lectures. Foris Publications.* Dordrecht—Holland/Cinnaminon—U. S. A.
- CHOMSKY, NOAM 1995a. *Nyelv és elme.* Osiris-Századvég, Budapest.
- CHOMSKY, NOAM 1995b. *Mondattani szerkezetek.* Osiris-Századvég, Budapest.
- COSERIU, EUGENIO 1981. *Textlinguistik. Eine Einführung.* Narr, Tübingen.
- CSÚRI KÁROLY 1976. Egy narratív struktúratípus néhány szabályszerűsége. (Generatív szempontú megközelítés.) In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI,* 37–49.
- DANEŠ, FRANTIŠEK 1971. Zur linguistischen Analyse der Textstruktur. *Folia Linguistica* IV, 72–78.

- DANEŠ, FRANTIŠEK 1976. Zur semantischen und thematischen Struktur des Kommunikats. In: František Daneš—Dieter Viehweger (hg.): *Studia grammatica XI*, 29–40.
- DANEŠ, FRANTIŠEK 1977. Zum Status der Textebene. In: František Daneš—Dieter Viehweger (hg.): *Studia grammatica XVIII*, 153–158.
- DANEŠ, FRANTIŠEK 1982. A szövegstruktúra nyelvészeti elemzéséhez (Danyi Magdolna fordítása). In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 45–50.
- DÁNIEL ÁGNES 1990. *Szó — szöveg — szer — szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1979. A szöveg alaptermészetéről. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 57–65.
- DEZSŐ LÁSZLÓ—SZÉPE GYÖRGY 1967. Adalékok a topic – comment problémához. *Nyelvtudományi Közlemények* 69: 365–388.
- VAN DIJK 1972. *Some Problems of Text Grammars*, Mouton, The Hague.
- VAN DIJK 1980. *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung*. Niemeyer, Tübingen.
- VAN DIJK 1982. Kontextus és megismerés. (Ford. Odorics Ferenc.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 63–81.
- VAN DIJK 1982. Pragmatikai kötőelemek. (Ford. Fábricz Károly.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 83–90.
- DOBI EDIT 2000. A korreferenciaelemzés kérdésének rendszernyelvészeti megközelítése szemiotikai textológiai keretben. In: Dobi Edit—Petőfi S. János (szerk.): *Officina Textologica 4*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 81–123.
- DRESSLER, WOLFGANG 1973. *Einführung in die Textlinguistik*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1966. Az igék szótári ábrázolásáról. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 183–214.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1973. Közlélmélet, grammatika, aktuális mondattagolás. In: Telegdi Zsigmond—Dezső László (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX*, 65–85.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- FÁBRICZ KÁROLY 1985–1986. A denotatív és a pragmatikus jelentés összefüggéséről. In: Róna-Tas András (szerk.): *Nyelvészeti Dolgozatok*. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 107–114.
- FEHÉR ERZSÉBET 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FERENCZY GYULA—KLAUDY KINGA 1976. A szövegnyelvészet néhány alapkérdése. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 313–322.
- FILLMORE, CHARLES J. 1968. The Case for Case. In: E. Bach—R. T. Harms (ed.): *Universals in Linguistic Theory*. New York, 1–88.
- FILLMORE, CHARLES J. 1990. A nyelvészet mint a beszédelemzés eszköze. In: Síklaki: *A szóbeli befolyásolás alapjai I.—II.* Tankönyvkiadó, Budapest, I.: 90–118.
- FREGE, GOTTLIB 1892/1966. Über Sinn und Bedeutung. In: Günther Patzig (hg.): *Funktion, Begriff, Bedeutung*. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 40–65.
- FRICSOVSZKY ÉVA 1997. *A szövegnyelvészet helye a nyelvtudományban*. (Előadás. Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság emlékülésén 1997. Április 22-én.)
- GAÁL EDIT 1983. A szövegtan helye a nyelvtani rendszerben. In: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 107–111.
- GÖRGEY ESZTER—JÉKEL PÁL—PAPP FERENC 1976. Automatikus szövegelemzés a legalsó nyelvi szinteken. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 115–125.
- GÜLICH, ELISABETH—RAIBLE, WOLFGANG 1977. *Linguistische Textmodelle. Grundlagen und Möglichkeiten*. W. Fink, München.
- HAADER LEA 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 472–530.
- HABERMAS, JÜRGEN 1997. Mi az egyetemes pragmatika? In: Pléh Csaba—Síklaki István—Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 228–259.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1998. Gondolatok a strukturalista mondattanról. (Hadrovics László hagyatékából.) *Magyar Nyelvőr* 122: 58–63.
- HANGAY ZOLTÁN 1996. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok történeti adalékokon. In: R. Molnár Emma—Galgóczy László—Nagy L. János (szerk.): *Absztrakció és valóság*. Békési Imre köszöntése. JGyTF Kiadó, Szeged, 147–151.
- HARTMANN, PETER 1971. Text als linguistisches Objekt. In: V. W. Stempel (hg.): *Beiträge zur Textlinguistik*. München, 9–29.

- HARWEG, ROLAND 1968. Textkonstitution durch Pronomina. In: Harweg Roland: *Pronomina und Textkonstitution*. Wilhelm Fink Verlag, München, 139–367.
- ISENBERG, HORST 1968. Überlegungen zur Texttheorie. *ASG-Bericht 2*: 1–18.
- ISENBERG, HORST 1976. Einige Grundbegriffe für eine linguistische Texttheorie. In: František Daneš—Dieter Viehweger (hg.): *Studia grammatica XI*, 47–145.
- ISENBERG, HORST 1977. Text versus Satz. In: František Daneš—Dieter Viehweger (hg.): *Studia grammatica XVIII*, 119–146.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1983. Szövegtani vázlatok. In: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 152–163.
- JUHÁSZ JÓZSEF—SZŐKE ISTVÁN—O. NAGY GÁBOR—KOVALOVSKY MIKLÓS (szerk.) 1972. *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KABÁN ANNAMÁRIA 1996. Szövegpragmatikai kérdések. In: R. Molnár Emma—Galgóczy László—Nagy L. János (szerk.): *Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése*. JGyTF Kiadó, Szeged, 171–178.
- KANYÓ ZOLTÁN 1972. A pragmatika a szemiotikában és a nyelvészetben. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII*, 105–118.
- KÁROLY SÁNDOR 1963. Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Kiadványok I*: 161–186.
- KÁROLY SÁNDOR 1972. Nyelvtörténet és kommunikáció. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII*, 119–131.
- KÁROLY SÁNDOR 1979. A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 23–32.
- KÁROLY SÁNDOR 1980–81. Mondat és megnyilatkozás. In: Ferenczi Imre—Károly Sándor—Mikola Tibor (szerk.): *Néprajz és nyelvtudomány XXIV–XXV*, 49–62.
- KÁROLY SÁNDOR 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor (Mondattan/szöveggrammatika)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 761–851.
- KELEMEN JÁNOS 1976. Szöveg és jelentés. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 183–196.
- KENESEI ISTVÁN 1985. Az alárendelő mondatok a magyarban: szerkezetek, problémák, érvek és ellenérvek. *Nyelvtudományi Közlemények 87*: 311–350.

- KERTÉSZ ANDRÁS 1992. Textológia és tudományelmélet. In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 5*. JGyTF Kiadó, Szeged, 135–143.
- KESZLER BORBÁLA 2000b. Előszó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 19–22.
- KESZLER BORBÁLA 2000c. A többszörösen összetett mondatok elemzése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 542–554.
- KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000a. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 1970. Fillmore eset-grammatikája. *Modern nyelvoktatás 8*: 85–95.
- KIEFER FERENC 1976. A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 197–222.
- KIEFER FERENC 1979. Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet. *Magyar Nyelvőr 103/2*: 216–225.
- KIEFER FERENC 1983a. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 203–230.
- KIEFER FERENC 1983b. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 1984. A magyar aspektusrendszer vázlatja. In: Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV*, 127–149.
- KIEFER FERENC 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN 1991. A többszörös kérdésről. In: Hunyadi László—Klaudy Kinga—Lengyel Zsolt—Székely Gábor (szerk.): *Könyv Papp Ferencnek. Tanulmánygyűjtemény Papp Ferenc 60. Születésnapjára*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 79–89.
- É. KISS KATALIN 1993. A magyar mondatszerkezet típusáról. *Magyar Nyelv LXXXIX*, 163–172.
- É. KISS KATALIN 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin—Kiefer Ferenc—Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 17–186.
- É. KISS KATALIN—KIEFER FERENC—SIPTÁR PÉTER 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN—SZABOLCSI ANNA 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai kiadó, Budapest, 21–77.
- KNOBLOCH, CLEMENS 1990. Zum Status und zur Geschichte des Textbegriffs. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 66–87.

- KOCSÁNY PIROSKA 1985. Az aforizma mint szövegtípus. In: *Studia Poetica*, 59–74.
- KOCSÁNY PIROSKA 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegek nyelvészete? *Filológiai Közöny*, 26–43.
- KOCSÁNY PIROSKA 1992. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 5*. JGyTF Kiadó, Szeged, 145–152.
- KOCSÁNY PIROSKA 1996. Szövegnyelvészet és szövegtan. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stílusztika? (Stíluselméleti tanulmányok.)* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 152–163.
- KOCSÁNY PIROSKA 1997. Pro-drop und Textkohärenz: Interagierende Regeln im Gebrauch des Subjektpronomens im Ungarischen. *Acta Linguistica Hungarica*, 385–411.
- M. KORCSMÁROS VALÉRIA 1992. *Mondattan I.* (Deme László előadásai alapján összeállította M. Korcsmáros Valéria.) József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- KUGLER NÓRA 2000a. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 275–281.
- KUGLER NÓRA 2000b. A mondattan általános kérdései. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 369–393.
- LANG, EWALD 1973. Über einige Schwierigkeiten beim Postulieren einer Textgrammatik. In: F. Kiefer—N. Ruwet (eds.): *Generative Grammar in Europe*, Riedel, Dordrecht. 284–314.
- MÁTÉ JAKAB 1991. A magyar szövegtani kutatások mai helyzete I-II. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 2–3*. JGyTF Kiadó, Szeged, 73–116, 105–143.
- H. MOLNÁR ILONA 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. In: Károly Sándor—Telegdi Zsigmond (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI*, 229–270.
- NAGY FERENC 1983. A szövegkohézióról. In: Rác Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 231–238.
- NAGY FERENC 1984. *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- NEMES MAGDOLNA 2000. Adalékok a szövegmondatok rendszer- és szövegnyelvészeti elemzéséhez. (A mondatelemzés tárgyátományáról és reprezentációs nyelveiről). In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 13*. JGyF Kiadó, Szeged, 57–72.
- NEUBAUER, FRITZ—JÁNOS S. PETŐFI 1981. Wortsemantik, Lexikonsysteme und Textinterpretation. In: Wolfgang Heydrich (hg.): *Papiere zur Textlinguistik*.

- Band 31. *Lexikoneinträge. Grundelemente der semantischen Struktur V.* Helmut Buske Verlag, Hamburg, 149–190.
- OOMEN, URSULA 1972. Systemtheorie der Texte. *Folia Linguistica V*, 12–34.
- PALEK, BOHUMIL 1978. Textverweis. Ein Beitrag zur Hypersyntax. In: Wolfgang Dressler: *Textlinguistik*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 167–184.
- PALEK, BOHUMIL—FISCHER, GERO 1977. Ein Modell der Referenzstruktur des Textes. In: František Daneš—Dieter Viehweger (hg.): *Studia grammatica XVIII*, 73–102.
- PAPP ZSUZSANNA 1991. Legkorábbi emlékeink szöveggrammatikája. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 755–781.
- PAUSE, PETER E. 1991. Anaphern im Text. In: Armin von Stechov—Dieter Wunderlich (eds.): *Semantik. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Walter de Gruyter/Berlin/New-York, 548–559.
- PETE ISTVÁN 1993. Főmondatrész vagy főmondatrészek. *Magyar Nyelvőr 117/1*: 154–166.
- PETE ISTVÁN 1996. Valenciatípusok és a strukturális magyar nyelvtan. In: R. Molnár Emma—Galgóczy László—Nagy L. János (szerk.): *Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése*. JGyTF Kiadó, Szeged, 243–252.
- PÉTER MIHÁLY 1986. A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. *Magyar Nyelv LXXXII*, 1–10.
- PÉTER MIHÁLY 1992. A szövegtani kutatásról. In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 5*. JGyTF Kiadó, Szeged, 171–176.
- PETŐFI S. JÁNOS 1969a. *On the problems of co-textual analysis of texts*. (International Conference on Computational Linguistics /=COLLING/, Preprint 50.) Stockholm: Research Group for Quantitative Linguistics /=KVAL/.
- PETŐFI S. JÁNOS 1969b. *A tezaurusz kérdés jelenlegi helyzete különös tekintettel a tudományos, műszaki-gazdasági tájékoztatásra*. OMKDK, Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS 1972. A mondatgrammatikától egy formális szemiotikai szövegelméletig (A természetes nyelvek jelenkori kutatásának egyik fő irányáról). *Magyar Műhely* (Párizs) 50. (1976), 51–58; 51. (1977), 41–50; 52. (1977), 34–47.
- PETŐFI S. JÁNOS 1976/1977. Einige Probleme der Repräsentation der “Argumente” im Rahmen einer Textgrammatik. In: Martin Rüttenauer (hg.): *Textlinguistik und pragmatik. Beiträge zum Konstanzer Textlinguistik-Kolloquium*. Helmut Buske Verlag, Hamburg, 245–262.
- PETŐFI S. JÁNOS 1978. A Formal Semiotic Text Theory as an Integrated Theory of Natural Language. In: Wolfgang Dressler (ed.): *Current Trends in Textlinguistics*. W. U. Walter de Gruyter, Berlin—New York, 35–46.

- PETŐFI S. JÁNOS 1981a. Wissenschaftstheoretische Überlegungen zum Aufbau einer Texttheorie. In: Claudia Biasci—Johannes Fritsche (eds.): *Papiere zur Textlinguistik. Band 18. Texttheorie, Textrepräsentation. Theoretische Grundlagen der kanonischen sinnsemantischen Repräsentation von Texten.* Helmut Buske Verlag, Hamburg, 5–66.
- PETŐFI S. JÁNOS 1981b. Die Lexikonkomponente der TeSWeST. In: Claudia Biasci—Johannes Fritsche (hg.): *Papiere zur Textlinguistik. Band 18. Texttheorie, Textrepräsentation. Theoretische Grundlagen der kanonischen sinnsemantischen Repräsentation von Texten.* Helmut Buske Verlag, Hamburg, 193–205.
- PETŐFI S. JÁNOS 1984. Szövegkompozíció makro- és mikroszinten. Metodológiai megjegyzések a kompozíció kohezív szerkezetének elemzéséhez. *Híd* 6. Novi Szad, 856–873.
- PETŐFI S. JÁNOS 1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. *Magyar Nyelvőr* 112/2: 219–229.
- PETŐFI S. JÁNOS 1990. *Szöveg, szövegtan, műelemzés. (Textológiai tanulmányok.)* Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS 1994. *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról. A mondatsemiotikától a szövegszemiotikáig.* Magyar Műhely, Párizs—Bécs—Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS 1996. *Az explicitéség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában.* *Linguistica, Series C, Relationes*, 8. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS 1997. *Officina Textologica 1. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- PETŐFI S. JÁNOS 2000. A szövegarchitektonika organizációformáiról. Általános megjegyzések a (multimediális) szövegek mint komplex jelek szemiotikai textológia 'organizációtípus'-fogalmához. In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 13.* JGyF Kiadó, Szeged, 17–22.
- PETŐFI S. JÁNOS—BENKES ZSUZSA 1998. *A szöveg megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba.* Iskolakultúra, Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS—DOBI EDIT 1998. Utószó. In: Petőfi S. János (szerk.): *Officina Textologica 2.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 238–261.
- PETŐFI S. JÁNOS—DOBI EDIT 2000. Tezaurisztikus explikációk alkalmazása a szemiotikai textológiai korreferenciaelemzésben. In: Dobi Edit—Petőfi S. János (szerk.): *Officina Textologica 4.* Kossuth Egyetemi kiadó, Debrecen, 124–149.
- PETŐFI S. JÁNOS—VASS LÁSZLÓ 1992. A szövegnyelvészet helye és feladata a szemiotikai textológiai kutatásban. In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 5.* JGyTF Kiadó, Szeged, 177–195.

- PLÉH CSABA—RADICS KATALIN 1976. “Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 261–277.
- RÁCZ ENDRE 1983. Egyeztetés és szöveggrammatika. In: Rác Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 249–295.
- RÁCZ ENDRE 1992. *Mondatgrammatika és szöveggrammatika*. Linguistica, Series C, Relationes, 6. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.) 1983. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- STAROSTA, S. 1978. The one/sent solution. In: W. Abraham (ed.): *Valence, Semantic Case and Grammatical Relations*. Amsterdam.
- SZABÓ ZOLTÁN 1992. A szöveg történetisége. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 4*. JGyTF Kiadó, Szeged, 34–39.
- SZABOLCSI ANNA 1980. Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *Nyelvtudományi Közlemények 82*: 59–82.
- SZATHMÁRI ISTVÁN—VÁRKONYI IMRE (szerk.) 1979. *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TELEGDI ZSIGMOND 1976. A nyilatkozat mint indícium. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 279–87.
- TELEGDI ZSIGMOND—SZÉPE GYÖRGY (szerk.) 1976. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. A szöveg megközelítései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TEMESI MIHÁLY 1977. *Az általános nyelvészet főbb kérdései*. 96.
- TESNIÈRE, L. 1959. *Elements de Syntaxe Structurale*. Párizs.
- TERESTYÉNI TAMÁS 1992. Szövegelméleti tézisek. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 4*. JGyTF Kiadó, Szeged, 7–33.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1994. *A szövegek világa*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1998. A szövegtan kialakulása (Tudománytörténeti áttekintés). In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 11*. JGyTF Kiadó, Szeged, 109–137.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- VASS LÁSZLÓ 1996. Tervezet egy szemiotikai textológiai megalapozottságú szövegnyelvészet kidolgozására. In: R. Molnár Emma—Galgóczy László—Nagy L. János (szerk.): *Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése*. JGyTF Kiadó, Szeged, 357–368.
- VATER, HEINZ 1992. *Einführung in die Textlinguistik*. Wilhelm Fink Verlag, München.

- VIEHWEGER, DIETER 1977. Zur semantischen Struktur des Textes. In: František Daneš—Dieter Viehweger (hg.): *Studia grammatica XVIII*, 103–117.
- VIEHWEGER, DIETER 1982. Szemantikai jegyek és szövegstruktúra (Ford. Danyi Magdolna.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék*, 51–60.
- WACHA IMRE 1996. Szövegmegközelítések. In: R. Molnár Emma—Galgóczy László—Nagy L. János (szerk.): *Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése*. JGyTF Kiadó, Szeged, 369–375.

Egy kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell szemiotikai textológiai keretben Rezümé

Dolgozatomban egy olyan módszer ismertetésére vállalkozom, amelyet alkalmazva szövegmondatoknak lehetőség szerint explicit leírását hozhatjuk létre, és amely a szövegmondatok leírásán túl szövegek szövegtani elemzéséhez kíván adalékot nyújtani. Dolgozatom célja tehát olyan szövegmondat-reprezentációs modell ismertetése, amely elméleti kereténél, leíró apparátusánál fogva szövegek komplex elemzésének lehet az alapja. Egyrészt az eddigi leíró grammatikai iskolák elméleteit, módszereit, eredményeit, hiányosságait figyelembe véve, másrészt pedig konkrét szövegmondatok elemzésére támaszkodva alakítottam ki a szövegmondat-elemzés háttéréül szolgáló elméleti keretet, és állítottam össze az egymásra épülő szövegmondat-reprezentációs lépések sorozatát. A modell célja, hogy egy bármilyen módon létrehozott interpretáció explicit reprezentálhatóságát biztosítsa.

Úgy gondolom, hogy egy szöveg explicit nyelvészeti leírása a szöveg szövegségét meghatározó nyelvsempon-tú tényezőkre irányul; e tényezők 1) a korreferencialitás, 2) a szöveget alkotó szövegmondat(ok) összetevőinek lineáris elrendezése és az egyes szövegmondatok szövegbeli sorrendje, valamint 3) az, hogy egyes szövegmondatok miképpen tesznek eleget azoknak a feltételeknek, amelyek az adott szöveghelyen és/vagy kommunikációs helyzetben megformáltságukat befolyásolják. (Ez utóbbi tényező vizsgálatának körébe elsősorban az olyan szöveggrammatikai jelenségek elemzése és leírására tartozik, mint az egyeztetés, az ellipsis, a névmásítás, a mondatösszetevők sorrendje.)

Az explicit nyelvészeti leírás nem jelenti azt, hogy a leírandó tényezők feltárása kizárólag a nyelvészet eszközeivel végrehajtható lenne. Ezért van szükség olyan tágabb elméleti keretre, amelyben mind a szűkebb értelemben vett nyelvészeti ismereteken túlmenő szövegtani ismeretek, mind a világra vonatkozó ismeretek is figyelembe vehetők akkor, amikor azokra szükség van.

A fentebb felsorolt szövegvizsgálati szempontok azt mutatják, hogy maximális explicitiségre törekvő nyelvészeti alapú szöveg-leírás szükségszerűen a szöveg közvetlen összetevőinek, a szövegmondatoknak explicit reprezentációjára támaszkodik. Ugyanakkor az egyes szövegmondatok explicit leírása nem képzelhető el ko-/kontextusukat megteremtő — ezáltal aktuális megformált-

ságukat, logikai, (nyelvi)-szemantikai, prozódiai struktúrájukat meghatározó — szövegszintű (nyelvi és nem nyelvi) jelenségek figyelembevételével. A szövegmondatok lehetőség szerint explicit leírása teát szövegnyelvészeti és rendszernyelvészeti ismereteket egyaránt igényel, mivel a szövegmondat leginkább a hozzárendelhető rendszermondathoz viszonyítva jellemezhető. A szövegmondat és a rendszermondat megformáltsága közötti egyezések és eltérések az adott ko- és/vagy kontextus ismeretében magyarázhatók.

Dolgozatom negyedik fejezetében ismertetem a szövegmondatok leírására létrehozott reprezentációs modellt. Az ezt megelőző fejezetek közül az első általános áttekintést nyújt a szövegnyelvészeti előzményeiről, forrásairól, a második a szöveg és a mondat viszonyával foglalkozik, a harmadik a szövegmondatok leírásában alkalmazható grammatikákat sorakoztatja fel azt elemezve, hogy milyen adalékot tudnak nyújtani a mondatok explicit leírásához. A modell ismertetését kitekintés követi, amelyben a szövegmondatok reprezentációjával kapcsolatban felvetődő kérdéseket, valamint a megoldandó feladatokat rendszerezem.

A Two-Step Representational Model of Text Sentences in a Semiotic-Textological Framework

Abstract

In the dissertation an attempt is made to outline a method whose application makes it possible to create an explicit description of text sentences and which may also be used for text analysis. Consequently, my purpose is to introduce a representational model with a theoretical framework and an apparatus of description on which a complex analysis of texts could be based. A theoretical background for the analysis of text sentences has been set up with regard to the theories, methods, results and deficiencies of different schools of descriptive grammar. To make up the series of hierarchic steps that represent text sentences, specific text sentences have been analysed. The model is designed to ensure that any reasonable interpretation could be explicitly represented.

In my view the explicit l i n g u i s t i c description of a text should be concerned with l a n g u a g e - o r i e n t e d factors that texts are given coherence by, namely: 1) co-referentiality, 2) the linear order of constituents forming text sentences and the order of sentences in the text, 3) how each sentence of the text satisfies the conditions determining its structure in the given locus and/or situation of communication. (This latter factor implies the analysis and description of text grammar phenomena such as agreement, ellipsis, pronominalisation, order of constituents.)

Explicit linguistic description does not mean that the disclosure of factors to be described can be carried out with purely linguistic means. What is also needed is a broader theoretical framework which stipulates knowledge of textology beyond the limits of linguistic analysis and a general knowledge of the external world.

The aspects of text analysis listed above show that a linguistically based description of texts aiming at maximum explicitness should necessarily rely on the explicit representation of the immediate constituents of the text: text sentences. The explicit description of individual text sentences, however, appears to be impossible without the consideration of the text-level (linguistic and non-linguistic) phenomena creating their co-/context and thereby determining their actual formation and logical (linguistic)-semantic and prosodic structure. It follows from this that a potentially explicit description of text

sentences requires a knowledge of both text linguistics and system linguistics, as text sentences can be best characterized if related to the corresponding system sentences. The correspondences and differences in the patterning of text and system sentences can be explained with reference to the given co- and/or context.

Chapter Four contains the representational model created for the description of text sentences. Chapter One is a general survey of the antecedents and sources of textlinguistics. Chapter Two is concerned with the relation between text and sentence. In Chapter Three grammars applicable to the description of text sentences are enumerated with regard to their contribution to the explicitness of sentence analysis. The description of the model is followed by an overview of questions emerging in connection with the representation of text sentences and tasks to be solved.